

HITEL

IRODALMI, TÁRSADALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

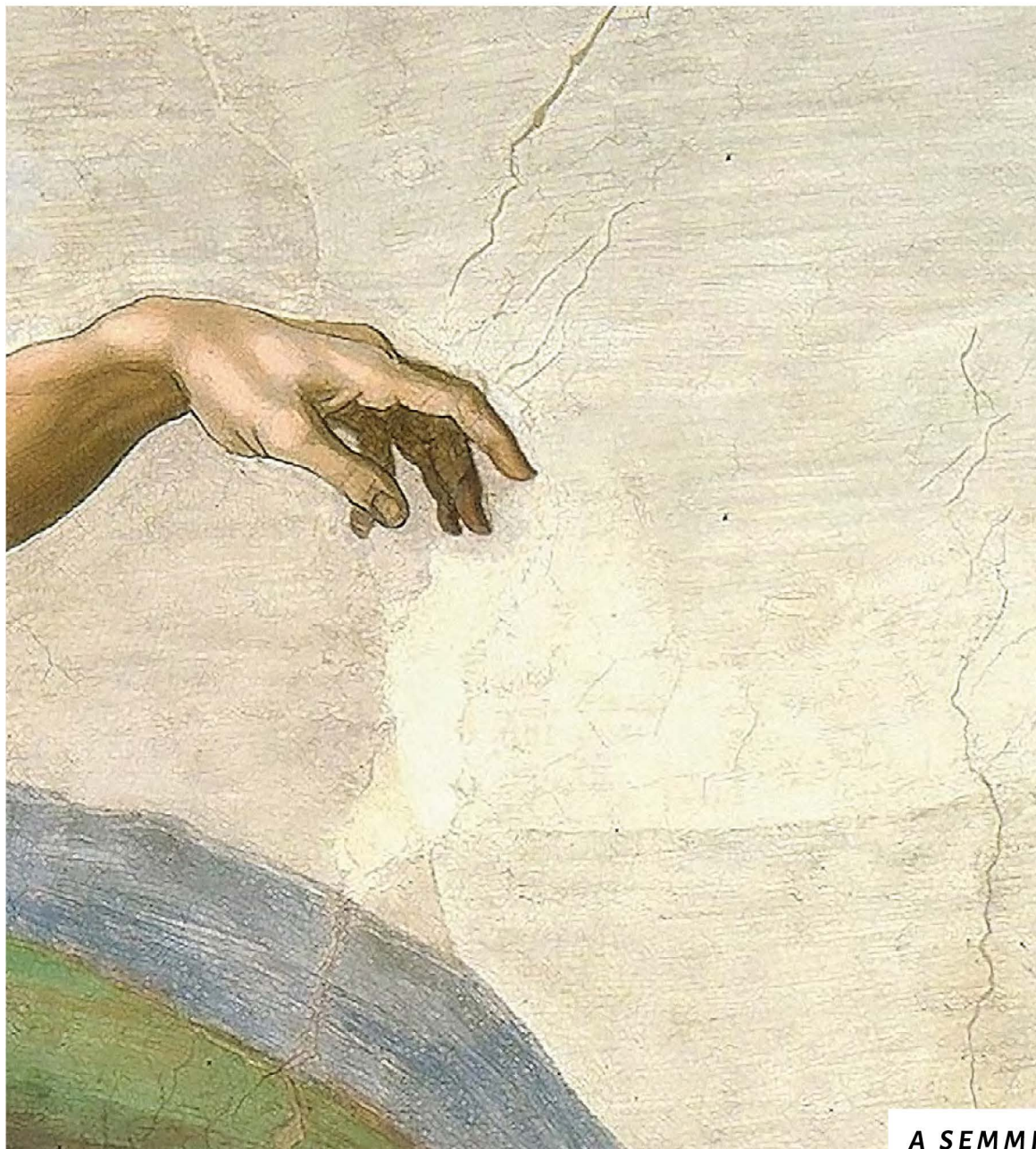
A 100 ÉVES
KÁLDY LAJOS EMLÉKEZIK

MÁRKUS BÉLA:
Rögeszmésen az autonómiáért

KÜRTI LÁSZLÓ:
Legutolsó tanú

4

XXXV. évfolyam
2022. április
630 Ft

A SEMMI

TARTALOM

- 3 Kapiller Ferenc: „Máig is összeült vagyunk!” – Visszatekintés száz évre
(Káldy Lajos festőművész emlékezik)
- 35 Csegey Dénes: Ki az? Ki az; Néha-néha nagyon; Mondóka;
Kerthelyiségben ősszel, L. M.-re várakozva; Kimosdat még
- 40 Lakatos-Fleisz Katalin: A semmi
- 44 Egy ugor a finnek között
(S. Király Béla interjúja Lakatos-Fleisz Katalin íróval)
- 51 Tamás Menyhért: Folyam-versek; Az őrszó
- 54 Kontra Ferenc: Előre megfontolt szándékkal
(Részlet egy készülő visszaemlékezésből)
- 65 Kürti László: visszaemlékezés; legutolsó tanú
- 67 Pelle János: Zsolt Béla és a népi írók konfliktusa 1945 után
- 82 Juhász Zsuzsanna: Szervtelen; Szitokszó; Válás; Tárgyvesztés; Utak; Valóság
- 84 Márkus Béla: Rögeszmésen az autonómiáért
(Cseres Tibor: Vízaknai csaták)
- 102 Lajtos Nóra: téli esőben
- 103 Taxner-Tóth Ernő: Ki is volt Király István?
- 121 Petrik Béla: A szabadságkeresés szépsége
(Kiss Gy. Csaba: Lengyel napló)

Borító: Jánosi Nikolett.

E lapszámunk képanyaga a Derkovits ösztöndíjas művészek munkáiból nyújt válogatást.

HITEL irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat. MAGYAR ÖRÖKSÉG. Örökös tiszteletbeli főszerkesztő: [Csoóri Sándor](#); **Főszerkesztő:** Papp Endre; **Főmunkatárs:** Ágh István; **Szerkesztők:** Léka Géza, Nagy Gábor; **Képszerkesztő:** Isó M. Emese; **Nyelvi lektor:** Rátkay Ildikó; **A szerkesztőség titkára:** Kovács Nóra; **Tördelőszerkesztő:** Bagu László. **Felelős kiadó:** A Nemzeti Kulturális és Irodalomért Alapítvány elnöke. **Kiadó és szerkesztőség:** 1078 Budapest, Hernád utca 56/B, Tel.: (06-1) 237-0294; Fax: (06-1) 237-0293; E-mail: hitel@hitelfolyoirat.hu, honlap: www.hitelfolyoirat.hu; **Levelezési cím:** 1381 Budapest, Pf. 1324. Lapunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Petőfi Kulturális Ügynökség, a Nemzeti Kulturális Alap és a Bethlen Gábor Alapítvány támogatásával jelenik meg. A Hitel folyóirat, könyvkiadás és rendezvények szakmai program megvalósítását 2021. évben a Magyar Művészeti Akadémia támogatta. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; fax: (06-1) 303-3440. **Előfizetési díj:** egyévre 6840 Ft, fél évre 3420 Ft. Nyomta és kötötte: Coradix Kft. HU ISSN 0238-9908. **E-mail:** Isó M. Emese (képszerkesztő), iso@hitelfolyoirat.hu; Kovács Nóra (szerkesztőségi titkár), szerk@hitelfolyoirat.hu; Léka Géza (vers), leka@hitelfolyoirat.hu; Nagy Gábor (kritika, próza), nagy@hitelfolyoirat.hu; Papp Endre (főszerkesztő), papp@hitelfolyoirat.hu.

Bánkúti Györgő: Jó pásztor (2022)

„Máig is összeült vagyunk!” – Visszatekintés száz évre

Káldy Lajos festőművész emlékezik¹

Ki tudná rávágni azonnal, hogy mikor halt meg utolsó koronás királyunk? Az évszámot még eltalálhatják: 1922, de a pontos dátumot...? IV. Károly 1922. április 1-jén halt meg Madeira szigetén, száműzetésben. Az a nap, amikor én Csipkerekén megszülettem, azért tudom ilyen jól. Viszont a lélekvándorlásban nem hiszünk, mint a hinduk, nem is lehettem király. Így maradtam életben – közeledve a századik esztendőmhez –; mert kilencvenkilenc éves királyról hallottál-e? Közülük kevesen érték meg az idős kort. Nem kerültem ilyen magas méltóságra, de nincsenek irigyeim sem. Még valami ide: szülőfalumban sokáig azt tartották, hogy Mindszenty Csipkerekén született. De ki mert volna abban az átkos világban azzal hencegni, hogy a hercegprímás itt született? Pláne, mikor a pártbizottság jelölte ki, hogy ki legyen a falusi tanácselnök! Én már nem fogok nyomozni utána; egy egész falut magamra haragítanak. Meg köll elégedni azzal, hogy a szomszéd faluban született. Egyébként Csipkereknek minden lakója, ha ott született, Mindszenten van anyakönyvezve. A szüleim, én meg a Pehm Jóska is, mert egy anyakönyvi kerület. Csehímszzenten kitették a márványtáblát a ház falára a rendszerváltás/módszerváltás után, hogy Pehm József, a későbbi hercegprímás itt nevelkedett. Aztán ezt a táblát lecserélték, s most már úgy van, hogy itt született és nevelkedett...

Hatéves koromig éltünk Csipkerekén. Öten voltunk testvérek, öt fiú. Antal tanítóképzőt végzett Kőszegen, Ferenc mozdonyvezető lett, János technikus, László művezető a vasúton, és én vagyok a legkisebb, a vakarcs. Nagyszüleim is öten (!) voltak, de közülük csak a Káldy nagymamát ismertem. Apai nagypapám vendéglős volt – Putypusztán két zsúpos borospincével –, s egykor bírónak is megválasztották. – Mesélték, hogy Savanyú Jóska is bejárt a faluba, és kinn a szőlőhegyen mulatott. A Kemeneshát/Kemenesalja és a Hegyhát valahol itt található; ez a vidék volt az ő terepe – és a Bakony. De hát éppen a te szülő-

KAPILLER FERENC (1955) író, szerkesztő.

1 Káldy Lajos 2022. április 1-jén tölti be századik életévét. A Jóisten áldását kérve ezzel az írással köszöntjük Lajos bá't születése napján.

faludból való volt: Izsákfán született, a ti betyárotok! Mulathatott a Ság hegyen is! – A Hosszu nagypapát, nagymamát nem ismertem egyiket sem, pedig ott volt kettő nagymama is. Az a nagyapám Oszkóból házasodott, anyám abból a házasságból született. Megözvegyült, újaházasodott – megint csak Oszkóból, oszkait vett el –, így lett öt nagyszülőm.

Anyám elmesélte férjhez menése történetét. Nagyapám férjhez akarta adni valakihez, vagyonos falubelihez, neki meg nem kellett. „A mostohám elővett: Te lány, mért sírsz, rísz annyit? Folton csak rísz, mi bajod? Aztán elmondtam a mostohámnak, hogy édesapám férho akar adni ehhez meg ehhez, de én a Káldy Ferit szeretem. A mostohám aszonta: Akkor ne rí má annyit, majd idesapáddal erendezem én a te dolgodat.” Aztán a mostohája elrendezte a dolgát, és Káldy Ferihez mehetett férjhez. Egyszer azt is el találta mesélni – nagyon öregek voltak már, elhoztam őket Csipkerekről télre, nálunk teletek a szüleim –, elmondta édesanyám, hogy mikor a templomi esküvőrül kijöttek, akkor a Káldy család vendégei a Káldy-házhoz mentek lakodalmat ülni, a Hosszu család vendégei meg a Hosszu-házhoz mentek lakodalmat ünnepelni. Azt mondták: na, ezek se tartanak sokáig együtt, hogy szétment a násznép a templomi esküvő után. Aztán büszkén kihúzta magát édesanyám – emlékszem, a diványon ültek apámmal ketten -: Máig is összűtt vagyunk! Büszkén mondta anyám: összűtt vagyunk.

Apám akkor kilencvenegy éves lehetett, egy évet élt még utána. Amikor leföstöttem, nyolcvannégy esztendő volt. Ez az utolsó portrém. Apámnak mondtam: lefösteném. Jó. Üllön le ide! Pipázni lehet közben? Lehet, papa, lehet! Aztán leült úgy, ahogyan vót: lajbi meg hasznát ing, nem öltözött ki hozzá. Jött anyám: Jaj, abba a koszos sapkába meg koszos ümögbe?! Apám kivette a szájából a pipát: Nyughass! Később jött meg in anyám: Gyertek ebédünyi má! Megfőtt az ebéd, az asztalon van. Meg in: Nyughass! Többször nem jött idesanyám. És tényleg kihűlt minden ebéd, mire azt mondtam, na, papa, most készen vagyunk. Betettem a festményt a ládába, rátettem a födelet, na, menjünk ebédüni. Pipaszárral intett: áá! Kinyitotta a füstöládát, megnézte magát, elmosolyodott, és intett a festménynek: Szervusz, komám! Aztán rácsukta a födelet. Örök élményem, sok helyen elmeséltem. Több portrét nem festettem.

Egy Vas megyéről szóló kötetben olvastam, hogy a Káldy család Káldon a leányágon kihalt. Hát azért nem halt ki egészen, mert ott a Káldy uraság nekem ükapám volt, leánya, Káldy Mária, az én dédnagyanyám. De mivel leányfejjel szült, a fia – már a nagyapám – Káldy névvel lett anyakönyvezve. Az ükapám valahogy kegyvesztett lett, el kellett hagynia az ősi birtokot. Mért lett kegyvesztett? Ez is apám emlékezéseiből való. Az írásbeliséget egy szerzetes barát intézte nála. „Nem írok, nem olvasok, magyar nemes vagyok!” Valahol le van írva, talán Petőfinél... Valóban nem tudott írni, olvasni, helyette a házi barát intézett minden írásbeli dolgot. Egyszer megmérgekedett a barátira – nem tudom, fehérnépekkel rosszalkodott, vagy mi, most mellékes –; a kostök zacskóval elverte a háznép szeme láttára a házi barátot. Kostök zacskóval egy szentembert!

Az meg elment panaszra a püspökhöz, meg talán följobb is, aztán kegyvesztett lett az uraság. Így lett ő az utolsó káldi Káldy. – Mi volt ez a zacskó? A kosnak a herezacskóját kicserzették, dohányzacskót készítettek belőle. Szépen kicifrázták, lukat ide meg oda, megcsederték, úgy zárták. Ezt a zacskót használta a pipázó ember. Micsoda sértés és szégyen lehetett ezzel kapni!

Nagyapám Csipkerekre házasodott, a módos Guzmics családból vett feleséget. Apám nagycsaládban nőtt fel. Mikor megházasodott, anyámat vitte a házhoz. – Faluhelyen úgy volt, hogy a legény hozta az ifjú asszonyt, ami nem mindig tetszett az anyósnak, mert a konyhán ő parancsolt. – Mint fiatal házasok dolgoztak látástól vakulásig, aztán nem gyarapodtak semmit. Apám végül kivált a nagycsaládból. Egyszer mikor jött haza a hangyaszövetkezetből, a szél hömbölgetett a földön egy újságot. Fölvette, beleolvasott. Nézte a hirdetést, hogy a MÁV budapesti műhelyébe munkásokat vesz föl. Említve volt bizonyára a nyugdíjas állás, a kereset, kedvezmények. Fogta magát, fölment Pestre, jelentkezett a vasútnál. Fölvették éjjeliőrnek – akkor is vasutas lett havi fix fizetéssel, nyugdíjas kilátással. Fölvitte anyámat is kőbányai albérletbe. Aztán jött a komün, nagy fölfordulás, rablás, gyilkolás, elhajtották nagyapám teheneit. De még előtte: apám részt vett a nagy háborúban – Óbecsét emlegette –, ott valami balesete volt. A ló megharapta a fején, a koponyája sérült. Le is szerelték, így került vissza a faluba. A MÁV meg fölmenttette a katonaság alól. Kőbányáról tovább, Tápiósülysápon házmesteri állást vállalt, mert ez közelebb volt az istvántelki főműhelyhez, ahol dolgozott. Jött a román megszállás, akadály nélkül eljutottak egészen Győrig, kirabolták az országot. Apám mesélte, hogy az istvántelki főműhelyben – az volt az ország legkorszerűbb javítóműhelye – egy selyemköpenyes román mérnök végigment a csarnokon, s amelyik gépre keresztet rajzolt, egy brigád már szerelte le, rakták vagonba, és ment Romániába. – Apám aztán még egy világháborút, még egy megszállást és még egy forradalmat átélt. Kilencvenkét évesen halt meg. Amikor leföstöttem, nyolcvannégy esztendő volt, s aztán még nyolc évet élt.

Visszaemlékezni kétéves koromig tudok körülbelül. 1924-ben lehetett: a spyolnátha járványnak egy utolsó, gyöngye hulláma végigsöpört a falun. Az egész családuink, mind a heten, valamennyien feküdtünk sorban a szalmazsákokon a szobában. Anyám addig kelt föl közülünk, amíg megfőzött. A Pompér doktor házról házra járt – ő a negyedik faluban volt. Csipkere, Csehi, Mindszent, Kisbér, Baltavár. A baltavári orvos volt az illetékes gyerekkoromban, ő volt a körorvosunk. Ha beteg lett valaki, a negyedik faluba köllött küldeni egy lófogatot, mert tehénfogattal nem gyűtt. Beteg lett a Káldy nagyapám, a hasát fájdtította – a mai ismereteink szerint vakbélgyulladás lehetett. Kifeküdt a diófa alá az árnyékba, hogy talán jobban lesz. Nem küldtek lófogatot. Másnap se lett jobban, hanem inkább meghalt. Beszéltek kolerajárványról is. Mikor volt az utolsó Csipkereken, nem tudom, de anyám mondta, hogy a Hosszu-ágban volt egy fölmenő, egy kilencvenhárom éves őszünk, aki a kolerajárvány idején beleesett a betegségbe, de átvészelte. Kivonszolta magát a kút mellé, húztak neki

egy vödör vizet, abból állandóan csak ivott, ivott, ott megtörtént vele minden, és életben maradt. Kimosta magából a kolerát, és nem száradt ki.

Szokták kérdezni: mi a hosszú élet titka? Kinn a szabadban, a természetben lenni. A természetjárás. Kicsi koromtól végig ezt tettem, amíg tudtam. Faluból indultam, mindig kint játszottunk, jártuk a mezőt. Később cserkészként sokat kirándultunk; éppen a természetjárás miatt jelentkeztem tanonckoromban a 48-as Rákóczi Cserkészcsapatba. Mikor őrsvezető lettem, az őrsi zászlónkra mondtuk, hogy ez száz kirándulást meglátott már. Aztán leventeként sportoltam: kerékpározás, síelés, vívás, atlétika... Már családósként – 1950-ben nőültem – építettem Vonyarcon egy nyaralót ezzel a két kezemmel és családi segítséggel. Kőműves oda a lábát be nem tette, úgy épült föl a ház. Mikor a gyerekeim családot alapítottak, ott nyaraltak az unokákkal majdnem két hónapot. Az a nyaralás, levegőváltozás, sok kirándulás tette egészségessé a családomat is. A természetjárás a hosszú élet titka, ezt tartom én. Ez vonzott engem a cserkészcsapatba is. Elmondom egy régi élményemet – őrsvezetőként nagy dicséretet kaptam.

A háború után szegénységből, a semmiből kellett újraindulni, de a természetjárás akkor se szakadt meg. Újjáalakult a cserkészlet, és az őrsömmel – kiscserkészekkel – bejártuk a fél megyét. Minden vasárnap mentünk. Előfordult, hogy nem tudtam velük menni, mert a megélhetés fontosabb volt. Akkor még nem voltam házas ember, de élni kellett, gondoskodni az élelemről, ruházatról abban az adópengős világban. Mért mentünk Szombathelyről gyalog Kőszegre Bozsokon keresztül? Mert nem volt a csapatomnak annyi adópengője, hogy vonatjegyet váltsunk. A dicséret... Egy alkalommal az őrsöm elment nélkülem kirándulni Kőszegre – lehet, hogy éppen Zalában jártam zsírér, lisztér. Másnap mondták, hogy találtak egy kazettát egy bokor tövében, amikor tüzelőt gyűjtöttek szalonnápirításhoz. Lajos bá, hogy abban mi minden volt! Gyűrűk, ékszerek, brossok meg iratok. A gyerekek mindjárt el is osztották volna maguk közt: ez nekem köll, ez a tied lehet..., de a józan szemlélet győzött. Anélkül, hogy velük lettem volna, helyes döntést hoztak. Jött egy levél a 48-as Rákóczi Cserkészcsapat parancsnokságához, amit csapatgyűlésen fölolvastak. Valami keveset tudok belőle idézni, egy szülő írta. „Amikor az oroszok elől a határ felé menekültünk, összes ékszerünket, iratunkat egy kazettába rejtettük, és becsomagolva egy bokor gyökerei közé beástuk. Azóta se mentünk ki érte, mert nem mertünk. Egyik nap csengettek. Hét gyerek ott sorakozott az ajtó előtt, és elmondták, hogy találtak egy kazettát, és az iratok szerint az önöké. Ez a hét gyerek visszaadta hitemet az emberiségben.” Ez volt kivonatolva a levélben, és óriási dicséretet kaptam a csapatgyűlésen. – Na, egy kicsit előreszaladtam.

Hatéves koromig sokat jártam a határt, az őrző gyerekekkel csavarogtam. Az őrző gyerek külön kategória volt falun – majdnem azt mondtam, külön kaszt. Amikor nem dolgoznak a tehenek, akkor az őrző gyerekek viszik őket jóllakatni. Mert akkor nem az abrakot meg a szénát eszik, meg a szülességet – a frissen kaszált fűjjet. Folyton velük jártam a határt, és megtanultam tőlük mindent,

játékokat, fafaragást. Megmutatták, hun találtak picin madarakat. Fölemelte a bokrot: látod, ha röptetősek lesznek, akkor kiszedem őket. Hogy lehet nyársra tűzni a tejeskukoricát, megsütni kinn a mezőn – olyan bajszunk lett a kormos kukoricától! A furkósbotot eldobta, a másik utána a magáét, s ha elütötte, nyert. Meg a késezés! A bicskát kinyitottuk, vakondtúrásba vagy elsimított homokba bele köllött állítani. Egy dobás bele, másik úgy, hogy egyet pördüljön. Földobni, egyet pördöl, elkapni. Kettőt pördül, elkapni. Aztán idetettük, odatettük a bicskát a hegyével – térdünkre, combunkra, tenyerünkre, ujjunkra, meztelen karunkra, vállunkra, és onnan belevágni a földbe. Visszafordított öklünkre, az ujjaink végére fektetni a kinyitott bicskát, s lendülettel bele a homokba. Ezeket a játékokat mind megtanultam tőlük, de azt is, hogy a késsel vigyázni kell. – Én kisebb voltam, rám még teheneket nem bíztak.

A Jeli arborétum határán is volt a tehenek őrzése. Az arborétum alapítója és ura, gróf Ambrózy-Migazzi hintón járta a határt. Az egyik őrző gyerek dicsértességgel köszöntötte – ez megszokott köszönés volt –, de nem vette le a sapkáját. Az Ambrózy leállította a hintót, a kocsist visszakütte, hogy csapja le a fejéről a sapkát, tanujja meg, hogy vegye le a sapkát, ha köszön. A kocsis lecsapta a sapkát, de a sapka alatt picin madarak vótak. Hát ilyen is előfordult. Hogy aztán mi lett a folytatás, nem tudom. A gyerek biztosan elfutott, a madarak meg elmenekültek.

Két idősebb bátyám már szántott, vetett, boronált. Segíteni kellett a gazdaságban, mert apám Szombathelyre járt szolgálatba. Portás volt a MÁV-műhelyben. Huszonnégy óra szolgálat, huszonnégy szabad. A szabad huszonnégy órában kellett elgyalogolnia Csipkerekről Rumba, az tizenkét kilométer. Onnan vonaton Szombathelyig, aztán a vasútállomástól a magas hídon át a műhelybe. Másnap reggel letelt a huszonnégy óra, társa, Bocskor bácsi átvette tőle a szolgálatot, s akkor ugyanígy vissza. Hazajött, levetette kabátját, ingjét, anyám akkor az inggel lecsutakúta az izzadt hátát, száraz inget adott rá. Fölment a szénapadlásra, aludt egyet. A maradék idejében nevelte öt fiát, szántott, vetett, boronált, gazdálkodott azon a kevés földön, amit a két nagyapám, nagyanyám halála után jussoltak, örököltek. Lekaszálta a napi szülességet, a fűhordó ruhában vállára vette, hazahozta, és abból kaptak vacsorát a tehenek. – Mikor szép idő volt, akkor nem Rum felől, hanem a másik vonalon, a Kanizsára menő vonattal jött. Leszállt az oszkói állomáson – mára már megszűnt ez a megálló –, és erdei, mezei utakon gyalogolt kilenc kilométert hazáig. De amikor fölázott a föld, sárban-fagyban nem mehetett Oszkó felé, mert a bakancsa benn maradt volna a sárban. Rum felé meg télen olyan hófújtak (hófúvások, hótörleszok) voltak, nem lehetett átvágni rajtuk. Meg kellett kerülni a hófújtakat. Tavasszal meg, mikor megáradt a Rába meg a Herpenyő... Tíz-tizenkét fahíd volt Kám és Rum között, ebből egyet-kettőt elmosott az ár. Akkor vissza kellett fordulni. Volt úgy, hogy Rumba nem jött a vonat. Át volt izzadva, megfagyott volna. Ment tovább Harasztig, a Rumkastélyig, de nincs vonat. Tovább Csempeszkopácsig, semmi. Nem tehetett mást, elindult gyalog Szombathely felé. Hogy aztán

akadt-e közben segítség, lovas kocsi vagy szán, nem tudom, de átvette a szolgálatot, azt tudom. Ezt is megcsinálta. A kötelességtudásnak a példaképe volt az apám. Megérte a kilencvenkét évet; többet élt nyugdíjban, mint amennyit szolgált a nyugdíjáért. Szolgálati betegséggel ment nyugdíjba, mert a szeme elromlott a bertáfulás, éjszakázás miatt.

A második bátyám szántásra ment a Sárkányvölgy dűlőbe. Én is fölűtem a szekérre, mentünk. Ott a bátyám levetette a bakancsát, meztláb szántott. Nem volt kavicsos az a dűlő, meztláb mehetett a tehenek után. Én meg követtem, volt egy kötényem nagy zsebbel. És az eke mikor elvágott egy egerjáratot, a megszünesüdött egerek azt se tudták, hova fussanak. Én meg mint a futballkapus, mint a villám, sorra elkaptam őket. Megfujtottam, be a zsebbe. Ez többször is előfordult. Egyszer a kisebbik bátyám, aki nálam csak három évvel volt idősebb, de tudott számúni, megszámuta: harminchárom egeret vittem haza a zsebbe. A macskának odaadtam, megevett egyet, na, még egyet, több nem köllött neki. A többit ki köllött üríteni a ganajra.

Jártam nagybátyáimmal is – apám két öccsével – a szőlőhegyre. Igaz, akkor még szőlő nem volt, csak szántó, kaszáló meg gyümölcsös. Később telepítette apám a szőlőt, amikor már nem laktunk Csipkereken. A nagybátyáim egy pár lóval szántottak. Aztán egy földidarázsfészket keresztbe vágott az eke. Meg voltak neszűdve – megzavarodva, megbolydulva –; Ilonkával, unokatestvéremmel néztük: hű, a darazsak! Meg vannak neszűdve! Felénk röpültek mind. Csapkodtunk, annál jobban jöttek. Úgy-e, arra mennek, ahol mozgás van, az az elenség. Megcsípett. Szaladj, fuss el onnan! De akkor már se láttam, se hallottam. Ilonka húzott el az útjukból. Kezemet, fejemet, arcomat úgy összecsípték, hogy megvakútam. Földi darazsak voltak, nem lódarazsak. Mikor aztán a bátyáék végeztek a szántással, akkor engem föltöttek a szekér tetejére a szénára – ők nem értek rá amiatt, hogy én megvakútam, nem hagyták abba a szántást. Estére hazamentünk, nagynéném, a Marcsa néni mézzel kente be az arcomat meg minden csípéshelyet. Lefektetett. Másnap reggelre leapadt minden, láttam újra. Ez is a természetjáráshoz tartozott még. – ‘Megszünesüdött’; ‘neszűdve’ – ez volt a szókincs, s bizony kivesztek ezek a szavak, már a faluban se használják. Egy falat kenyér – ez ma is megvan. Megrázta a kulacsot apám: van még egy itat víz. A falat megvan, az itat eltűnt a szókincsből. Hány van még ilyen?!

Ha nem a mezőn csatangoltam, legtöbbször az unokatestvéreimhez mentem játszani – labdázni, ha volt mivel. Egy másik nagybátyám, anyámnak öccse, készített nekünk szőrlabdát. Az istállóban a napi munkához tartozott levakarni a tehenek szőréről a rászáradt szart – így mondtuk. Tavasszal vedlett a tehen, akkor rengeteg szőrt levakartak róla. Nagybátyánk a szarost eldobta a porral együtt, de a tisztát összegyűjtötte egy vödörbe. Leforrázta, lemosta róla a mocskot, aztán újra ráforrázott. Ebből a csomóból egy labdát csinált, és egyben maradt. Amikor megszaradt, igen jól lehetett vele labdázni, még pattogott is. Soha nem rúgtuk, csak labdázunk. Aztán mi lett vele? Egyszer kiröpült az utcára. Uzgyi, utána! Ott meg más fiúk örültek neki: hé, labda! Belerúgtak, már fociztak.

Nem kaptuk vissza, hiába kértük. Aztán valami víztócsába pottyant, tehén-ganába tottyant. A végén szétfröccsent; szétrúgták a labdáinkat. János bátyánkat kértük, de többet nem csinált. Nem böcsütétek meg!

Kedvencem a Luca széke. Az ángyom ment fejni, s szólt az unokatestvéremnek: Gyula, há titted a Luca székit? Fejőszéknek hasznáta. Gyulát kérdeztem: a Luca mér itt tartja a székit? Kezdte magyarázni: tudod, Luca nevű asszony nincs is a faluban... Mér Luca széke? Azért, mert az volt szokás – ez babona ám, Lajos! –, hogy Luca napján, tizenhárom nappal karácsony előtt, a legények széket kezdtek csinálni. Karácsonyig minden nap a székek egy új darabját készítették el, arra lett kész. Amikor az éjféli misére mentek, titokban bevitték a templomba. Az éjféli misén aztán aki arra fölállt, körülnézett, meglátta, kik a boszorkányok. Az öregasszonyok persze üldözték ezt a babonát, mert minden asszony lehetett véletlenül boszorkány. Csak rosszindulat kellett. Hogy a fenébe ne lett volna rosszindulat: az öregasszony mindig magára haragítja a fiatalokat! – Az igazi Luca széke tizenháromféle fából készül. Hogyan lesz tizenhárom? Az ülőke, négy láb, éket is vernek bele: az még csak kilenc. Igen ám, de az ékekhez vernek még egy-egy éket keresztbe is, így már éppen tizenhárom. – Volt kiállításom a Vajdahunyad Várában, a Mezőgazdasági Múzeumban. Próbáltam keresni ott lucaszéket, de nem találtam. Elhatároztam, hogy Vonyarcon csinállok három lucaszéket: egyet a Néprajzi Múzeumnak, egyet a Savaria Múzeumnak, egyet magamnak. De aztán a „szarka meg a farka” elmélet érvényesült, lassan én is öregedtem, abbamaradt.

Csipkerekén nem voltam iskoláskorú, de vannak iskolai emlényeim. Először játszódtunk. Ha szünet volt vagy éppen vasárnap, összejöttek az unokatestvérek, barátok, s a két kisebbik bátyám, Jani meg a Laci kitalálták, hogy játszódjunk iskolást. A szekérre föltettünk még két ülésdeszkat, fölmasztunk, tele lett a szekér. Jani bátyám jött föl utoljára, ő volt a tanító. Na, álljatok föl! Imádkozzunk! Mi atyánk, ledűt a mi pajtánk, alatta maradt a mi macskánk. Na, üljetek le! Aztán így ment az iskolajáték. Én azt hittem, az iskola is egy nagy játék.

A kisebbik bátyámmal mentem el először igazi iskolába. Leültem középre a padba, bajtársa meg ő közé, alig láttam ki a padból. A kisasszony járt föl s alá, egyszer csak észrevett. Aranyoskám, hát eljöttél a bátyuskáddal, de jól titted! Mikor óra vége lett, engem fölkapott, megsimogatott. Bevitt a szobájába, fölültetett az asztalra, na most nézzük meg, mi sült ki a redliben. Kinyitotta a redlit: egy tepsi fehér habos sütemény. Földaraboljuk, megkóstoljuk. Fogta az öregkést, de mielőtt belevágott volna a fehér habos süteménybe, puff, a nyitott ablakon berepült egy sapka, rá a cukormázás tepsire. Hú, levágta az öregkést, ugrott ki – énvelem már nem törődött, kászálódtam le az asztalról –, odakint halálos csönd. Megrázta a csöngőt. A mogyorópálcára tűzte a sapkát, meglenggette, pörgette: Kié ez a sapka? Az egyik csibész beköpte, hogy a Pet Janié. Akkor föltűzte a pálcájával a kályha tetejére – hengeres öntöttvas kályha volt, több elemből állt, tetején egy csúcsgömb, oda tűzte a sapkát. Hát ha a tied, akkor vedd le! Nézett a gyerek, nézett, aztán döntött: nekiugrott a kályhának,

mint én az agácának meg a cseresznyefának. Mászott föl, föl, közben a kisasszony porolta ki a gatyáját, meg lefele is. Megvolt a sapka; új sapka volt. Azt mondtam a bátyámnak, ide többet nem gyűvök, ha itt verik a gyerekeket.

Eltelt egy esztendő, elfelejtettem. Akkor a nagyobbik bátyámmal mentem el. Ott egy tanító volt. Jól van, jól tetted, hogy eljöttél! Járt föl-alá, magyarázott. Egyszer csak mellettem lecövekelt. Fölszegte az orrát, ránk nézett: Melyiktek volt? Mögöttünk kettőt, minket hármunkat meg mellettünk is: Álljatok csak fel! Padra lehasalni! Mindegyikünknek a fenekit megszagúta. Az előttünk levőnek elkapta a nyakát: Te voltál! Az orrom előtt verte el a fenekit. Engem többet nem lehetett az iskolába elvinni. Kőszegen, mikor apám beíratott az elemibe, el akartam szökni. Elkaptam ám, ott állt az ajtóban addig, míg nem jött a tanító, nehogy hazaszökjek. Így elvadítottak az iskolától. – Ha valaki megjósolta volna, hogy egyszer majd pedagógus emlékéremmel fogok nyugdíjba menni, biztos kinevettem volna. Mert így mentem nyugdíjba; meg is van valahol a pedagógus szolgálati emlékérem.

Nem jártam még iskolába, amikor legidősebb bátyám kezdte Kőszegen a tanítóképzőt. Az igazgató meg a tanító kisasszony javaslatára, rábeszélésére – Jó képességű gyerek! – beíratott Tóni bátyánkat. Egy évet úgy tanult, hogy externista volt: a Várban lakott egy családnál; ablaka a bejárati hídra nézett. Apám nem bírta a költségeket, bankkölcsönt vett fel. Tíz évbe tellett vagy többé, hogy a kölcsönt a kamataival együtt ki tudta fizetni. Mikor lejárt bátyámnak az első esztendeje, akkor az egész családdal fölköltöztünk Kőszegre – a Gyöngyös utca 1. szám alatt laktunk –, és a hátralevő négy esztendőt úgy végezte el. Néptanító lett. Én meg a négy elemi jártam ki ott, egy bátyám a négy polgárit, a másik a három polgárit. A kőszegi négy évben folyton az erdőket jártuk, kirándultunk, gombásztunk. Őzkút, Ördögtányér az egyik irányban, Kőszegfalva felé; Vörös kereszt, Hétforrás a másik irányban. Úgy ismertem minden gombát, mint a piacon a gombaszakértők. Az utolsó évünk, mielőtt Szombathelyre költöztünk volna, nevezetes dátum volt a város történetében: 1932, a török ostrom négyszáz éves évfordulója. Nagy ünnepek voltak, és nagy építkezések. Akkor épült a Missziós ház, az evangélikus harangtorony, és akkor kapta mai formáját a Hősök tornya. Mi meg költöztünk Szombathelyre, a Nagykar utcában béreltünk egy kertes házat.

Nagy teher szakadt ismét apánkra. A család: egy állástalan tanító; egy frissen fölszabadult lakatos tanonc, amikor egy futballista kivételével az összes tanoncot elbocsátották; János bátyám kárpitos tanonc lett, s voltunk még ketten a polgáriban. Hétagú család – egy portásfizetésből. Nekem életem legsötétebb korszaka a szombathelyi négy polgári volt. Nem az otthoni nélkülözést éreztem soknak, hanem éppen azt kaptam az iskolában, amitől kicsi koromban félttem, és ami miatt kiszöktem volna a világból is. Egyetlen tanár miatt. Lomosic Károlynak hívták. A városban köztiszteletben álló ember volt, de ott az iskola réme, nekem négy évig osztályfőnököm volt. Németet tanított. Hogy ott mennyi verést kaptam! Bambusznád pálcával. Meg akkora pofonokat, hogy egyszer egy

osztálytársamat esésemmel kivíttem a pad másik oldalára, neki a falnak. Akkor pofont kaptam a Lomosictól. Még azt is néztem egyszer a Perint-parton, hogy melyik görbe fára akasztom föl magamat. Életem négy legsötétebb esztendeje volt – beleszámítva a katonaságot, a frontszolgálatot, kórházat, mindent, inflációt – egy ember miatt. Azért valamit neki is köszönhetek: verbális módszerrel tanította a németet, mint az egyszeregyet. Így tanultuk: még – noch; csak – nur; mindig – immer; de, azonban – aber, és így tovább a színeket, mindent. Ez a verbális módszer ment, amíg be nem jött az osztályba a tanár; mondtuk kórusban a szójegyzéket.

Voltak jó tapasztalataim is. Olyan tanáraink, akiket ma is tisztellek, és rajongok értük a mai napig. Áldott emlékű tanítóm Kőszegen Hetlinger Jenő, kíméletesen nevelt minket. Már a polgáriban ott volt Soltész Jenő rajztanárom. Fafaragással kezdtem, nem festéssel, de ő tanított meg rajzolni. (Persze nem feledkezem meg a Derkovits Gyula Képzőművészeti Szabadiskoláról, Jaksa Istvánról, Burány Nándorról, Kovács Árpádról, a későbbi mestereimről.) Soltész Jenő egyszerű rajztanárról volt. Senkiből nem akart művészt nevelni, de ma is áldom érte, hogy kedvet csinált a rajzhoz. Ami szorgalmi rajzokat készítettünk, azokat teljes értékű osztályzattal honorálta. Csupa 1-es osztályzatom volt – akkor az volt a jó –, illetve megtörtént, hogy tízfillérért, húszfillérért megrajzoltam másokét is, a magaméra meg nem jutott időm. Akinek megcsináltam, annak 1-est adott, a magaméra 2-est. Szorgalmi: a rajzszerterben kirakott az asztalra egy csomó képet, lehetett választani, otthon pedig lemásoltuk.

Mikor a négy polgárit elvégeztem, egy évig otthon „lógtam”. A ház körül dolgoztam, a kertet műveltem, segítettem anyámnak. Aztán kézen fogott apám, és egy hirdetés alapján a Horváth mérlegkészítőhöz vitt: itt van a fiam, megfelelne-e tanoncnak? Két hét próbaidő. Így lettem mérlegkészítő tanonc, aztán segéd.

Említettem a sportot. Furcsa lehet hallani, de én sose futballoztam. Egyszer megtörtént, hogy – már a Nagykar utcában – játszottunk az udvaron egy teniszlabdával. Kiröpült kívülrre, ahol nagy tömeg özönlött, éppen focimeccsről tartottak haza. Többszöri fröccsözés után, bepiálva sokan. Már rúgták is; egy elkezdett velem triblizni. Kirúgott, de nem a labdát találta el, hanem a lábamat célozta meg. Ötven év után is látható volt a lábam szárán a seb. Többet én labdába nem rúgtam, és meccsre nem jártam. Egy levante pajtásom mondta is: Te nem jársz meccsre? Nem vagy sportember? Tényleg? – Mikor jelentkeztem kerékpáros gyorslevante szakosztályba – volt biciklim, sokat mentem vele –, versenyeken is rész vettem, egyet megnyertem. A vívó szakosztályban töröztem, kardoztam. (Újonc katonaként két hét után ért utól kívülről a parancs: kiváló levante minősítéssel egy hét szabadságra mehettem.) – Egy kis emlék: már jól benne voltunk a háborúban, akkor lettem katona Szombathelyen. Laktanyafogság idején kiszöktem a városba. A Söptei úton lakott a legkisebb bátyám; ott biciklire ültem, irány a tornacsarnok. Katonaruhában mentem az öltözőbe, aztán vívóruhában be a terembe. Levívtam az asszóimat, aztán gyorsan vissza: biciklin a Söptei útig és futólépésben a laktanya hátsó kapujához – akkor az

őrségben már a katonapajtásom volt: Siess, mert szemle van! Sorakozóban volt a légvédelmi tüzér ütegünk, olvasták a névsort. Beosontam a sorok közé, üresen állt a helyem. Éppen vigyázzba álltam: – Káldy Lajos! – Parancs! – Szidtak engem a többiek, majdnem lebuktunk.

Síelés. Kőszegen a Hörmann-forrásnál volt háromhetes levente sítábor januárban. Jelentkeztem. Hörghuruttal mentem a mérlegkészítő műhelyből – akkor már segédként. Hörghuruttal, és ott gyógyultam meg, azon a levegőn. Olyan edzett lettem, hogy klottgatyában aludtam, ing nélkül. Mikor riadó volt, ébresztő, akkor mezítláb átugrottam a kerítést, bele a térdig érő hóba, ott mosakodtam meg. Hógolyóztam derékig meztelenül. Nem volt nekem semmi bajom, de nem voltam sportember... Síversenyt rendeztek: tizenkét kilométer futás. A Vörös keresztől a Hörmann-forrásig, onnan vissza a Vörös keresztig. Volt olyan rész, hogy meredeken csak tipródva lehetett fölmenni, síléccel taposva. Bírtam szívvel, tüdővel. A síelők sorra lemaradoztak, mindenkit leköröztem. Végül hatodiknak futottam be azért, mert mikor már senki se volt előttem, lelassultam sajnos. Ha akkor is olyan tempóba megyek tovább, a százötven induló közül harmadiknak beértem volna.

Háborús, inflációs idők... Kitartóan dolgoztam a régi mesteremnél. Azt vártam, hogy a hűségemért megtart később is, de elbocsátott: Lajos, neked otthon is füstöl a kémény, nem tudlak megtartani. Akkor elmentem a másik mesterhez dolgozni, a konkurenciához. De nagyon kevés órabért adott; azt mondta, lassan dolgozok. Az igaz, de nekem még egy mérleget se adtak vissza; minden mérleget mérleghitelesítőhöz köllött vinni. Fizetésemelést kértem, nem adott. Egy hét múlva nézem: több a pénzem. Kiszámútam, két fillér órabéremelést mégis adott. De már hétfőn nem mentem be, hanem elmentem a repülőtérré, jelentkeztem a javítóműhelybe. Ott 62 fillér helyett 80 fillér órabérral kezdtem. Mikor megtudta Csíky őrnagy, hogy mérlegkészítő vagyok: Ilyen ember kő nekünk, ilyen precíz! Egy hónap múlva nézem: több pénz van a borítékban. A művezetőm: Elfelejtettem szólni, hogy magának meg ennek és ennek fölemelték az órabérit. Referálni kellett rólunk a Csíky őrnagy úrnak. Megin eltelt egy hónap, megin emelték 20 fillérrel az órabéremet. Úgy kellett dolgozni, hogy ki mennyit tud. Minden reggel jött egy szakaszvezető: Káldy, mit csinált tegnap? Melyik gépen milyen munkát végzett? Pontosan beírta egy füzetbe. Milyen rendszámú gépen, és erről felelni kellett a hadbíróság előtt, ha leesett egy gép, vagy kényszerleszállást kellett végrehajtania. A pilóta kiszállt vagy kihúzták a gépből, ha olyan állapotban volt. A gép mellett maradt; addig ott őrizték, amíg a műszaki bizottság ki nem szállt, és meg nem állapította a hiba okát. És azt, aki a hibát elkövette, hadbíróság elé állíthatták. Rendszerint motorhiba volt. Én civil bádógos szerelőnek voltam beírva.

Még a reptéren voltam – riadó! Rohanás ki a kukoricásba. Ott hasaltunk. Rettenetes erős zúgást hallottunk – nagyon magasán mentek a gépek, nem lehetett semmit látni. Húztak Bécs felé. Fölszállt tőlünk egy kis futárgép, s eltűnt. Hipp-hopp, egykettőre jött is vissza, mintha kergették volna. Később tudtuk

meg: jelentette, hogy hatalmas liberátor kötelékek mennek Bécs felé. Úgy látszik, a géptípust már ismerték, bombázók voltak; Olaszország felől jöhettek. Kiröhögték a magyar jelentést. Mire vége lett a légiradónak, a Messerschmitt gyár Wiener Neustadtban romokban volt.

Mire én bevonútam katonának, arra már a Don-kanyarból hazavánszorgott a mi hadseregünknek a maradéka. A Herits-kertben volt a sorozás ősszel. Megkaptam a behívómat; azt vártam, hogy a repülőkhöz szólna, de nem: a 3. önálló légvédelmi gépágyú üteghez szólt a laktanyába. Gyors kiképzés után mentünk is ki a frontra. Az első két hét után a gyalogsági kiképzés kegyetlen erős volt, bírni kellett. Aztán a tisztos iskolára vezényeltek, jelentkezni lehetett gépkocsi-vezetői tanfolyamra. Tesztlapokat kellett kitölteni; beültettek egy gépbe, különböző hangjelekre kellett ezt meg azt csinálni. Egy bajtársammal kettőnknek lett a legjobb az eredményünk. A szóbeli vizsga – gépkocsiszerkezet-tan, forgalmi szabályzat –, az is ment. A garázmester ölt bennünket, ahogy követelt. Volt úgy, hogy le kellett írni kettőszázszor reggelig a gumiszerelés menetét. Én négy szál ceruzát laposan, szorosán összekötöttem. Nagy csomagolópapírt kiterítettem az asztalon, úgy írtam egyszerre négy sort. Másnap reggel bemutattam a kétszázszor leírt szöveget. A fölszabadulás után találkoztam vele a Fő téren, rendőrruhában állt ott. Mondja, szigorúnak kellett lennem, hogy függjenek tőlem, különben nem tudtam volna magukkal eredményt elérni. Hányan buktak el? Egy se? Na, látja! Attól a perctől kezdve nem tudtam rá haragudni. Neki volt igaza.

Hamarosan kiürült a laktanya, mert sorban egyik egység, másik egység ment ki a frontra. A mi konyhánk is ment, a szomszéd ütegnek a konyháján kaptunk ebédet. Mi adtuk az őrséget, a készütséget a városba – újoncok voltunk. Hamarosan Sorokpolányba vezényelték az üteget. Vadonatúj autókat hoztunk a tárolóból, új gépágyúkat, fegyvereket kaptunk, és töltötték föl a légénységi állományt. Új bakancsokat kaptunk csigaszeg nélkül – azelőtt harminckét csigaszegnek kellett lenni egy bakancsban. Itt is ugráltattak: Jelentkezik egy óra múlva bezsírozott bakancs! Jó! Most jelentkezik egy óra múlva vikszos bakancs! Le köllött mosni a zsírt, de hogyan? Megsúgták: húgyozza le! Húggal lemostuk a zsírt, letörülgettük, kivikszóztuk, kifényesítettük a garázmester parancsára, akinek később megbocsátottam.

A légénységi állományt a büntetőből is töltötték föl. A laktanya sarkában állt ez a büntető, ahol olyan is volt, aki a hadbírótság ítélete alapján éveket töltött, aztán még le kellett szolgálnia a maradék idejét. Aki innét jelentkezett frontszolgálatra, annak hadműveleti területen tanúsított vitéz magatartás esetén elengedték a hátralevő büntetését. Mikor aztán útra készen voltunk, bevagonírozás, indulás. A teherpályaudvaron a rámpa végéhez tolatott egy hosszú szerelvény, annyi kocsi, hogy a mi járműveink éppen elérték. Egy hosszú kocsira kettő autó fért, a lövegek meg külön jöttek. Reggel kezdődött a rakodás, délután már indulhattunk. Szüleimnek meg se tudtam üzenni, hogy berakodtunk, elmegyünk keleti irányba. A frontról jött az első tábori lap.

Először Nodvornál rakodtunk ki, onnan áttelepedtünk még aznap Bratkovcsi ukrán faluba. Bratkovcsi ikerfalut jelent. A mi szakaszunk külön volt, a temető felől, a maradék félszakaszunk a falu másik végén. Az ütegek kint foglaltak tüzelőállást, a faluszélen; mi két autóval egy parasztházhoz kerültünk, a többiek is hasonlóképpen. Tudtuk, hogy amilyen az adjonisten, olyan a fogadjisten. Ezt a házbeliék is tudták, barátságos viszonyban lettünk. Oda német katona be nem tehetette a lábát, tőlük tarthattak. Őrséget adtunk a kapu és a hátsó udvar között. Ha német katona jött, eltanácsoltuk: itt magyarok vannak, nem lehet bejönni – és a háziak ezt látták. Meg arra kért a gazda bennünket, ha netán éjjel jönnek embereket gyűjteni, akkor is tartsuk távol őket, de azért szóljunk be, hogy ő az istállóablakon keresztül ki tudjon szökni a trágyadombra, onnan pedig el tudjon szökni az erdőre. Megvolt ez a megállapodás a házigazdával.

Minden vacsorára hívtak minket – konyhánk kint volt az ütegeknél, rendszeresen megkaptuk a vacsoránkat, nem számított –, együtt kellett ülni velük. (Az őr kint maradt.) Mindenki kapott egy tányérat, kanalat, középen nagy kupac krumplipüré meg edényben aludt tej, vegyünk magunknak. Másik este püré meg köleskása – nem tudom mind elsorolni, erre a kettőre emlékszem. Mikor a farakás mögött találtam egy dobozban tizenkét darab tintásüveget tele vízzel, a társammal összenéztünk: Molotov-koktél raktár?! A közelünkben fűrészelt a gazda a fogadott fiával, hallották, hogy mit beszélünk. Aztán nem történt semmi, nem jelentettük a németeknek – ők ezt is jól értelmezték.

A kert alján lejtett lefele, a rét közepén sebes folyású, hideg vízű patak folyt, lejártam oda. Gyerekek jöttek hozzám, lány nem volt köztük. Próbáltak barátkozni. Bodzafát vágtam le, egy vékonyabb ággal kifúrta, jól szelelt; bodzasípot csináltam. Bevágtam, ahogyan szoktam, amit az őrző gyerekektől tanultam. Fúvogattam, próbálgattam – hű, lestek. Lukakat is faragtam rá, sikerült, jól megszólalt, játszottam rajta. Csináljak nekik is! Nem csinállok, neked adom, ne, tied! Futott vele, a többiek utána. Egyszer csak jöttek vissza a gyerekek egy sapka eperrel. Kerti epret hoztak egy sapkával! Aztán a másik is, sapka eperrel. A gyerekekkel is így lettem.

Egyszer elvezényeltek bennünket partizánvadászatra. De akkora csinnadrattával mentünk, elejtettük a partizán szót is, hogy az egész falu tudta, hova készülünk. Akkora zajjal, csörtetéssel mentünk, hogy egyetlen partizán se jelentkezett. Megértették. Ez volt Bratkovcsiban. Egy hónap vagy mennyi idő múlva elvezényeltek minket a falu másik végébe, ott foglaltunk tüzelőállást. Mikor mentünk át a másik falurészbe, csak egy villanásnyira, ahogy elsuhant az autónk, csodás fatemplomot láttam a két falu határán. Fából minden, a kupola is. Nem tudtam oda visszamenni, hogy lerajzoljam, mert olyan messze a körlettől nem mehettem.

Az egyik háznál a kamrában kutattam, és ott találtam egy szalmatekerceset. Kibontottam, kiterítettem, szalmafekhely vagy mi, partizánmatrac. A legény nézte, mit találtam. Elvittem magammal, aludtam is rajta, de nem jelentettem sehova. Velük is rendben lettem. Ismerkedtem a faluval, amennyire lehetett.

Egyik háznál láttam gyönyörű porcelántányérokat népművészeti rajzokkal. Egyet meg akartam vásárolni. Kínáltam a pénzt – zloty volt a zsoldunk –; látták, hogy nem zabrálni akarok, de nem adták. Egyszer kevés volt a tűzifája a szakácsnak, nem tudott főzni. Volt köztünk szlovén gyerek, aki tudott azért beszélni velük. Előkerítette a sztárosztát – ő volt a bíró –, aki befogatott egy egylovas szekérbe, és mentünk házról házra. Minden háznál föltettünk két-két szálfát – nem többet és nem a vastagabbját. Megértették, hogy az nekünk kell.

Itt van ez a fából készített fakereszt, ott faragtam. Mert a frontra kivittem a faszobrász vésőimet. Hat-nyolc darab ilyen vésőt már összegyűjtöttem korábban, tanonc koromban. A Teleki téren vásároltam a tanonc fizetéséből – vasutas apám után ingyen utazhattam Pestre. Az összes faszobrász vésőmet haza is hoztam, ahogy a fényképezőgépet is – ócska Kodak gépet – a filmjeimmel együtt a málházsákban. Ragaszkodtam hozzájuk.

Én faragásokkal kezdtem, nem festéssel. Akkor még nem ismertem Radnóti Kovács Árpádot, se Jaksa Pista bácsit, se a Burány Nándort. Faszobrász lettem volna, csak nekem lassú volt ez a kifejezőmód. Szobrászkodni elkezdtem később megint, mikor Kovács Árpád mintázást is tanított. A műteremben három-négy szobrászállvány volt. Horganyzott bádoggal bélelt ládában tartottuk az agyagot; lecsukva nem száradt ki. Ott mintázott Hábetler Márta anyaságtémát. Ült az anyja ölében a gyermek, erre emlékszem. Mintázott nagyon jó fejeket Surányi Unger Károly, és Buti Laci meg én is ott szorgoskodtunk. Aztán nálam ez valahogy nem folytatódott. Maradt a festészet, amiben nagy mestereimet tiszteltem Edvi Illés Aladár akvarell festőművész személyében is. Kinn a fronton volt egy érdes lapokból összeenyvezett rajzblokkom, abba nem festettem, csak rajzoltam. Tíz-tizenkét rajzom készült ekkor, valahol megvannak. Az ungvári temetőben lerajzoltam a hősi emlékművet, a kép hátuljára leírtam a szöveget: „Itt volt a határ. [...] Innen nyomult előre tépett nemzeti lobogó alatt maroknyi újonc hadunk. [...] A Kárpátokon leng a magyar trikolor.” Lerajzoltam a munkácsi görögkeleti püspökséget is. Azt hiszem, azóta már elpusztult, tönkretették a ruszki meg a kommunista rendszer, ahogy eltüntethették a turulos emlékművet is.

A fakereszt. Az előző parasztgazda udvarán az ölfa rakásból kiválasztottam egy cserfa vagy tölgyfa hasábot, abból lefűrészelttem egy huszonöt-harminc centis darabot. Elhasítottam, szép lapot formáltam belőle, és abból faragtam ki ezt a borostyán borította fakeresztet. Egy borostyáninda kanyarog a keresztben – hol háta mögé bújik, hol előre jön –; napokig faragtam. Az ukrán gazda meg a fogadott fia csak nézték, hogy én mit faragok. Aztán amikor elkészült, akkor úgy csináltam, hogy a hátam mögé föl tudtam akasztani az autómba, a fejem fölé. Ez a fakereszt engem minden veszedelemben, amerre az autómmal mentem, végig kísért. Védett engem – ő tartott életben. Így hiszem, így mondom. Egyszer például valami hármashídnál folyt a tűzharc; tűzérségi tűzben voltunk. A hármashídat akarták elfoglalni a szovjetek – alighanem át is törtek, mer onnan visszavonultunk. Egy tűzérségi lövedék tőlem talán huszonöt méterre

az árok szélébe vágódott, de nem robbant, hanem cigánykereket hányva rézsút jött át az úton, és tőlem talán három méternyire a bal oldali másik árokba vágódott, de ott se robbant. Azt gondoltam, hogy a szovjet lőszergyárakban is hadifoglyok dolgozhatnak, akik úgy csinálták, hogy ne robbanjon. De még ott tartunk, hogy béke van, legalábbis nekünk...

Hónapokig nyugalomban voltunk mi Bratkovcsiban. Csend volt. Egyszer aztán ágyúdörgést hallottunk egész éjjel. Másnap sorakozó: a szomszéd faluban tábori mise volt. Ott több egységet is összevontak, egy tábori százados pap mondta a misét. Mise közben: térdre! Sapkát le! Közgyónás. Mindenki mondja el magában, suttogja el a bűneit! Aztán mondta a szöveget: „Gyónom a mindenható Istennek...” – a gyónásimát mondta el. Mindenki elmondta a bűneit, aztán: Fölldozlak benneteket... Áldoztatás; térden fogadtuk az ostyát, mindenkit megáldoztatott. A mise végén az egyik volt barátom, szakaszvezető, kezdett beszélgetni velem. Odahozta az én autómhoz ezt a százados urat, hogy nézze meg, a bajtárs mit faragott. Ezt a keresztet tessék megnézni! Mellette pedig egy marhalábszár csontból faragott virágtartóba, a segédvezetóm ülése háta mögött egy kék csokor virág ott volt a falon. Azt hiszem, encián az a kék virág; nem tudtam a nevét akkor, de mivel tetszett, szedtem belüle. Nagyon tetszett a százados úrnak a kereszt. Akkor a barátom előgyűtt azzal a kérdéssel, hogy az éjjel elég sok ágyúszót hallottunk. Hát igen, Vilmánál áttörés volt tegnap. Ez valami lengyel város volt. Másnap aztán már vonultunk tovább – akkor indult velünk a háború. Nem volt nyugtunk, állandó visszavonulás. Azért kellett tábori misére menni, hogy lelkileg fölkészülve menjünk a pokolba. Éjjel vonultunk előre a visszavonuló egységek mellett. Reggel tüzelőállást foglaltak el a lövegek a léghárítást biztosítani az egységeknek. De repülő akkor még nem jött.

Nem tudom, Munkácson vagy Ungváron állomásozott-e az ütegünk; egyszer jött a parancs, hogy Királyhelmece térségében az ütegünknek kell biztosítani a visszavonuló egységek légvédelmét. De nincs benzinünk, hetek óta nem kaptunk! Lesz benzin! Egy óra múlva teherautók jöttek, húszliteres marmonkannákba hozták a benzint. De megjött velük együtt egy záporosó, zivatar is, amit nem kívántunk. Fölnyitottam a motorháztetőt, lecsavartam a benzintank tetejét, de esett az eső, a kezemet rajta tartottam a nyíláson. Jött a benzines kánával a katona – na, beleesik az eső. Igaza van. Föléje hajútam, a testemmel takartam a benzintank nyílását. Rám szólt a főtörzsőrmester: Káldy, ne szarakodjon ott annyit! De beleesik az eső! Na és! Valahonnan a folyamórségtől jött hozzánk, mit értett ő a motorhoz?! Csuromvíz lett a zubbonyom, ingem, gatyám, védtem a benzintank nyílását. Azt hittem, hogy nem is ment bele, de beleporzott mégis, ezt később kellett megtudnom. Aztán az egységünk elvonult Királyhelmece, onnan pedig a mi ütegünk két löveggel Ágcsernyő mellett foglalt állást. A törzs meg bement a faluba egy Botonddal – ez vontatta a gépágyút-, ott rendezkedtek be a kocsmá épületében. (A törzs az ütegnek az irodája volt.) A főhadnagy kijött az üteghez, a legénység bent maradt a faluban.

Reggel egy robbanás a faluba. Káldy, bemegy a törzshöz, kihozza az embereket! A Rába-Maros autómmal mentem be a faluba. Alig értem el a falu elejét, bent a kereszteződés táján egy robbanás. Akna robbant egy parasztháznál. Később láttam, hogy ott lőszeres ládák vannak. Nem robbant. Aztán ahogy bent mentem, leállt a motor. Köhögött, aztán leállt. Hej, de rosszkor! Kiugrottam a kabinból, fölrántottam a motorháztetőt. A benzintankot ki se nyitottam, láttam, hogy a vízszák tele van vízzel. Híjnye! Lecsavartam a vízszákat, kicsaptam a vizet, visszacsavartam. Akkor robbant egy lövés, egy akna ott, ahova éppen érkezniem kellett volna, ha nem döglik be a motor. Az a robbanás telitalálat lett volna. Gyorsan ráakasztottam a gumikampókat a motorházfödélre. Beugrottam, indítom, sikerút. A faragott fakereszt meg ott függött mögöttem, a fejem fölött. Na, aztán teljes gázzal be a faluba. Akkor mentem el a ház mellett, ahol az akna robbant. A lőszeres ládák halomba borulva... Olyan jól voltak csomagolva a tűzérési lőszeresek – egycamos deszkából készült ládába –, hogy az aknának egyetlen repesze se talált gyutacsot. Semmi nem robbant, mert ha robban, akkor más... Mellette bekanyarodtam a mellékutcába, megtaláltam a kocsmát. Be az udvarra, az emberek a tornácon egy asztalra borulva meg az asztal mellett élettelenül. Hát az udvar közepin robbant egy akna – ezt hallottuk messziről –, a légnyomástul borultak össze. Hejjnye, most aztán mi lesz?! Rázom, melegem voltak még. Rázom, talán van benne valami élet. Húztam az egyiket a Maros felé – Rába-Maros volt az autóm márkája. Előkerült egy ember, egy írnok, aki éppen vécén volt szerencséjére. Ketten cipeltük az élettelen embereket. Lenyitottam a Maros hátulját, fölraktuk őket, aztán gyerünk ki a faluból. Alighogy a kereszteződéshez akartam éppen érni – még nem értem oda –, az utca túlsó oldalán megint robban egy akna. Hú, ott is lőszeres ládák! Az aknavető jól volt informálva, és jól célzott, pokolian jól – csakhogy a ládák üresek voltak!

Az ütegnél kint jelentem, hogy a sebesülteket viszem a királyhelmei kórházba. Káldy, most hagyja azokat, azonnal visszamegy, a Botondot kihozza a törzs udvarára! De mi lesz ezekkel? Valaki majd elviszi őket. De ki tud autót vezetni? Hát nem volt senki. Odaintettem egy lövegest: nézze, ez a kormány, ez a gázpedál. Ha megnyomod, akkor fölbőg a motor. Ez meg a sebességkapcsoló. Ha bekepcsolod, indul a motor. Ez meg a fék, kézfék. Na, cseréljünk helyet, próbáljuk meg! Indul? Indul – a verejték szakadt róla –, és kikanyarodott. Csak néztem utána. Egyperces gépjárművezetői kiképzés után elvitte Királyhelmece az autón az embereket. Én meg visszatalpaltam gyalog a faluba a törzshöz.

Akkor ért oda egy tábori tűzérő szállító egylovas kis szekér. A tűzérők ugráltak le – ott is lőszerraktár volt –, tűzérési lőszer vittek volna ki az üteghöz. Nem vüttek ki. Én meg trappoltam tovább be a faluba a törzshöz. Ott volt a Botond. Fölugrok, indul. Jaj de jó! Kikanyarodok balra a mellékutcára, megy. Aztán jobbra akarok térni, Királyhelmece felé, de nem fordul. Balra fordul, erőltetem, erőltetem, jobbra nem. Fölnyitom a motorháztetőt, megnézem: a kormányrúd egy csőben volt védve; repeszt kapott, behorpadt a cső, elgörbítette

a kormánynak a rúdját is. Jobbra erőltetve megszorult. Előre, hátra – több ilyen rükverces manőver után ki tudtam kanyarodni egyenesbe Királyhelmece irányába ezzel a sérült kormányrúddal. Akkor robbant egy akna. Telibe találta a lovaskocsi elejét meg a ló hátulját. A szekér letérgyepült – első kerekei eltűntek –, a ló meg leseggült. Eltűnt a ló hátulja. De a szerencsétlen pára, a jószág nem tudta, hogy nincs hátulja! Az első lábával kaparta az úttestet, emelte a fejét, föl akart állni. Nyerített, kínlódott, kaparta az utat. Megrendítő volt látni. Ha pisztolyom lett volna, fejbe lőttem volna. Akkor lenézek balra: a töltés mellett három élettelen katona a lőszeres ládák között. Leugrottam a töltésről, még melegek voltak. Talán van bennük élet. Rázom, egyikbe se volt élet. Mellé téredelek, a vállamra döntöm úgy, hogy a feje meg a két keze a hátamon. Tántorogva fölállok; a töltésen úgy tudok fölkepeszteni, hogy valami bokrot, talán bodzabokrot fogtam félkézzel, húztam föl magamat, alig tartotta a gyökér. Föl a Botondra. Ugyanezt megcsináltam a másik kettővel is, nagyon keservesen, de sikerült. Fölcsuktam a Botond hátulját, tapogatózva-fogózkodva eljutottam az elejére, ott pihennem kellett. Valahogy fölmásztam az ülésre, elindultam, mentem ki az üteghez. Mondtam, hogy három sebesültet viszek Királyhelmece. A kórház udvarán ott állt az én autóm meg az én emberem. Mondta, hogy akiket mi kihoztunk, valamennyi halott volt. Itt vannak, nézzem meg. Kinyitotta a hullakamrát – fáskamra volt –, ott voltak berakva a mieink, a társaim, mint az ölfa rakás. Csak a talpukat láttam. Mondta a szanitéc, hogy ezt az egyet, mivel járóbeteg, nem tudják befogadni, majd továbbmegy a következő kórházba. Aztán az én három katonámat ott mindjárt halottá nyilvánították, és tették be a hullakamrába a mieink fölé. Hiába gyötrődünk ennyit. Akkor láttam, hogy micsoda prima bakancsuk van, frissen talpalva. Mi pedig már akkor hetek óta lukas lábbeliben jártunk, csigaszeg nélkül öt centis lukak voltak a talpán. Ahogy jártam az iszapos úton, szortyogott a bakancsomban a sár. Levetettem a bakancsomat, hozzápróbáltam az egyik tűzérnek a bakancsához, éppen jó volt nekem. Bakancsot cseréltünk. Őt lukas bakancsban temették el, én meg abba a bakancsba jöttem haza még Szombathelyre is, és hónapokig használtam utána is. Később gondoltam meg: a másik kettő tűzér bakancsát is el kellett volna vinni az enyémeknek. Két embernek jó bakancsa lett volna, de akkor nem gondoltam rá.

Igen ám, az én autóm, a Rába–Maros üzemképtelen lett, mert az én emberem valahol nagyot fékezett. Behúzta a kéziféket, és elfelejtette kiengedni. Behúzott fékkel vánszorgott be az autómmal a kórház udvarára. Használhatatlan lett az én Marosom. A Botonddal visszamentem az üteghez. Egyik társam a Marost vontatóra tette, és elvontatta az útközben talált gékászeróba – azt jelenti, hogy gépkocsiszeroszlop. Az üteg továbbvonult, én maradtam egyelőre. Másnap megjavították az autót – kuplungot cseréltek –, és estére már indultam vele az ütegem után. Ahogy a városból ki akarok érni, a polgárőrség leállít a keresztződésnél – fegyveres emberek voltak –, hogy hova megyek. A szeróból jövők, megyek az ütegem után ide meg ide. Éppen jó! Itt bedöglött egy üzem, megszüntette a gyártást, az emberek szeretnének hazamenni a falujukba. Van itt vagy

tíz-tizenkét ember, maga elviszi őket most. Na, emberek, fölszállni! Nem tehettem semmit. Aztán ahogy a falvak következtek, lassan elfogytak az emberek, leszálltak. Megtaláltam az üteget, aludtam egyet – nem tudom, hol jártunk, de már messze Királyhelmecezen túl.

A rádiós csoport az én autómon utazott, a lőszerládák tetején aludtak. Ott voltak a pokrócok is, azokkal takaróztak. Fölszálltak, és ordítottak: hol vannak a pokrócaink? Az összes pokrócunkat az én embereim hálából magukkal vitték. Hálából, mivel én a falujukba elvittem őket. Hogy aztán mégis hogy lett takaró? Úgy, ahogyan nekem. Üres zsidó házakat láttunk kifosztva. Evütték a zsidókat, a lakosság meg kifosztotta a házakat. Mindent vüttek, de a rongyszőnyegeket nem, mert az nekik is vót. Rongyszőnyegekkel takaróztam én is, és ezekkel pótolták az embereim is az ellopott takarókat. Ez a leleményesség. Szükség törvényt bont. Visszavonulásban, tél előtt, késő ősszel volt, 1944-ben.

A partizánok az összes hágót megszállták; a hágókon átjönni nem engedtek senkit. Volt egy utász század – volt nekik csónakjuk is rocsó nevű motorral. Építettek egy új hágót a Kárpátokon keresztül, valószínű, zsidó munkaszolgálatosokkal. (Csak valószínűnek mondom; nem tudom, de az utász század létszáma igen kevés lehetett.) Vágták a fenyőrönköket, keresztbe az úton elfektették, és a rönkök két végét hosszabb rönkökkel rögzítették ácskapcsokkal, mikkkel. Ilyen dorongutakból lett építve a hágó. S ahol víz volt, ott a dorongútból tutaj lett. Ahogy az autó végigment ezen a doronghídon, addig a másik várakozott. Mikor túlmentünk, akkor fölemelkedett, mert addog tengelyig vízbe ment az autó. Mikor leért a tutajról, akkor indulhatott a következő. Ezen a dorongúton a Rocsó-hágón jutottunk el a gerincre. Ott megkönnyebbültünk; onnan már csak lefelé haladhattunk, nem volt több ilyen tutajút. Mentünk le a Kárpátok innenső oldalán – hálát rebegettünk, hogy megmenekültünk.

Mentünk le egy patak völgyében egészen a vasútállomásig. Csodálatos építményeket láttam közben: farönk csúsztatót. A kitermelt rönköt csúszdán vezették le a vasútállomásig. Rönkökből építettek egy vályút úgy, hogy a vastagabb vége volt lefele. Teknőt építettek vastag rönkökből, abban csúszott le a kivágott, szállítandó rönk. Ahol patakon ment keresztül, ott először dobbantóra építették a vályút, úgyhogy megdobta a csúszó rönköt, röpiült keresztül a patak medrén, s a túlsó oldalon tölcészerűen fogadta megint a csúsztató vályú; abba a tölcésbe pottyant bele, és akkor zakatolt tovább le egészen a vasútállomásig. Egy másik építményen ölfát csúsztattak le. Egy tisztáson fölvágták a rönköket méteres darabokra, és elhasogatták őket. Magas lábakon álló, „u” alakú teknőknek a hosszú szalagja vezetett le az állomásig. Ebbe a teknőbe vizet vezettek a patakból, és rakták bele egyenként az ölfát. A vízen úszott le az állomásig. Ott aztán véget ért a teknő, nagy halomban gyűlt össze az ölfá. Mikor már nagy volt a kupac, akkor elbontották a szerkezetet, és errébb nyitották ki a teknőt. Errébb potyogott ki az ölfá, megint egy új fakupac növekedett. Csodáltam a leleményességet.

Mikor továbbindultunk, először kisvasútra rakodtunk, aztán rendes vasúttal haladtunk egészen Fenyvesvölgyig, ahol huzamosabb ideig várakoztunk. Uzsok

alatt van Fenyvesvölgy, onnan följebb az Uzsoki-hágó. Rettentő meredek a vasúti pálya; két vagy három mozdony vitt föl egy szerelvényt.

Két lövegünk a Szarvas-réten foglalt tüzelőállást, mi meg a patak partján, a fák alatt rendezkedtünk be. Békésebb óráimban volt időm rajzolgatni is. Rönkökből ácsoltam egy hidat a patakon keresztül cserkész módra. Át tudtam menni a túlparti rétre, meg fölmentem a hegyoldalba, és egy csajkára való bariszóllót szedtem. Ez az áfonya. Mézzel kevertem, mert nekem az is volt. A falu végén egy asszonynál vettem, akinek voltak méhei. Egy kiló mézet tudott belemérni a kulacsomba. Rendesen kifizettem; társaimnak is kellett, nekik is vittem, de mást oda nem engedtem. Egyszer, mikor mentem, valaki volt nála. Nagyon megijedt az asszony. Értésére adtam, hogy én mézér jöttem, s hogy itt van valaki, vagy nincs, engem nem érdekel. Lehet, hogy partizán volt, nem tudom; a jó viszony megmaradt.

Szlovák területen keresztül jöttünk visszavonulásban. A mi hadvezetésünk megbeszélte az ukrán partizánokkal, hogy ne akadályozzák a mozgásunkat, de később azok megszegették a megállapodást. Dobsinán több mint négy hónapig állomásoztunk; a gyerekekkel ott is összehaverkodtunk. Azt mondták, itt minden gyerek négy nyelvet beszél: a szlovákot, magyart, németet és a csehet. Azbeszt bánya működött a közelben, főleg szlovákok dolgoztak ott. Hatalmas meddőhányók voltak a hegyek oldalában; lenn a völgyben egy hegyi patak kanyargott, a Sajónak a fiaszakasza. A városban és a környéken rengeteg német élt; mikor közeledett a front, jöttek az oroszok, a német lakosság jó része elmenekült. Mikor elhaladt a front, kezdtek visszajönni a szülőföldjükre. Hosszú évekig nem lehetett beszélni arról, hogy mielőtt Prágában megalakult volna a csehszlovák országgyűlés, és a hatalom megszilárdult volna, Dobsinán németirtást rendeztek a szlovákok. Az addig odaérkezett németeket – főleg ártatlan civileket – összeteretelték, és kivégezték őket valamilyen bányában. Magyar katonát ha elkaptak, levetkőztették, civil ruhát adtak rá, és elbocsátották a partizánok, de a németnek nem kegyelmeztek.

Ütegünk megkapta az első osztályú tűzkeresztet egy nagy csetepaté után, magam s még többen az örvezetői előléptetést. Hetekkel később a fölterjesztés után jött a visszaigazolás, ki is tűzték az első osztályú tűzkeresztet. Később megint ment a fölterjesztés: tizedesi rangot kaptunk volna néhányan, de arra már nem jött visszaigazolás. Mert a törzshöz ment a fölterjesztés, a törzset pedig úgy szétlőtték a ruszók... Félelmetes pontosan tudtak löni lövegeikkel a ruszók! Művészi módon kezelték az aknavetőt. Ha lövegünk kilőtt két páncélost, a harmadikat már nem próbálta meg – ha sikerült meglépní, akkor szerencse; a harmadiknál már szétlőtték volna.

Páncélelhárítás, már nem tudom, melyik faluban. Szalad a Fazekas őrmester: Káldy! Bedöglött a motor, a Botond, magának köll kirántani a löveget! Faroljon oda! Odafaroltam a Marossal a sánkra; még átbillent a sáncon a gépkocsi hátulla. Hallom ám: Páncélosok! Célpont a második páncélos, csak pontos lövés lehet! Egyik jelenti: kész! Másik is: kész! Tűz! Találat! Célpont az első páncélos! (Addig

takarásban volt, most előbukkant.) Csak pontos lövés! Kész! Tűz! Találat! Löveget kerekas állásba! (Addig talpas állásban volt.) Lebillentették. Löveget fölkapcsúni! Fölakasztották, meg már indultam is. A sáncon föl, megpördült a kerék, szórta a sarat hátra. Az összes legény nekiesett, és a löveget tolták ki a sáncból. Átugrott a kerék a sáncon, ugráltak föl a lövegesek, dülött jobbra, dülött balra, vüttem a löveget. Hátranézek a tükörbü: egyik löveges futott utánunk, lemaradt. Éppen hasra esett, elbotlott valamibe. Szerencséjére, mert abban a pillanatban az első lövés robbant a sánc előtt. (Mikor tüzelőállást foglal a löveg, sánctól csinálnak, hogy fölötte éppen csak ki lehessen löni, a kerekeket repesz ne érhesse, és védve legyen a legénység, amennyire lehet.) Hasra esett szerencsére, mert a légnyomás nem ölte meg, elment fölötte. Akkor föl pattant, elérte a löveget, fölugrott, én meg be tudtam fordulni egy fasor mögé. Ez volt a legveszélyesebb helyzetem. A másik lövegünk a falu végén volt lóállásban, az is kilőtt két páncélost, de akkor már nem tudott tolatni a Botond. Kiugráltak a sánctól az emberek, mikor telibe találta a lövés, de a Csiszár zászlós olyan sebet kapott a mellibe, hogy meg is halt, nem jutott el a kórházig. Papis Lajos a karján sérült meg, amputálni kellett. A többi megúsza, de a löveg ott maradt.

Még aznap délelőtt, mikor körülnéztem, láttam, hogy a kukoricáson túl, a szántáson emberek jönnek-mennek. Mit cipelnek? Mondják, hogy most fosztják ki a dohánypajtákat. Legalább kettő volt, ahol a dohányt szárították. Bizony én is odamentem, hatalmas öllel jöttem ki, alig láttam. A gépkocsimon két ládát megtömtem leveles dohányjal. Én nem dohányoztam, de amíg dohányom vót, addig kenyerem is vót. A pajtásaim is kaptak belőle. Mentem seftelni a németekhez a szókingsemmel: ein pakli Tabak, ein stück Brot – akkor pipadohányom volt. Hasznát vettem annak a kevés német tudásnak. Mert a szókingcs az még nem szórend; amit tanultam németórán – mondatszerkesztés, szórend, beszélgetés –, az kipárolgott az agyamból, de a szókingcs, a verbális tudás megmaradt. A dohánypajtából még legalább jussoltam, zabráltam. A ruszriké lett volna úgy is. Szlovák területen volt, magyar faluban.

Bokasérüléssel jöttem haza. Sántikáltam. Baleset volt, nem háborús sérülés, de erről nem beszéltem senkinek. Az ottani haditábori orvos senkit nem írt ki. Egy társam valamelyik faluban talált egy magyar orvost, aki kórházba utalt bennünket vagy tízünket. Az ütegparancsnok éppen nem tartózkodott otthon, mi meg bizony elindultunk a kórházba Havas főhadnagy engedélye nélkül. Összezúzódtott, bedagadt bokámra bakancsot húzni nem tudtam. Bottal sántikáltam, vizes borogatást raktam rá. Elindultunk tízen, kit ezzel, kit azzal utalt az orvos; mint órvezető én voltam a vezér. Trencsénben nem fogadtak be, mert tele volt a kórház. Pozsonyban se, aztán Wiener Neustadtban se.

Hosszú útunk során voltak nagyon kellemetlen, sőt megrázó tapasztalataink. Egyik zsúfolt vasútállomáson megjelent egy falusi társaság, disznóölésből jöttek ragyogó hangulatban. Két asszony kék színű zsírosbödönt cipelt. Két német kivált – szag után jöttek, vagy mi –, meglátták, fölemelték a födelit, összenéztek, és már vitték is. Nem tehettek a szerencsétlenek semmit. Civilek voltak,

magyarok. Rozsnyón néhány hetet vártunk. Kimentem sétálni a városon kívül. Bokáig érő hó volt, de kora tavaszi napsütés. Sétáltak civilek is meg német katonák is, SS-katonák. Egy kislány rózsaszín szalagon vezetett egy barikát, szép masni a nyakán. Kilépett a német csoportból egy, ölbe kapta a barikát, röhögve diadalmasan vitte, hogy lesz pecsenye. Sikított a kislány, apja, anyja csitította. Nem tehettek semmit.

Régebbi történet: egy társunk autójával valahogy lecsúszott az útról. Német alakulat jött arra. Dugó lett, megálltak. – Veszteglés lehetett akár egy-két óra is, ha egy jármű lerobbant vagy kilőtték. – Nem tudott németül, de megértette magát. Fölkapcsolták a Marost, kihúzták az úttestre. Örült a koma, nyitotta az ajtót: Kamerád, köszönöm! Danke – ennyit tudott. Az kezét fogott vele, kirántotta. Ráfogta a géppisztolyt, fenéken rúgta, le a töltésről. Elmentek az autójával. SS-ek voltak. Valahogy sikerült visszatérni az üteghez. Mondta, hogy' járt a németekkel; mi hittük is meg nem is. Napok múlva én magam is láttam: egy német oszlopban ott ment a mi gépkocsink. A hátulján ott volt a rombusz jelzésben a kalapács, a mi csapattestünknek, a 7. könnyűhadosztálynak a csapatjelzése. Ott ment az SS-oszlop közepin. Igaz volt. Csoda, hogy így néztünk a németekre? Ide tartozik egy másik eset. Szállást találtak a magyar katonák egy háznál. Jött egy német alakulat. Kiverték őket, aztán betelepédtek a helyükre. Az egyik magyar nem állta meg: kiélesített egy kézigránátot, aztán bevágta közibük...

Osztrák területről végül valahogy eljutottunk Győrig meg tovább Szombathelyig egyedül. Ahogy közeledett a front, a hadikórházból mindenkit ki köllött tenni – a Faludy Ferenc Gimnázium épülete volt a hadikórház –, gyógyulttá nyilvánították, aki járni tudott. A gyűjtőbe irányították őket, a többi mehetett Németországba. Engem ott nem fogadtak be. A másikba, a Petőfi Sándor utcai leánypolgáriba fogadtak be, de másnap el kellett hagynom a kórházat. A vasútállomáson lepecsételtetem a menetleveletem. A szüleimnél aludtam a Nagykároly utcában, aztán elindultam autóstoppal Zalába – Zalavégen volt a gyűjtő. Csipkerekem megaludtam. Másnap át a Zala hídján – az már alá volt aknázva –; igen ám, de a gyűjtő tovább ment. Irány vissza Szombathelyre. Megint aludtam egyet, s mentem a katonai irányító központba. Most Agyagosszergénybe küldtek. Megint pecsételtetem az állomáson. Aludtam egyet, de másnap, mikor haladtam Csorna felé, nem jutottam messzire, mert özönlött vissza a tömeg. Csendőrök, rendőrök, katonaság, civilek sokan; lovak, szekerek. – Ne menjen tovább, itt vannak a ruszkik a nyakunkban! – No, vissza Szombathelyre. Pár napot vártam otthon, aztán mentem megint az irányítóba: kiirányítottak Németországba. Ez már a háború végén történt. Március utolsó hete, nagyhét; elseje húsvétvasárnap, a születésnapom.

Nagyhét keddjén indultam. Holmim egy lengyel hátibőrönd, két kenyérzsák, meg amit még rá tudtam aggatni a biciklimre. Kezdték a bombázást a ruszkik; a Szent István-parkot meg az Ezredévi parkot célozták. Az a rész tele volt katonai járművekkel, ott álcázták a park fái alatt, ahogy mink is, ha megálltunk valahol: tüzelőállásba tettük a löveget, én meg valami bokros, fás részre elhúzódtam.

Fejszével, fűrészszel vágtam nagy ágakat, körültámogattam az autót, hogy takarásban legyen, főleg az ablaküveget, hogy ne csillogjon a napfényben. De a földerítésük nagyon jó volt. Először jött a Mari néni, kétfedelű repülőgép – így hívtuk, meg varrógépnek –, ő földerített. Tudták, hogy a parkokban katonai járművek vannak. Jöttek a bombázók magasan, aggatták ki a Sztalin-gyertyákat. Hullottak le, megvilágították a terepet, aztán nézték, hova kell bombázni. Mikor elment az első hullám, biciklire kaptam, átmentem a hadikórháznál a Perint-hídon. Az épület északi szárnya, amelyik az Ezredévi park felé ágazott, telitalálatot kapott. Hordták ki a halottakat sorba a járdára, akiket a romok alól szedtek ki. Közben egy emberfej gurult le a járdáról az úttest szélére.

Akkor már égett a Herits-kert, a fedett szín, ahol azelőtt sörözőasztalok voltak. Égtek sorban a négykerekes katonai pékkemencék. Mentem tovább. Mikor a Jégpince útra fölértem, hallom a motorzúgást, megint jönnek a repülők. Fölnézek, akkor nyitotta ki a gép alját, bele lehetett látni, mert belül világos volt. Potyogtak ki, hullottak le a Papok kertjébe a gyújtóbombák. Gyümölcsös volt, oda jártak sétálni a kispapok, és mondták a breviáriumot. Éppen elértem a Jégpince kapuját, integettek, hogy siessek, siessek, de tömve volt emberekkel. A biciklit lefektettem, berántottak a fedezékbe, akkor zúgott mögöttem a bombaáradat, sorozták végig a Szent István-parkot. Az ajtóból néztük: hullottak a gyújtóbombák a Papok kertjére. Itt ég egy almafa, ott ég egy almafa, ott meg a szőlőlugas.

Mikor ez a hullám is elment, kiugrottam, fogtam a biciklimet, mentem föl a platóra. A mezőn át akartam Olad felé menni. Jobbra lent a Meyer-téglagyár a gödörben. Megint motorzúgás. Belevágtam magamat egy mély csapásba, amit lánctalpasok, járművek nyomtak az útba, teljes fődözést kaptam a repeszek ellen. A földerítés egy kicsit mégis hiányos volt, mert nem tudták, hogy a Meyer-téglagyár tele van lőszerral, fölhalmozott német lőszerral. Ha tudták volna, a téglagyárat lebombázzák, s az a robbanássorozat rám omlasztotta volna a fölöttem magasodó partfalat. Szerencsére nem tudták. Csend lett, lefűjták a riadót, rohantam vissza, le az úton. A szőlőlugas mint tüzes alagút, lobogva, ropogva égett, és égtek a gyümölcsfák is. Elértem az Ezredévi parkot. Egy lovaskocsi állt ott, a rúd keresztbe fordulva. Mellette a két ló feküdt, az egyiknek a bele kifordulva. A Herits-kertben még mindig égtek a szekerek, pékkemencék, a tetőzet; arrébb a sarokház is telitalálatot kapott, Marosfalvi Tóni apja ott halt meg, abban a házban. Hazatértem. Csönd lett aznap este.

A szerdára nem emlékszem. Nagycsütörtökön nagy mozgás, robaj hallatszott a szomszédból. Illés Ignác fűszerkereskedőnek volt ott helyisége, azt használta élelmiszer raktárnak a hadikórház. Onnan jöttek kézikocsival, rakták tele. Siessünk, siessünk, mert robban a híd! Megrakták élelmiszerral, aztán húzták át a hídon futólépésben. Tíz perc múlva megint ott voltak – siessünk, mert robban a híd! Vitték az élelmiszert a kórházba. Háromszor fordultak, aztán többet nem. Kinéztem az ablakon: tényleg, két nagy láda a híd két végén. Húha, robban a híd, nem robban, nem robban. Nem vártam tovább: benézek a városba, mit

lehet tudni... Elindultam gyalog, de csak a Gorell hentesig jutottam. Akkor egy nagy villanás, nagy dörrenés – éppen elkaptam a kilincset, lenyomtam, nem engedtem el, lógtam a kilincsen –; engem a légnyomás bepördített a kapuval együtt, vágódtam be a kapuszínbe. Akkor ért oda a légnyomás, a robbanásnak a szele – akkor robbant a Perint téglahídja. A tetőcserepek cigánykereket hányva táncoltak az utcán. Ha tudtam volna, hogy a Fölvidéken mért vannak ragasztószalaggal beragasztva az ablakok, akkor beragasztottam volna én is. A robbanás szívó hatása az utcai ablakokat mind kiszippantotta, az ablaküvegünk az utcán hevert szanaszét. Rohantam vissza a szüleimhez; semmi baj, csak az ablakok mentek ki. Föl a padlásra, lehoztam a zsalugátereket, fölraktuk őket az ablakos keretek helyett.

Biciklivel indultam be a városba. A Hollán Enő utcában jönnek velem szembe az emberek. Cipők lógtak a vállon, a kézben is cipők, másik cipőtálpakat visz. Honnan hozzák? Menjen csak gyorsan, még magának is jut! A tömeg rabolta ki a cipőgyárat. Át tudtam menni az ép Perint-hídon, az még nem volt fölrobbantva. A kapun alig tudtam bemenni. Német katonák őrizték, de a tömeg kívülről úgy szorította a németeket a kapuval együtt, hogy a falhoz szorították őket kapustól, mindenestől. Én is bementem velük együtt. Donnervettereztek, káromkodtak – föl akarták robbantani a cipőgyárat. A biciklimet otthagytam a kapu alatt, özönlött velem szembe a tömeg. Hozták a cipőket, cipőtálpakat. Hát én már cipőt nem tudtam szerezni, de valami négy pár síbakancsot igen. A síjífűzőkkel vállamra tettem, meg két vagy három tábla talpat még megfogtam. A németek eltűntek; nem tudtak robbantani, mert a tömeg erősebb volt. Elmentek Körmend felé. Így menekült meg a robbantástól a cipőgyár, hogy a tömeg kirabolta – legalább az épület megmaradt. Kincset értek azok a bakancsok! Mi olyan bakancsokat kaptunk a frontra indulás előtt, amibe nem volt csigaszeg. Mert a csigaszeg szikrát csinál, tűzveszélyt okoz a gépkocsin. Igen ám, de el is vásott! Akkora lukak voltak már a bakancsom talpán – belül is rongyokba vót. Mégis jó bakancsban jöttem haza a frontról – azért, mert egy szegény tábori tüzért lukas bakancsban temettek el. Életmentés volt – erről már beszéltem.

A parancs Németországba szólt, oda irányítottak. A menetlevelem megvolt – meséltem, hogyan manipuláltam a menetlevelekkel –, zsebemben a papírom, hogy mért megyek arra, hát Németország felé. De Toronynál tovább nem mentem. Ott betértem egy cserkész pajtásomhoz, a Szvetkó Nándihoz, aki civilben nyomdász volt: Te Nándi, adj nekem civil ruhát, nem megyek Németországba! Adott civil ruhát, átöltöztem. A biciklit ott hagytam nála a pajtában, meg a sok cók mókot is. Jött velem a bakhátak közé, föl a dombra. A katonaruhát elrejtettem a bokrok közé. Ástunk egy akkora gödröt, hogy bele tudtam feküdni, fél méter mélyet. Két szalmapuslit beleterítettem, tele is lett, de mikor belefeküdtem, lesüppedt. Fölötte sátorponyva. Ott töltöttem az éjszakát, és páholybul néztem a háborút: hogy jönnek a repülő, hogy dőlnek egymásra – volt légelhárítás is –, de egy se esett le. Két német páncélos a falu szélén irányba állva lőtt Szombathely felé. Egyszer csak visszafaroltak, recsegett-ropogott minden,

a kerítések, és elmentek Németország felé – helyettem. Átment fölöttem a front, én meg hazaindultam.

Olád felé három patrujjal is találkoztam. Biciklimről ledobtam a láncot, nehogy elvegyék. Szétszórták a holmimat: óra, óra?! Nekem nem volt óram. A harmadik az oladi malomnál szólt rám üvöltve, káromkodva – hol van már az a malom, meg a fenyves is hol? –: Sztoj! Nem tudok én oroszul, nem kell megértenem, toltam tovább a biciklit. De a sok civil is ugyanúgy ordított: álljon meg, mert agyonlővi! Magyarul már muszáj volt értenem. Káromkodott, vörös volt a képe, szerencse, hogy nem lőtt agyon. Mondom, nye dobre, nem jó. Fogta a láncot, föltette: karasó! Job tvaju matty! Csomagjaimat leszórta a gyepre, meg-rázta a géppisztolyát, vállára vette, és elbiciklizett Torony felé. Néztem utána, a csomagjaim szanaszét.

Oladról befele megint tumultus. A tűzoltószertárt élelmiszerraktárnak használták, azt fosztották ki éppen a civilek. Mind a ruszkié legyen?! Ilyent ni! – és mutatták. Két nagy katonai kávésdobozt fölszorítottam a hónom alá. Odább emberek vonulnak, nagy bőröndöket cipelnek, tele a saját holmijukkal. Egy gépkocsin két ruszki mereszti a szemét énfelém: zabrále, zabrále?! Akkor tanultam meg, mi a zabrále. Az egyik leugrik, fut felém. Naiszen! De nem én köllöttem neki. Mellettem elfutott, a két legnagyobb bőröndöt megragadta, s már rakta föl az autóra. Azok megkövülten, megsemmisülve nézték, hogy a bőröndöknek, utolsó vagyonszájuknak hogy keresnek helyet a katonák.

A városi kertészet meg a téglagyár között jöttem el – hol van már az egyik is, másik is?! –, utána következett az Ezredévi park. A városi kertészet kapujában állt egy ruszki. Sztoj! De ennek se én köllöttem. Talicskán tolt holmiját egy szegény ember, mellette a felesége meg a kislánya. Az asszonyra mutatott. Dokument? Mars be! Lityinánt! Be köllött menni az asszonymnak a lityinánthoz. Mit tudtam én, hogy mit jelent! De megtanultam ezt is. Hadnagyot jelent, azt hiszem. A szerencsétlen ember utána akart menni... Sztoj! Ott köllött megvárni, amíg visszajön az asszonya. Akkor még nem ismertem a szót – nem így használtuk –, mert mondhattam volna: na, ezek már fölszabadútak...

Megint lett biciklim. A Kárpáti Kelemen úton, a villasoron cipeltem a csomagjaimat. A hátizsákra még fölkötöztem a kávékonzervjeimet, a kenyérzsák átvetve. Az egyik villa kertjébe benézek: egy bicikli bedobva az élősövénybe. Női kerékpár. Hol van a háznép? Sehol. Bementem a házba, senki. A redli kinyitva, két tepsi sütemény csontszárazon. Sehol senki. Már elmenekültek. Fölpakútam a holmijaimat a biciklire, mind a két gumi lapos. Biztos ruszki zabrálta, nem tudott vele menni, aztán „Job tvaju matty” (– de megtanútam! –), bevágta a bokrok közé. A macska meg ott nyivákút. Fogtam, egyik kenyérzsákba beletettem, rácsuktam, de kinn volt a feje. Hazavittem. Szüleim megvótak, minden bombázást túléltek; azt a városrészt most megkímélték. Megjöttem, mama! Azt az örömet! Na, egy már itthon van az ötből. – Szüleim örökbe fogadták a macskát. Náluk öregedett meg, ott is pusztult el. A biciklit meg átszámoztuk; le lett forrasztva az alváz szám, és beleütöttük a réginek a számát. Igazolni kellett a biciklit!

Másnap nagyszombat. Dél felé zörgetik a zsalut. Kinézek. Szvetkó Nándi nyomdász barátom az, aki nekem civil ruhát adott Toronyban. Lajos, nyisd ki a kaput, visznek minket Szibériába! Szaladtam ki a kapuzsínbe, nyitom óvatosan, be a Nándi meg még ötven-hatan magyarok. Hol lehet itt vizelleni? Rengeteg ember az utcán. Nem vizelleni kell maguknak! Menjenek végig a kerten, ki-mehetnek a Perint-partra, megszökhetnek. Nándi mondja: ne csukd be, van itt egy haverom, őrmester, őt is hívjuk be! Hívtuk, de nem jött be. Azt mondták, kapunk dokumentet, és mehetünk az utunkra. Jó fél év múlva vagy később valahonnan tényleg Szibériából adott életjelt magáról. Az történt – Nándi elmondta -: alighogy én elhagytam a falut, kidobolták, hogy minden férfi – nem tudom, hány évig bezárólag, legénykortól öreg korig – azonnal menjen a sportpályára, ott kell gyülekezni. A március végi tavaszi napsütésben volt, aki egyszál ingben ment, volt, aki bundás kabátban. Körbevették géppisztolyosok a sportteret, se ki, se be. Másnap reggelig ott ültek a fűben, se étel, se ital, bedobni se lehetett hozzájuk semmit. Reggel indulás Szombathely felé négyes sorban. A Nagykar utcában adtak nekik pihenőt, a járdaszegélyre le lehetett ülni. Kevés volt az órség, sokan megszöktek. Nem számított, mert a darabszám volt a lényeg, nem a névsor. Begyűjtöttek helyettük másokat.

Mikor elvonultak, csend lett. Délután bementünk a városba: mi újság a Martineum nyomdában. A nyomdavezető, Kisteleki Antal lelkendezett, hogy van segítség. Mellette a polgármester meg egy szovjet tiszt. Itt van egy kiáltvány, sürgősen ki kell nyomtatni és plakátúnyi. Igen ám, de nincs áram. Van egy lábhajtós nyomdagép a Löwy-nyomdából, azon talán lehetne. Mozgatják, forgatják, olajozzák; életképesé tették, működik. Nándi kézi szedéssel kiszedte a szöveget, füstök is került, én hajtottam a nyomdagépet lábbal, ő meg rakta be a papírt. A ruszki tiszt figyelte, hogy dolgozunk; ő lett a nyomda parancsnoka. Valahogy így szólt a szöveg: „Elvtársak, proletárok, magyar dolgozók! Szűnjenek meg a rablások, fosztogatások, induljon meg a normális élet! A templomok nyissanak ki, az üzletek nyissanak ki, vegyék át a visszavitt rablott holmit!” És így folytatódott tovább. Amikor összejött vagy száz darab, akkor fogtam a csomagot, s a cégvezető két süldő fiával hárman elindultunk, tíz perc alatt körbeplakátoltuk a Fő teret. Mentünk vissza, arra már a Nándi hajtotta is a gépet, nyomtatott is, megint elindultunk más városrészbe. Estig így ment. Hogy mért nem rejtettem el magamnak legalább egy példányt! Hogy az első Vas megyei nyomdatermék a főlzabraduláskor! Micsoda muzeális érték lett volna az!

Röpcédulát is nyomtattunk később. Volt úgy, hogy egyből kétfélem kellett. Egyedül nem is győztük, a Vas Megyei Nyomda segített – ott már Szabad Vas Megyei Nyomda. Ennek az utolsónak az volt a szövege: „Die Rote Armee in Berlin” – „A Vörös Hadsereg Berlinben”. Ezt a szovjet repülők szórták le. Rendeseken soha nem fizettek, illetve egyszer papírral; olyannal, ami egészségügyi vattapótló papír volt. Kötözésre használták az egészségügyisek, össze lehetett nyomni. Szivacszerű, réteges, sok bálával kaptunk. Fizettek aztán olyan papírpénzzel, amire rá volt írva: „A szovjet hadsereg pénze, elfogadása kötelező.”

Ennek még annyi fedezete se volt, mint a milpengőnek. – Én ottragadtam a nyomdában háziszolgának, vagy fél évre mint katonaszökevény. Menedék volt számomra.

Húsvét vasárnap, április elseje, születésnapom. A Szvetkó nálunk lakott. Soha olyan születésnapot! Húsvét hétfő reggelre annyi ruhánk maradt, amennyi rajtunk volt, a többi fölzsabadult. Mert kaptak ezek a ruszki három nap szabad rablást, de többet is. Egyik patruj a másikat érte – hármass patruj. Jöttek, döngették a kaput, a végén már be se zártuk. Germánszki, germánszki! Minden szekrényt kinyitottak, minden fiókot kihúztak, keresték a germánszkit. Minden kiszórtak, kiborítottak, mindegyik kiválogatta, ami tetszett neki. Üresek lettek a szekrényeink, üres a sublót, minden. Az utolsó patruj már csak káromkodva ment ki, ...tvaju matty, neki semmi se maradt. Napokkal később láttam valamelyiken az ujjatlan báránybőr bekecsemet, aminek a hónalját én varrtam meg foltokkal, fehér cérnával, mert fölfeslett. Nem tehettem vele semmit. Azoktól egyetlen egy bicskát tudtam lopni. Büszke vagyok rá, még ma is őrzöm. A szenvedésit! De azt is zabrált valahol.

A ruszki működtettek egy cigarettagyárat a régi püspöki iskolában. Oda is kellett csíkokra vágott papírt vinni tonnaszámra. Kétkerekű raktárcocsival vittem akkora rakományt, amekkorát csak föl lehetett tornyozni arra a rusnira. Dógoztak ott asszonyok, akiket a végén sohase fizettek ki. Megtömték a zsebeimet dohánnyal. Visszamentem a nyomdába, valami zacskóba ürítettem ki a dohányt. Mikor még egyszer mentem, akkor megint megtömték a zsebeimet, de az Ivánnak odaszóltam, adjon egy kis mahorkát. Szerzett újságpapírt, leterítette, megrakta púposra dohánnyal, fölfogta a négy sarkát, odaadta: Pasli! Intett az őrnek, hogy mehetek. Nem tudta, hogy a zsebeim tele vannak már. Nézz oda! Malonyai: *A magyar nép művészete*, öt kötet. Brehm: *Az állatok világa*, egész sorozat. Ezeket mind cigarettá dohánnyal cseréltem olyanoktól, akik már valahonnan zabrálták. Sokról azt is tudom, hogy honnan való. Az egyik egy fogorvostól van, aki a Püspökvárral szemben lakott, a Széchenyi utca sarkán. A másik Brenner Vilmosé volt, a Brenner-villából szerezték a gyerekek. A dohányból még papának is tudtam adni, mert ő pipált. Aztán mikor elfogyott, csollán levelet szárított, hogy legyen pipálni valója.

Volt egy régiségkereskedő, a Czakó – a Rosenzweig boltját örökölte meg. Tőle vettem nagyon szép kiadványt: rézkarcok, rézmetszetek négy kötetben. Egy metszet, egy hártypapír... Kétszáz pengőért vettem darabját; még értéke volt a pengőnek. Már akkor áldoztam a könyvekre, művészetekre, pedig csak mérlegkészítő segéd voltam, illetve háziszolga a Martineum nyomdában. Amikor volt a könyvbemutatóm a Berzsényi Könyvtárban – a könyv szövegét Prokopp Mária írta –, ezt a négy kötetet vittem ajándékba. Ha otthont adott a kiállításonak, akkor én is adok valamit a Megyei Könyvtárnak. Rajztábla nagyságúak voltak.

A háborúban hónapokig visszavonulásban voltunk az orosz előtt, és megúsztam a fogságba esést. Itthon, civilként estem fogságba Szombathelyen!

A nyomdából mentem haza a Széchenyi utcán, a Nagytemplom felé. A Püspökvár előtt megállítottak: Gyerünk be a sorba! Szily János utca, Széchenyi utca, Belsikátor, Lipp Vilmos, Hollán Ernő utca, Várkör: erre a területre mindenki mehetett befelé, de a férfiakat nem engedték kifelé. Akkor volt érvényben a rendelet, hogy be kell szolgáltatni minden rádiót, a Vármegyeházánál gyűjtötték. Voltak olyanok, akik zenegépet vittek. Annyit megengedtek nekik, hogy a Püspökvár kapuja melletti kőpadra letegyék, aztán be a sorba. Volt nekem egy cirill betűs karszalagom 'tipografis' felirattal. Mutattam a dokumentet. A tvaju matty – így mutatkozott be ez is – összetépte, szétszórta a papírfoszlányokat. Gyorsan eltettem a karszalagomat, mert még azt is összetépi. Elindultunk, voltunk talán négyszázan. Végig a Szily János utcán négyes sorban. Elöl, középen, hátul géppisztolyos őr. Hú, a mindenségit! Befordultunk a Petőfi Sándor utcába, ki a Rohonci út felé. Én igyekeztem mindig jobb helyre. Figyeltem a közepső fegyverest, kicsit hátrébb húzódtam egy-egy sorral. Két teherautó állt az úton. Az őr megkerülte az autókat, én meg egy óvatlan pillanatban kiléptem a sorból. Két ruszki ült a vezetőfülkében, nézték, hogy' szökök meg, de egy hang nem volt. Gyorsan beugrottam egy kapuszín alá, becsuktam az ajtót. A menet haladt tovább. Óvatosan körülnéztem, föl a karszalagot, végig a Szily János utcán vissza a nyomdába – mentem volna, de megláttak ketten: magyar rendőr orosz katonával. Integettek, menjek oda. Én meg beugrottam a Jüszтли lakatoshoz. Ordíthattak utánam! Futottam végig az udvaron, átmásztam egy félig leomlott téglakerítésen, aztán egy másikon, és a Martineum Nagykereskedelem épülete mögött találtam magamat, ahol a nyomda is volt. Gyorsan le a nyomdába: Gyerekek, senki az utcára ki ne menjen, szedik össze az embereket! – Nem tudtam, hogy rabnak vagy minek... Aztán kiderült.

A Rábai Miki a Rohonci úton lakott; nem sejtve semmit, onnan igyekezett a nyomdába dolgozni. Őt elkapták. Másnap mondta, hogy mi volt. A németek fölrobbantottak egy vasúti hidat a rohonci-pinkafői vonalon. Ezt a hidat kellett üzemképesé tenni, oda vitték őket. Két vagy három pillért építettek vasúti talpfákból úgy, mint gyerekkorunkban kukoricatorzsából szoktunk várat építeni négyzetesen: kettőt így, kettőt úgy – jó magasra. Arra emelték a leszakadt sínparókat, vagy inkább szétszedték, és egyenként rakták föl. Első nap este úgy engedték el őket, hogy reggel mindenki jelentkezzen. Persze senki nem jelentkezett. Másnap megint gyűjtötték az embereket, és befejezték a hídépítést. Megindult a vonat Pinkafő, Bécs felé. Szóval nem fogságba vittek volna.

Amikor kapitulált Németország, befejeződött a háború, volt nagy dáridó, ünnepség: vojna kaput, nye roboti! Mindenki kiment, kivonultak az üzemek, mink is a Fő térre. Szóltak arról a nevezetes erkélyről, mint már sokszor korábban. Különben az az erkélyes ház a Csonka Ernő felesége családjának a tulajdonában volt; még vagy húsz év múlva sem volt áttelekkönyvezve a városra, a család nevéen volt sokáig. Mit ünnepeltünk? Az ávosok – akkor politikai rendőrség emberei – befurakodtak a tömegbe, cikáztak a sorok között, szedték össze a nyilasokat meg más fekete bárányokat. Egyszer csak a hátunk mögött,

a Széchenyi utca felől négyes sorban jöttek a magyar katonák erős őrizet mellett. Elkanyarodtak mögöttünk, mentek ki a Szent Márton útra, azon aztán végig. A mi katonáink. Mentek Szibériába. Akkor most minek örülünk mi itt? Kinek az ünnepe ez? Azoké a szerencsétleneké? Milyen érzés volt?! Ahol kijelöltek nekik pihenőt, ott bemehettek a házakhoz vizelni. Akik visszamentek, már kevesebben voltak. De nem számított, összeszedtek annyi embert, hogy a létszám meglegyen. Valakit a lovas kocsiról szedtek le; ott maradt a kocsi meg a két ló, ő meg ment Szibériába. A mérlegkészítő műhelybe is bemenekültek többen – akkor még a nyomdában dolgoztam –, az oroszok meg utánuk, mindenkit kizavartak. A mester nem köllött nekik – idős volt, és múltábféjjel –, de a nagyobbik fiát vitték. Egy év múlva betegen jött haza szibériai tőzégébányából. Mi meg ünnepeltünk: vojna kaput, nye roboti!

Még abban az évben a nyomdából visszamentem a szakmámba, ott dolgoztam a mérlegkészítő műhelyben. Az infláció alatt egyre kevesebbet ért a pénz, de kitartottam egy darabig hűségesen. A vége fele úgy volt, hogy egy heti keresetemből nem tudtam venni egy fogkefét. Azt mondtam apámnak, hogy mestervizsgát teszek, és műhelyt nyitok, mert ennyit akkor is keresek, ha hetente csak egy kofamérleget javítok meg. Jól van, Lajos, eladjuk a csipkerekreki fődeket, műhelyt nyitasz, én leszek az első inasod. Apám akkor már sokéves nyugdíjas vasutas volt.

Fölkészültem a mestervizsgára. Előzőleg elvégeztem a lánghegesztő tanfolyamot. A műhelyben nekem meg másnak hegeszteni nem volt szabad, csak a mester fiának, nehogy fusizzunk. A kovácsolást a mester végezte, meg egyik segéd, akiről tudtam, sohase fog műhelyt nyitni. Kovácsolásnál csak melegíteni meg ráverni kellett nekem; magát a kovácsolást nem tanulhattam meg, pedig az kulcsága a szakmának. A mestervizsga szóbeli részére az ipartestületi könyvelő készített föl. Volt egy mestervizsgára készülő embere, egy üveges, aki őhozzá járt. Azt mondta: Lajos, itt mellette ülsz, te is éppen úgy megtanulod, nem fizetsz semmit. Ott tanultam meg nála az elméletet. Ezek voltak: iparjog, ipartörténet, munkavédelem, filléres könyvelés, raktárkészlet, anyagrajz. Azért én viszonztam a segítségét: karácsonyi cserkész akcióban vittem nekik jó rakás tűzifát. Kovácsolni pedig egy régi katona pajtásomnál tanultam meg, aki műhelyt nyitott a Domonkos-majorban. Vittem neki egy fél zsák kovácsszenet, hogy én nála kovácsolhassak; ott készítettem például mérleghez való villát, meg mást is gyakoroltam. Eljártam egy öreg mesterhez is, aki elmondta lépésről lépésre, mit hogyan kell csinálni.

Mikor jelentkeztem vizsgára, a konkurens mesterhez, a Szalaihoz kellett mennem. Na, ezt a két laposvasat forrassza össze! Ő forrasztásnak mondta, de ez tulajdonképpen kovácshegesztés. Tudta, hogy ilyet soha nem csináltam a műhelyben, ő se engedte a segédjének. Először a fölmelegített két véget nyelvre meglapítottam, aztán fehérizzásig fölhevítettem, raktam egymásra. (A fia melegített és rávert.) Összedolgoztam; szépen el lett simítva, mintha egy darabból lett volna. Jó! Most kovácsullon ki nekem ötszázás tizedes mérlegre egy ollót.

Az az alkatrész, amelyik rá van csavarozva a tizedes mérleg oszlopára, és abban a villában mozog a mérleg karja. Ilyet a mester a műhelyben soha nem kovácsolt; valamelyik soproni öntödében készítették, onnan kaptuk készen. Kiadta a feladatot, aztán elment. Délig nemcsak kikovácsoltam, hanem komplett készre csináltam azt a villát: kireszeltem két élágyat, beillesztettem, üvegkeményre edzettem, és még két födelet is meg köllött csinálni, a födéltre acélbetétet rakni, leedzeni, lukat fúrni egynegyed-es menettel, két csavarral leszorítani; készre csinálni azt a villát. Tizenkét órára megvoltam vele. Addig-addig nézték, forgatták, míg találtak rajta hibát. Ezek a kalapácsütések... Nem lenne szabad látszani... Tudták ők is nagyon jól, hogy annak semmi szerepe, oda lesz csavarozva az oszlophoz, nem látszik az ütés nyomából semmi! Négyesre osztályozták. Mindegy, de hogy semmi hasznát nem vettem a mesterlevélnek, az is ide tartozik.

Bejártam a fél Dunántúlt. Kerestem, hogy hol lenne hely, ahol megvethetem a lábamat a szakmámmal. Nagy időt, nagy munkát beleöltem a keresésbe; Szentgotthárdra, Zalaegerszegre, Nagykanizsára is eljutottam, és végig biciklizve. Közben „jól” haladt, befejeződött a tésszervezés, s akkor következtek az iparosok, őket kezdték szövetkezetekbe tessékelni. Kovácsszerszámaim már nagyjából együtt voltak: negyven reszelő, fogók, tűzi fogók, kiskalapács, nagykalapács. Volt egy üllöm is – most a pincében várakozik –, igaz, csak harmincöt kilós, de induláshoz jó lett volna. Volt fúrógépem, asztalállványos. Rájöttem: ha én most műhelyt nyitok, eladjuk a földeket, minden pénzt beleölök egy műhelybe – ha sikerül is, és a mestervizsgámmal vezető szerepet kaphatok –, minden elveszhet egy erőszakolt szövetkezetben. Gondútam egyet: nem leszek mérleges mester. Elmentem a pamutiparba. Tíz évig a kikészítő üzembrésznék voltam karbantartó lakatos. Itt éltem át a forradalmat – már családostól, két gyerekkel.

Nálunk is voltak munkásgyűlések. A Szendi nevű munkatársunk elszavalta a *Talpra magyart*, később meg is itta a levit, szegény. Szervezték a munkás őrjáratokat. Puskát kaptunk, és kettesével jártuk a várat belül. Egyszer a párttitkárral kerültem partiba. Beszélgetni kezdett. Én magyarázva megmondtam neki, hogy most lelkesednek, de képzelje el, egy csepp kis ország áll a hatalmas Szovjetunióval szemben. El fogja tűrni, hogy Magyarország az orrára koppintson? Hogy kiverik innen? Mit gondol? Itt a puskám, nézze meg, nincs megtöltve. Viselem, de én senkire rá nem lövök. Ez volt valóban a meggyőződésem: ez így nem maradhat, nem hagyják annyiban. Ugyanakkor a legkisebb testvérbátyám benne volt az események közepében. A MÁV-nál a járműjavítóban dolgozott. Nagygyűlést tartottak a munkások a tolópadjárásban, és követelték, hogy a Nemzeti Bizottságba a Káldy Lacit küldjék el. Hát jelentkezzen! Nincs itt, éppen szabadságon van. Egy küldöttség ment ki a lakására, a Söptei útra. Behívták, és közfelkiáltással megszavazták a megyei Nemzeti Bizottságba mint a járműjavító küldöttét. A sarokház, ahol lakunk, egyik oldalon a Széll Kálmán utcára néz, a másik oldalon a Welther Károly utcára. Welther volt a Vas megyei Nemzeti Bizottság elnöke. Szerencsétlen véget ért, a súlyos zaklatások miatt öngyilkos

lett, vonat alá vetette magát. A bátyám egyik közvetlen embere volt neki. Pár hét múlva le is tartóztatták a bátyámat. Az ÁVO-n jól összeverték, és gyorsított eljárással Kistarcsára internálták. Egy évig ott volt, majd kirakatper főszereplője lett Szombathelyen a Szabadfi doktorral együtt. A kijelölt védőügyvéd semmit nem tudott volna tenni, de Jani bátyám annyi kedvező adatot összegyűjtött róla, hogy nem kapott súlyosabb büntetést. A doktor urat pedig a kollégái húzták ki a bajból: a kétnapos kirakatper után az volt az ítélet, hogy a forradalomban annyira pozitív magatartást tanúsított, hogy a büntetését kitöltöttnek vesszük. Másnap szabadlábra helyezték.

A tíz év alatt, amíg a pamutiparban dolgoztam, elvégeztem a Latinka Gépipari Technikum esti tagozatát. '57-ben képesítőttem, megszereztem a gépészműszaki oklevelet, aztán hívtak az iskolához vándormesternek, -szakoktatónak. Minden nap más üzembe mentem, ellenőriztem a képzést. Félévkor kaptam már négy óra géprajzot két esztergályos osztálynál. Nyáron Szadán üdültem a feleségemmel, ott talált meg a levél: jöjjen haza, elköll foglalni az állást. Nem gyűntem haza – az életem első nyaralását szakítsam meg? Mire hazajöttem, elfoglalta más, de két hónap után mégis megkaptam az állást. Év végén elküldtek háromhetes pedagógiai tanfolyamra Pestre. A következő esztendőben képesítés nélküli tanár lettem a Berzsenyi Dániel 405-ös Ipari Szakmunkásképző Intézetben. Mikor megtudta az Árvai igazgató, hogy húsz évig voltam kétkézi munkás, és mennyi szakmához értek, egész odavót. Mérlegkészítő műszerész, bádogos, fűtés- és vízszerelő, csőszerelő, szíjjártó – mert mikor a szíjjártót helyettesítettem, én varrtam a szíjakat a gépeken. Át kellett vennem az összes vizes szakmát és szakmai ismereti tárgyakat mint a géprajz, anyag- és gyártásismeret stb. Öt év után jelentkeztem a Pécsi Tanárképzőbe, és levelező tanfolyamon négy év alatt elvégeztem két rajzot meg két földrajzot.

Mikor Pécsen két év után záróvizsgám volt – a szakdolgozatom: *Vasi hímes tojások* –, akkor a rajz tanszéken a Patthy Gyuri bácsi tanszékvezető gratulált a dolgozatomhoz. Hogy tudtál ennyi anyagot összehozni a hímes tojásokról? Összevetés az erdélyi hímes tojásokkal, más tájegységek tojásaival, hímezsmintáival! Nézd, itt van az én népművészet könyvem, a hímes tojásoknak mindössze két oldalt tudtam szentelni, több nem fért bele. Őszintén gratulálok! Cseh Gyuri tagozatvezető forgatta a négyéves rajzos tanmenetemet: Hát, én is gratulálok! Úgyszólvál rajzi hibát ezekben nem találtam! Emlékszem egy régi dicséretre kezdő festő koromból; egy mostani kiállításon említettem, mikor arra kértek, hogy én is szóljak pár szót. Egy kis képről beszéltem: Rábakanyar Zsenyinyénél. A Burány tata megveregette botjával a vállamat. Hátra nézek: Lajos, tíz évig nem fest ilyen jól! Ekkora dicséretet még nem kaptam azelőtt. Ez volt az első nagy dicséret a művészi világban.

Szadát említettem az előbb; én dolgoztam Székely Bertalan műtermében! Ott vett magának birtokot, ott élt és alkotott. A mi időnkben a lánya, Székely Erzsébet lakott ott, jó barátságba kerültünk vele. Szadán volt nyári pedagógus továbbképző tanfolyam, nyári művésztelep, többször is. A szabadtéren dolgoztunk;

egy modellt beállítottunk, és a környezettel együtt lefestettük. Ha esett az eső, akkor Erzsébet asszony rendelkezésünkre bocsátotta apja műtermét. Vele beszélgetve Székely Bertalanról elég sokat tudtam meg. Különben a szadai temetőben van a síremléke, le is rajzoltam azt a gyönyörű mellszobrot. Ő szász ember volt, szászok között viselte a Székely nevet. S nem tudott magyarul! Egyik legnagyobb történelmi festőnk nem tudott jól magyarul, de magyarnak tartotta magát! Nagyon sok olyan festményt láttam a műteremben meg a műterem fölött egy kisebb helyiségben, hogy meglepődtem. Például a Dobozi-festményt. Üldözik Dobozit meg a feleségét, s mikor a lovuk összerogyott, az üldözők elérték őket, az asszony kitérte a keblit, hogy öl meg inkább... A képhez tizenkét színvázlat készült, ezeket láttam ott a falon. Alapos ember volt, jó tanulmányokat festett a Dobozihoz. Tíz változata is készült, mire egy nyilvánosságra került a tizből. Más képeket is láttam, olyanokat, amiket nem ismertem. Nagy élmény volt, hogy Székely Bertalan műtermében dolgozhattam! 1959–60 körül lehetett.

Két vagy három művésztelep működött Szadán, utána áttették Dunaújvárosba. Ott is voltam két-három alkalommal. Egy iskolában kaptunk helyet, de mindig kint dolgoztunk a szabadban, ha lehetett, és a Vasműben. Olyan nagyon bevágódtunk a fő szakszervezeti vezetőnél, hogy jó kapcsolatunk lett. Kaptunk szabad belépőt; bármikor beléphettünk a Vasmű területére festőfelszereléssel, és csapolást vagy bármit festhettünk, akár éjjel is. Engem mint vasas szakmunkást és mint tanárt, aki tanítottam a vasgyártást, gázgyártást, nagyon érdekelt a Vasmű; jól ismertem és átláttam a folyamatokat. Szénből a kocszot maguk állították elő; a kocszoló műveknél gáz is keletkezett; építettek oxigéngyártelepet is, ahol a levegőből kivont oxigént palackozták. Külön vasútparkja is volt a Vasműnek mozdonyokkal, vagonokkal, a kocsikon kokillákkal. A martin-kemencét egy nagy üstbe csapolták, onnan tovább eresztették a nyersvasat ezekben a kokillákba. A csapoláskor olyan kormos lettem, hogy mikor kiléptem a kapun és buszra szálltam, elhúzódtak tőlem az utasok.

A Dunaparton, ártéri területeken is szerettem festeni, ahol elmcasarasodtak a holtágak. Egyszer nagy melegben egy homokpadon festettem a kikötőt: derékig mezítelenül, egy klottgatyában, mezítláb ültem a kis székemen. A szúnyogok meg rám találtak. Balkézzelem, hüvelykujjal az ecsetet hozzáfogtam a palettához, zavartam a szúnyogokat. Jött a szúnyogirtó repülőgép, látta, hogy küzdök a vérszívók ellen. Megfordult, hátulról rám húzott egy szőnyeget, permetes lett a palettám, meg magam is permetezve lettem, de attól kezdve a többi napokon a szúnyogokkal nem volt bajom. Elrepült a gép; még intett a szárnyával, és ment másfelé a dolgára. Tanár koromban ért az a megtiszteltetés, hogy mehettem pedagógus alkotótáborokba, művésztáborokba. Később volt Zalában is ilyen művésztelep, és Kőszegen is.

Külföldön sokfelé utaztam, és a legtöbb helyről képekkel tértem haza. Iskolai kiránduláson főtöttem a rijekai kikötőben, olajjal. Jártam Ausztriában, Szlovákiában, Lengyelországban, az NDK-ban, de az NSZK-ban is; eljutottam Szentpétervárra, a Néva partjára, a dalmát tengerpartra, Spanyolországba meg

Bulgáriába is. Beutaztam Európa nagy részét – Erdélyt ne felejtsem ki –, de rá kellett jönnöm, hogy itthon is van elég téma. Szép ez az ország, csak meg kell látni.

Valamikor a '80-as évek közepén, második felében vetítették a tévében a *Másfél millió lépés Magyarországon* című filmsorozatot. Nagyon szerettem. Szép tájakat mutatott be érdekesen, érdekes emberekkel. A narrátor is jó volt. Mikor borospincés vidékre értek, egykettőre mentem is oda. Húztam magam után a kétkerekű kocsimat, föstöttem a pincéket, összesen talán kétszázat. Sokat el is adtam, jó része a Savaria Múzeumba került. Így jutottam el Tokaj hegyaljára – Mádra – és több más borvidékre. Meghívásra Paks környékét is bejártam; ott megcsodáltam Makovecz templomát. Előzőleg telefonon beszéltem Makoveczcel: örülnék, ha eljönne a Vajdahunyad Várában rendezett kiállításomra. Azt mondta, hogy nagyon szívesen megnézné, de sehogy sincs ideje rá. Egy-két fotót küldjek neki, mert érdekli. Elmentem hozzá. Nem fotókat vittem, hanem egy éves nap-tárt tizenhárom pincés festményemmel. Szíven lőttem vele! Népi építészet ez is, de mennyire! Egy órát beszélgettünk, s kaptam tőle egy könyvet. Hogy tud rajzolni ez az ember! Szerettem volna még találkozni vele, de meghalt idejekorán. Agyondógozta magát.

Pincementő útjaim során nagyon későn tértem vissza szülőfalumba. Hogy mit mulasztottam én! Csipkerekken hosszú sor volt a hegyen, zsúpos pincéknek a sora. De mire én észre tértem, hogy ezek pusztulnak, már alig maradt egykettő. Egyszer a vőmmel voltunk lenn a falumban, gyalog mentünk föl a hegyre. Egy szomszéd pince omlott össze. A romokból kiállt az orsós présnek a nyomó rúdja. Ott helyben lefestettem. Szóval későn ébredtem, alig maradt hírmondónak. Onnan nem messze van Petőmihályfa. Valaki dicsérte nekem: érdemes megnézni. Elmentem, aztán ott ragadtam. Ott még találtam gerenda falú meg zsúpos borospincéket. Az egyik pincét éppen akkor zsúpozták újra. Aki a tetőn dolgozott, és főntről felelgetett nekem, arról kiderült, hogy a szombathelyi skanzennek a vezetője, a falu polgármestere pedig a tanítványom volt.

A Somlót valamikor a bátyámmal végigjártuk még tanonc koromban. Akkor épült a kilátó a hegy tetején. Később is jártam ott párszor, de nem nagyon rajzoltam és festettem. Viszont elmondhatom, hogy egy évig s még tovább a Ság hegy rabja voltam. Először egy osztálykiránduláson jártuk végig a pincesorokat. A kráterban fociztak a fiúk, s az egyik tanuló mondta: tanár úr, nézzük meg a nagypapa pincéjét! Nem itt, hanem a másik oldalon. Akkor elkigyóztunk a pincék között. Annyi pincét még addig nem is láttunk! Megérkeztünk: zsúpos pince, egy bodzabokor árnyékot vet az ajtóra. Hú, micsoda festői hely! Ide visszajövök még! A nagypapa szívesen fogadott, finom Ság hegyi borral kínált minket, valakinek meg is ártott. Sok esztendő eltelt, mire visszamentem. Kuti Márta vezetett körbe a hegyen, volt sok rajzolni/festeni valóm. Kerestem a nagypapa pincéjét. Azóta az öreg meghalt, a pince összeroskadt, eladták, lebontották. De aztán egy pince helyett lett vagy húsz, amit lefestettem. Megtaláltam a tíz pincéket is, előtte egy virágos sarok fakeresztel. A szomszédok mondták, hogy kinek

a pincéje. Nem készült róla kép, de fönt a Mesteribe vezető mélyutat lefestettem, és a közelben egy zsúpos pincét is, amelyik aztán leégett.

A Ság hegyről rálátni a Kissomlyóra. Először távoli rokonság révén jártam a hegyen. A rokon meghalt, a szőlőt eladták, sokáig nem volt miért menni. Aztán Ambrus Lajossal jártam ott újra. Végigvitt engem a szőlők között, megmutatta, hol vett parcellákat, hogy áll a telepítéssel. Arra kért, hogy fesse meg a Berzsényi-pincét. Lefestettem volna neki szívesen – ő írt bevezetőt a *Boros-pincék dicsérete* című könyvemhez, meg a nagy könyvben is szerepel szöveggel –, de nem találtam árnyékot. Napon pedig nem tudok festeni, úgy vakít. Autóm sincs már, kilencvenöt évesen nem hosszabbította meg az orvos a jogosítványomat. Fénykép után sikerülhetett volna megfestenem, de ez már elmarad. Eltelt az idő.

Eltelt az idő, de ha a családra gondolok – három gyerekünk után nyolc unoka, nyolc dédunoka, és még ígéretük vannak –, elmondhatom, hogy nem éltünk hiába. Közös élményeink a gyerekek. Mindegyik külön világ, mindegyik ajándék nekünk. Feleségre nézek: Kati olyan szép és jószágos most is, mint amikor megismertem és lefestettem. Mert úgy találkoztunk, hogy egyik fiútestvére, Rezső, jó barátom volt. Sokszor megfordultam náluk, sorra portrékat készítettem a férfiakról, míg aztán Kati is modellt ült, és portrét festettem róla is. Hetven évvel ezelőtt ifjú művészként „befestettem magam” a családba – és máig is összeült vagyunk!

Cáspár Szilárd: Akciófal III. (2018)

Csengey Dénes

Ki az? Ki az¹

Ki az, ki az, aki lennénk, ha volnánk?
Ki az a nagyszerű képzelt személy,
akivé születünk volna,
ha vágyunk el nem vetél?
Ha lehetnénk, ugyan mifélek lennénk?
Kivel, ki ellen, kiért, miért?
Mi hajszolná egy másik életben
egy másik arcunkba a vért?

Akarás, szeretet, jó remény,
gyönyörű, szabados szenvedély,
szabados viharos barna nyár
hova tart, mit akar, merre száll?
Fegyelem,
kegyelem,
szemedén,
szememen
remegő szerelem,
kitakart, eleven.
Ami volt, ami jön még miránk,
vagyonok, szerepek, arc, ha ráng,
az eszünk, a nevünk, a hazánk,
soha volt, soha lesz glóriánk.

Nincs semmi már, ami el nincsen veszve.
Nincs egy jó ingünk, nincs egy szavunk.
A szem, a vágy és az elme
itt már végleg kihunyt.

1 Az itt közölt verseket/dalszövegeket 1985 és 88 között írta Csengey Dénes Cseh Tamásnak megzenésítésre. A tervezett, aztán végül el nem készülő második közös műsorukban kaphattak volna helyet. A Cseh Tamás és Csengey Dénes hagyatékában megőrzött kazetták tanúsága szerint az ötből négyhez dallam is készülöben volt, azonban végleges dal formáját egyik sem nyerte el. Az itt megjelenteken kívül további ismert és ismeretlen dalszövegekből, illetve korai, hetvenes évekbeli Csengey-versekből álló, előkészületben levő válogatás *Távmondát* címmel a *Pannon Tükör* folyóirat gondozásában várhatóan 2022. április végén jelenik meg. (Csengey Balázs)

Ez az a hely, ahol nincs semmi készen,
nincs egy végigvarrt nadrágszegély,
a hely, ahol folt hátán folt van,
és romlott hús a szívek helyén.
Ha hihetném, ami csupán képzelgés,
hogy mi azért, mi még azért...
ha hihetném, el is hitetném,
hogy mi még, mi még azért...

Soha volt, soha lesz, glóriás,
gyönyörű, szabados, óriás,
szabados, viharos szenvedély,
lehetünk az a képzelt személy.
Fegyelem,
kegyelem,
szemeden,
szememen
sebesült
szerelem,
kitakart,
eleven.

Tövises koszorúnk, glóriánk,
ami volt, ami jön még miránk.
Ami lesz, ami jön még miránk,
tövises koszorúnk, glóriánk.

Néha-néha nagyon

Néha-néha nagyon
néha-néha nem is
néha fájdalommal
néha elhagy ez is
néha félálomban
néha félelemben
néha néha csak úgy
néha hirtelen nem.

Mondóka

(Nyájas élet, halk remény...)

Nyájas élet, halk remény,
erre vágytam mindig én.
És íme, így jártam
másfél szoba konyhában,
így jártam, így jártam
másfél szoba konyhában.

Megkoplalva cudarul,
berendezve pazarul.
Minden van, minden van,
százliteres bojler van,
minden van, minden van,
tisztá szívem innen van.

Beszédem végezetül
tanítássá nemesül:
lélekben megtörten
jöjj fel a szép új liften
megtudod majd itten
hol lakik az Úristen.
Jaj de jó, jaj de jó
dalra fakad egy lakó
minden van, minden van
két gyerek és egy paplan
habcsók és habverő
nincs Rákosi, nincs Gerő
jaj de jó, jaj de jó
nyílt beszéd hallható
nyitható, nyitható
gázcsap és rádió
nyithatatlan liftben
vesztegel az Isten
csengetés hallható
jaj de jó, jaj de jó!
Házmester incseleg,
nem megyek, nem megyek
úr vagyok egymagam
csengess csak én Uram...

Kerthelyiségben ősszel, L.M.-re² várakozva

Fiú, fiú, a kisfröccsöt kikértem,
a csaj is ingerült már, mindegyre szóba hoz.
Fiú, fiú, nem így volt megbeszélve!
Meddig várjunk még itt? Ne szórakozz!

Fiú, fiú, a szénsav még friss a fröccsben.
De benned, mondd csak, épp milyen gáz dolgozik?
Fiú, fiú, mit ittál most fenékgig?
Miféle löttyök tették, hogy nem vagy itt?

Öreg fiú, egy belépős tangóval
keresztültáncolsz most ezen-azon.
És nem tudom, hová visz e furcsa táncrend.
Nem tudom, divat-e ott a proli-fazon.
Nem tudom, nem tudom, rongyosok ficsúrja,
hová tetted a jobbik eszed.
Hát tudhattad előre, úgy mész a mennybe is,
hogy az angyalcsürhét a hátadon cipeled.

Fiú, fiú, itt most már lassan zárnak.
Úgy látom, ez a számla végleg miránk marad.
Fiú, fiú, hát iszom majd én belőle,
ne álljon csak úgy itt a poharad.

Fiú, fiú, azért még azt az egyet,
annyit még mondok, mi is torkig vagyunk.
Záróra lesz itt. Záróra nem sokára.
És nem tudni, hogy tangót azontúl hol táncolunk.

2 L. M. egy korai kézirat tanúsága szerint Ladányi Mihály költő.

Kimosdat még

(a *Hangszórón bementék* dallamára)

Kimosdat még minket talán egy rejtélyes év.
Ne is mondd, tudom jól, hogy te is csak erre vársz.
Majd Magdával sétálok át hozzád egy tiszta ingben,
hogy tudassam a döntést: „Magamtól nem megyek szét!”

És ez az év megfájdul Benkében, akár a kés,
egy hajnalban elmúlik róla az öklendezés,
s a hányadékra meredve azt mondja: „Na lám, na lám!
Ezt most már akár abba is hagyhatnánk talán.”

Novákkal nem száll el esténként többé a ház,
és vasárnap délután Évának virágot viszünk.
A kiabáló tengerész újságot árul a parton,
s a címlapon az áll majd: „Magunktól nem megyünk szét!”

Mondjam, vagy ne mondjam? Ingeink fehérek lesznek.
És mosolygunk. Mégsem, hát mégsem. Nem vertek szét.

A semmi

Minden démonok legveszedelmesebbike. Ráadásul bármikor előbukkanhat a semmiből (!). Kiválthatja egy hosszú – vagy csak nekem hosszúnak tűnő – hallgatás a Másik részéről. Egy telefont várok (nem *elvárok*, ez különbözik a vára-kozástól), ami azt jelenti, a folyamatos reménykedés állapotában létezem. A reménynek saját dinamikája van. Az elején bátor, nekilendülő, lelkesedést keltő. Reménykedni, várni jó, jelentést ad, egy kiugró pont, ünnep az idő egyhangúan ledarált perceiben. Később a remény már kétségbeesett. Mert muszáj. Fogadkozom. Erősen rágondolok, hátha akkor. Később a remény egyre jobban kifulladás, elfárad, mint egy szárnyaszegett madár. Nemcsak érzem, vagy félek tőle, hanem *tudom*, hogy nem jön hívás.

Emlékeztetem magam: a hívás elmaradása szükségszerű és teljesen logikus. Mert vegyük például a legutóbbit. Hangom fád, erőtlen, csúszkál, ráadásul olyanokat mondok, amiket nem akarok. Rossz színész vagyok, beszédem hatástalan. Érzem, ahogy a Másik távolodik, a hanglejtése már a beszélgetés végét keresi, majd egy pillanatnyi beállt csendtől valóban megrémülök. Gyorsan beszúrok még egy kérdést, ami persze buta, mert szorongás szülte. Nincs miért várni tehát. (Én vagyok az, akit elhagynak, mint egy kitekert nyakú játék babát az út szélén. Hogy okosan, józanul, minden eshetőséget mérlegre téve, *egész-ségemet* megőrizve kilépek a kapcsolatból: ez számomra elképzelhetetlen.)

A remény kifáradásával egy időben mutatja meg arcát a Semmi. Mert a semmi nem alaktalan, kaotikus. Pontosan beazonosítható. Tudjuk, mikor van itt. Semmi az, amikor a látható terhemre van. Amikor a látható tapintatlanul túl közel furakodik, arcomba mászik, nem tudom levakarni, nem tudok máshova nézni, mert mindenütt minden látható. Ugyanúgy van minden ingerrel: a hallhatót csak tehetetlenségemben hallom, mert nem tudom becsukni a füleimet. A hallható mint egy mindent daráló malom őrli magát, mindent elém tol kéretlenül, hangok óriási szeméthada tornyosul előttem-bennem. Minden hang megijeszt, megsebez, az arányok eltolódnak, míg nekem minden hang túl közel van,

LAKATOS-FLEISZ KATALIN (1978) író, kritikus, egyetemi oktató. Kolozsváron él. Legutóbbi kötete: *Önreflexív alakzatok Krúdy Gyula prózájában* (GlobeEdit, 2017).

arcul üt, a saját hangom erőtlen, nem jut el másokhoz. Erőltetem a hangom, mert visszakérdeznek, mert beszélni kell, miközben semmit sem akarok mondani. A semmi paradoxona: ha nincs, akkor ne legyen.

Nagyvárosban tartok hazafelé. Az utcák ismerősek, ami biztonságot adhatna (belakottság, a kiszámíthatóság nyugalma), de most ellenségesek, személy szerint ellenem vannak. A tömbházak mögötti parkban, a behavazott padokban, az utcákra benéző hegyvonulatban nincs semmi titok. Mint egy pókhálóba került légy, belső, éltető nedveitől kiszívottan, halott külső vázában fekszik a város előttem. Az embereket nézem. Megpróbálom elképzelni őket otthon, családi körben. De a képzelet cserbenhagy. Mi az, hogy Család? Otthon is legfeljebb csak a lépcsőházban szállongó káposztaszag. Minden ember arcán a személytelen gép, az Intézmény, a Hivatal görcse, ettől a felismeréstől még inkább szorongani kezdek, még inkább ellep az unalom, a semmi.

Kétféle semmi van. A Túláradás időszakában, amikor a Másik képe teljesen beborít, a világnak nincs realitása. Egészében nagyon mulatságos, ahogy az emberek tesznek-vesznek körülöttem, nagyon komolyan tárgyalnak arról, hogy milyen bevonatú edényt melyik bevásárlóközpontban lehet megkapni olcsóbban. Semmi közöm hozzá, mint ahogy az új gépkocsiparkolókhöz, a nagyvilág híreihez, a technikai újításokhoz sincs. A világot mint egy akváriumban úszkáló halrajt szemlélem. Mégis bennem a túláradás folytán túltengő energia arra készlet, hogy halálos komolysággal részt vegyek a körülöttem folyó beszélgetésben, érveljek, állást foglaljak, sőt magam ajánlkozom, megveszem, kitanulmányozom, elrendezem, aláíratom stb. Elmélyült arccal árlistát böngészek, telefonálok, sürgölődöm-tevékenykedem. Miközben roppant módon mulatok magamon. Túljátszom a szerepem, ezért sikerül a környezetemben mindenkit átejetnem. Azt hiszik, normális, józan vagyok, szabályszerű, az elvárásokat kellően betöltő. A Túláradás az a nehezék, ami az élet útjait közepette afféle kelj-feljancsiként, mindig talpra állít.

(Eljátszhatunk a gondolattal, ha naphosszat híreket böngészek, kommentálok, árlistát tanulmányozok, a társadalom szemében a legszabályszerűbb, legjózanabb egyén benyomását keltem, akit legfeljebb ez és ez érdekel. Ellenben, ha naphosszat képzeletem tárgyát ecsetelem a környezetemben élőknek, bármilyen értelmesen és összeszedetten is, gyanakodni kezdenek, talán pszichésen nem vagyok eléggé rendben. Ami a világ szemében nincs, arról úgy beszélni, mintha lenne – ez lenne a gyanakvás oka?)

A másik semmi ellenben nem a világban, hanem bennem van. Amikor csalódok, szakítok, vagy a szeretet/nem szeret dilemmájába belefáradok. Amikor a Másik eltűnik, elérhetetlen távolba kerül. Ilyenkor a napi rutinfeladatok vagy a máskor örömteli tevékenységek végzése emberfeletti erőfeszítés. A külvilág számára viszont úgy kell tennem, mintha minden a helyén volna. Úgy látszik, úgy vagy úgy, mindig meg kell játszanom magam.

A színészkedés viszont mégsem sikerül tökéletesen. Mert a körülöttem élők körbevesznek, vigasztalni próbálnak. *De hát mi a bajod?* – kérdezik. Semmi – szól

ilyenkor az egyből kéznél levő válasz. Helyesebb lenne azt válaszolni: *a* semmi. A semmi két jelentése: egyszerű tagadás, háritás, a nincs mit mondanom kifejeződése. Ahelyett a *másik* semmi helyett áll, annak elfedése, mivel ez a semmi nem foglalható szavakba, nem megosztható, nem tehető orvosolható problémává.

Minden rendbe jön – szól a józanság, visszafogott higgadtság vigasza. (Mi az a minden?) *Érdemes ennyit gyötrődni a semmiért?* (De hát ti az *én semmimet* nem ismerhetitek.) *Még a végén megbetegítéd magad* – a betegség lehetősége viszont végre reménnyel tölt el. Igen, az lenne igazán jó, öntudatlan ráhagyatkozni egy nagyobb erőre, hagyni elfolyatni az életerőt. Plusz nyereség: önmagam számára is bebizonyítani, állapotom: a semmi, nem holmi képzelgés, nagyon is valóságos, mert lám testi lefolyása van. A semmivel folytatott kétszemélyes dráma csúcspontja, a semmi arcába dobott kesztyű. A színpad vigasza, elégtétele.

A semmi jelentése Tolsztojnál. Anna és Vronszkij táncának azt a pillanatát, amikor egymásba szeretnek, Kitty veszi észre, aki maga is szerelmes Vronszkijba. Innentől kezdve tánca – idegen és most már még bosszantóbban idegen férfiakkarján – kétségbeesett, gépies kintorna. (Hogyan lehet úgy táncolni, hogy nem a párunkat, hanem egy másik táncost figyelünk?) A semmi: az a tekintet, amiből Kitty reményeinek romba dőlését olvashatta ki. Ahogy eltáncolták tőle a szerelmét, egy másik nő karján eltűnik, alakja, szétfoszlik, és még csak rá sem gondolhat ezentúl, mert minek?

Különböző stratégiákat eszelek ki, hogy a semmivel megbirkózzam. Nevén nevezem, felszólítom, mutassa meg magát, kihívom, hosszas monológot folytatok magamban, előfordul, hogy az utcán is hangosan elszólok magam. (Lehet, hogy kezdek megőrülni?) A semmivel való szembenézés kétszemélyes drámává alakul, azaz jelentése lesz, és ez a jelentés a tét, a dráma fináléjában fog kicsúcsosodni. Mint egy igazi drámában, a tét *vagy... vagy...* A csúcspontot persze folyton késleltetem, ez is a dráma struktúrájához tartozik. A Másik, aki végső soron a dráma kiváltója, már háttérbe vész, egyszerű statisztává válik, a dráma ezen túl a Semmi és köztem zajlik.

Világgá megyek, azaz egy idegen nagyvárosban fogok megtelepedni, senki leszek és ebben a senkiségben vigaszt találok. Semmihez nem kötődöm majd, semmi nem emlékeztet semmire. (Világgá menni: a gyerekkori álmok egyike, amiben az volt a mámoros, hogy csak formája van, tartalma nincs, amint meg kell tervezni, pontosan hova, mennyi időre, mit fogok csinálni, vonzó képe szétfoszlik.)

Vidékre vonulok vissza, száműzöm, eltemetem magam, szigorú, aszkétikus életet élek majd. A vidék semmije: pocsolyatenger, végtelen sármassza, ami tétlenségre, mozdulatlanságra ítél, de hova is mennék? A fölszántott földhányásokat legfeljebb varjak méregetik, néhány mutatóba meghagyott ványadt, girhes fa, mint valami madárijesztő meredezik. „Az ember végül homokos, szomorú, vizes síkra ér” (József Attila).

A helyek, tájak semmije: a túlradás idejében éppen hogy nyereség. A Szerelmes szereti a katasztrófális időjárást, a tartós havazás miatt bezárult, benuult várost, sűrű ködöt, hetekig tartó őszi esőket. Majd jól befűtöm a kályhát – *nekünk*. Elnézem, ahogy az olvasólámpánál sokáig dolgozol, én is előveszem a munkám – *ketten* dolgozunk. Ujjongok, hogy bármikor megérinthetlek, ami külön ajándék – *nekem*. Jöhet bármilyen katasztrófa, nem félek, legfeljebb majd együtt halunk meg. Együtt meghalni: a katasztrófát jelentéssé tenni.

Harmadik változat: sehová sem mozdulok, végzem a napi feladataimat észrevétlenül. Eközben *nem nézek szét*, nem bámészkodom, a látás csak tájékozási pontokként lesz érdekes. (Mint amikor az autóbuszban csak előre lehet nézni, különben elővesz az utazási betegség.) Az ürességből formát csinálok. Mindenki-vel egyformán beszélek, megjátszom a haragost, a jogosan felháborodót, a megértőt, a bölcset. Végre jó színész leszek. Beszédem ezért könnyed, pontos lesz, helyén levő, eltalálom az arányokat. A társadalom megbecsüli egyensúlyomat, kimértségetem – miközben a megbecsülés egyáltalán nem érdekel.

Miután Rodolphe elhagyja, Emma Bovary számára a vallási fanatizmus lesz a forma. Szertartások, az önuralom tornamutatványai. Bovaryné ruhát varr a szegényeknek, nem szól vissza anyósának, mindent megbocsát. Valójában ezt már eljátszotta egyszer Léonnal való reménytelen szerelmének elfojtásaként. Az yionville-i emberek el vannak ragadtatva az asszony takarékoságától, udvariasságától, jótékonyágától. Itt is, ott is rajongásának tárgya egyik képről a másikra helyeződött. (A márványhideg templomi virágillat legalább olyan csábító, mint a szerelem buján gőzölgő őserdeje.) Ismétlődő mintázatokról van szó. A *szilárdság* csak egy vágyálom, ahogy Bovaryné, úgy én sem lehetek *szilárd*. Újra csak az ürességet, a hiányt dédelgetem magamban, helyzetem ezért a gyereké, aki folyton orra bukik.

Gyerekkori semmiélmény: sötét konyhaablak, mert a szülők még nem érkeztek haza. Habár bemehetnék, van kulcsom, de az semmit sem jelentene. A világos ablakot kell tehát várni. Onnantól minden erről a várakozásról szól. Semmilyen játékba fogni nincs kedvem, nyugtalan leszek, az egyetlen gondom, hogyan lehetne az időt kitolni, kicselezni. Talán ha elmegyek az utca végéig, és a másik oldalon jövök vissza, már eltelik annyi idő. Visszaérve mégis úgy érzem, túl gyors voltam, elgyávulok, nem merek az ablakra nézni, mert mi van, ha még mindig sötét. Ha még egyszer megteszem ezt a távot, akkor már biztosan... Amíg késleltetem a szembesülést, legalább a remény nyeresége az enyém.

De hát tudod, hogy előbb-utóbb úgyis hazajönnek! – szól a józan vigasztalás. Hiába, mert józan gondolatok itt semmit sem érnek. Amíg még nincs fény az ablakban, talán soha nem jönnek haza, képzeletben látom is magam, amint körbe-körbe járom az utcákat valamilyen elkéseredett Sziszfuszaként egyre csak a fényt várva. A villany kigyulladására mindig olyan váratlanul ér, mint egy semmiből ölembe hulló lottónyeremény. Lehet, hogy a képzelet semmi más, mint a képek örök jelenébe bezárva létezni?

Egy ugor a finnek között

Interjú Lakatos-Fleisz Katalin íróval

S. KIRÁLY BÉLA: *Messziről kezdem a kontraszt kedvéért: aki meg szeretné ismerni a 20. század első felének Amerikáját, nagyobb hasznát veszi Sinclair Lewis regényeinek, mint a történészek munkáinak. Novelláiban nemcsak az általános emberi jelenség sajátos megidézését szeretem, hanem azt is, hogy egy konkrét tájegység teremtményei bontakoznak ki bennük, akiknek a nagykövetévé, krónikásává vált. Mennyire tudatos ez? Csak a profi író beszél Önből A napkelte elmarad című megjelenés előtt álló kötetében vagy az amatőr szociológus is?*

LAKATOS-FLEISZ KATALIN: Mivel Partiumban, egy Szatmár környéki faluban nőttem fel, ezt a világot ismerem, erről a világról írok. Ide szinte hetente visszatérek Szatmárról vagy Kolozsvárról. Ha az ember a vidékről, a faluról ír, akkor nem kerülheti el a szociológiai nézőpontot. Nincs bennem tudatos szándék, hogy pontos krónikásként örökítsem meg ezt a világot, és hogy minden részletre kiterjedő falurajzot nyújtsak. Nem erre a szempontra összpontosítok. Ezt már megtették előttem mások, szakavatottabb szerzők. Élet és írás kapcsolatában nekem az élet az első. Ez azt jelenti, hogy nyitott szemmel járok, és azok az általános emberi problémák, konfliktusok érdekelnek, amelyeket noha a vidék határoz meg sok esetben – gondolok itt a bezártságra, a belterjességre, szegénységre, a kapcsolatok hierarchiájára vagy a táj sajátos arculatára –, de attól még azok általános emberi problémák. Mivel innen lesem a mondani valót, így szükségszerűen ezt a tájat, ezeket az embereket beszéltetem. Ez viszont nem azt jelenti, hogy mechanikusan lemásolok helyzeteket, akár mások, akár a saját életemből. (Mondom ezt annak ellenére, hogy a megjelenésre váró novellás kötetemben vannak nagyon is az élet diktálta novellák.) Amikor igazán „lemerít” ez a vidék, az nemcsak a meglévő, hanem a lehetséges gondokra is fogékonyvá teszi az embert, s így kitágul az írás élményeinek köre. Élet és fikció ezáltal körkörösé válik, és az élet nem feltétlenül időben való megelőzöttség.

A felszín, a nyelv, a szokások szintjén vannak eltérések az egyes tájegységek között, de a váz, az alapvető emberi problémák kérdésében nincs nagy különbség egy Szatmár vagy Nagykároly környéki, egy székely, egy mezőségi vagy akár egy magyarországi falu között.

– Az írónak persze nem kell más jogcím, mind az íróság és az olvasók elismerése. Van azonban a szépirodalomnak egy előre nem látott hatása – „perverz effektusa” –, hogy szociográfiai látletnek is olvashatók. Az Ön által hitelessé perdített irodalmi tájon magyar, román, cigány és sváb szereplők küszködnek együtt, s ez külön bájt ad novelláinak. Tévés Barna, az álszakértő, Gica, a polgármester, Fodrosszájú Ilka, a meggazdagodásból tekintélyt szerző Cigány Gyula, Sánta Viorika, a nagyhangú Vojkica, aztán Mezőtlábas Lajos, a fileflancos Roxána, aki nem megy Portugáliába narancsot szedni, majd Filu, Szándú, Lenuca, Dongós Elza és sorstársaik népesítik be e sajátos világot. És amikor rájuk szakad az éjszaka, akkor a köztük felnőtt író Chopin cisz-moll noktürnjével vagy Bach g-moll hegedűszonátájával ringatja álomba megviselt teremtményeit...

– A novellák hősei egy olyan névtelen faluban élnek, amelyet behálóz a 21. századi civilizáció. A repedezett falú vályogházakban mindenütt ott a tévé, internet, okostelefon. Utazni is bárhova lehet, mert immár kitágultak a határok. Azonban a civilizáció tárgyi vívmányai, a tömegmédiák nem tudják gyökeresen megváltoztatni a vidék szokásait, hiedelmeken alapuló rendjét. Roxána, a fileflancos hősnője – akit említett – bár megtehetné, nem megy el Portugáliába. Mert miért menne? Mi változna azzal? Nem tudja, de érzi, hogy a vidék ezerkarú polipként húzza, fojtja le magához. A civilizáció, a villámgyors mediális hatások önmagukban nem jelentenek sokat. A hiedelmek, a vágyak fátyolán keresztül jutnak el Gicához, Cigány Gyulához és társaikhoz, a gyors meggazdagodás reményében az ügyeskedéssel vagy az elfojtott vágyak torz kielégülésével.

Számomra is – mint sok más kortársam részére – a kolozsvári egyetemi évek hoztak változást. Az első kulturális sokk után felszabadultan kukucskáltam ki a nagyvilágba, de az otthon, a szülőföld az egyetemi évek alatt is biztos támaszt adott. Az egyetemi diplomával a zsebemben állást kaptam Nagykárolyban, majd Szatmárnémetiben általános, illetve középiskolai tanárként. A kisvárosi, de faluból ingázó tanár szerepe néhány év után azonban terhessé vált. Valami hiányzott. Aztán ösztönösen – mint a kutya, ahogy a szimata után lohol – fedeztem fel magamnak Krúdy prózáját, és az elméleti érdeklődésem is egyre tágult. Csak egy lépés volt a Debreceni Egyetem, hiszen nagyon közel, a „kertek alatt” európai módon felszerelt könyvtárat, kutatói műhelyt, támogató tanárokat találtam. És innen, a debreceni doktoriskolából következett a nagy ugrás: a messzi Finnország.

A Jyväskyläi Egyetem hungarológia kara, ahol három nyugalmas évig foglalkozhattam a doktorimmal, más szempontból is gyümölcsöző volt. Finnország magasából egy olyan távlat nyílt meg előttem, amely a vidékről való tapasztalataimat is átrendezte. Addig mindig biztonságosan közel voltam, bármilyen baj esetén „hazaugorhattam”, most megtapasztalhattam, mit jelent a távolság. Még akkor nem ismertem a férjemet, édesanyámhoz, a megszokott közegbe tértem haza. Sosem felejttem el azt az érzést, hogy miután a fél Európát átrepültem, és néhány hónap alatt világok változtak meg bennem, mit jelentett hazafelé baktatni a kis utcákon, és benyitni a házba, ami – mintegy átaludva hónapokat – ugyanúgy várt vissza.

Finnországban – ahol nincs különösebb értelme a vidék-város, centrum-periféria különbségének, mivel az egész ország egy hatalmas, tavakkal áttört fenyőrengeteg, amiben itt-ott lézeng egy-egy város – jöttem rá, hogy mi, itt egy-egy erdélyi faluban még ugyanúgy élünk, mint Kaffka vagy Kosztolányi idejében. Hogy a lehúzó, megbéklyózó vidék, ami azonban szilárd hagyományokat is ad, jellegzetesen magyar sajátosság. És hogy a *genius loci* nagyon élő, szinte testies valami. Habár jó néhány éve, a férjem révén magam is kolozsvári lettem, édesanyám ellátása, ápolása miatt a vidék, afféle sorsként, mégis jelen van az életemben. Megtart és lehúz, elenged és visszaránt.

– Hasonlóan megbéklyózó Észak-Kelet-Franciaország vidéke, ahol sokat tartózkodtam a magánnyal küszködő atyai barátomnál, a Párizstól hetven kilométerre északra fekvő Jonquières faluban. Sokat barangoltunk Reims és Metz környékén, amely hasonlít a Nagykaroly környéki tájra, vagy Elzász hegyes vidékén, amely Székelyföldet utánozza. E megbéklyózó magyar és francia tájaknak utolérhetetlen a varázsa. Olyan a nagyváros nem tud nyújtani. A partiumi falukat először a kommunizmus erőszakolta meg a termelőszövetkezetbe kényszerítéssel, aztán az amerikanizált second hand demokrácia használta ki a pénzkultúra hiányát. A CCCP után a THM jött...

A külső és belső tájat hitelesen idézte meg a Tatjana Anyeginre gondol című versében:

százszor látott,
messzehangzó ebek
határolta pusztaság
az ég kiterített ívén
a felhők tintapacák

– távolságkalitka –

hogyan szabadulj
zárt falak közé
elhagyott házba lépsz

elmúlt szobákba
teret képzelsz, nagy kiterjedést
egy könyv
egy kép
– a képzeletnek tárgyak kellene –
próbálsz letapogatni a lelket
de hiába, mind súlyos kő

fényfolt rebben
amint az ablakon
rézsút benéz az otffejtett
tavaszi délután

*hiába reméled
karosszékekben ülve
a másik test körvoonalait*

*este jön megint
s az ajtón kilépve
rád zárul a távolság*

– *Hol jelentek meg a novellái és versei?*

– Habár a falu-vidék kontraszt nagyon is létezik, és a vidéknek is megvan a varázsa, óvakodom attól, hogy akár a novellákban, akár a versekben túlságosan kiélesítsem ezt a kontrasztot. Mert az más, árnyaltabb tartalmak rovására menne. A versekben megidézett táj amúgy belső táj is, és ez megvéd attól, hogy egysíkúan az idill vagy a „kárhózat helye” legyen. Úgy gondolom, a tájak visszatérők, mindig újból és újból felismerjük őket, ahogy Ön is felfedezte Franciaországban Erdélyt és Partiumot.

Novellákat régóta publikálok, verseket inkább csak a magam számára írtam. Meglepetésként ért, amikor néhány versemet elküldtem az *Irodalmi Jelen* folyóiratnak, a versszerkesztő örömmel fogadta, sőt újabbakat kért tőlem. Mivel mostanában inkább a vers a testhezálló kifejezési forma, szépen gyűlik egy kötetre való. Noha egy kötet címe mindig az utolsó ecsetvonás, annak a kötet alapszínét kell megmutatnia, amely a külső és belső tájat egyszerre érzékelteti. Ha erről kérdeznek, inkább csak egy kép jelenik meg előttem: egy őszi, napsütötte erdős domboldal, amely lehet Erdélyben, de Franciaországban vagy Itáliában is.

A novellákra rátérve, amikor közzéteszek belőlük, egyrészt arra figyelek, egy-egy folyóirathoz „hűséges” legyek. Első novelláimat a – ma már *Újvárad*ként létező – *Várad* közölte, és ezért mindig hálás vagyok nekik. Aztán a magyarországi, ma már internetes folyóiratként működő *Helyőrség* látott fantáziát a vidéki tárgyú novelláimban, ott ezek sajátos sorozattá álltak össze. De ugyanúgy hálás vagyok a *Hitel* folyóiratnak is. Ma már, az internetnek köszönhetően, egy tájegységhez, régióhoz kötött lap tartalmát a világon bárhol olvashatják, a folyóiratok szerepe már rég nem az, mint Ady, Babits, a nyugatosok idejében. A publikálás mércéje számomra a folyóirathoz való erkölcsi ragaszkodás mellett persze a lap esztétikai színvonala is.

– *„Az éjjeli esőt a nap már felszárította, a reggeli sűrű, nehéz pára, ami opálösszette a levegőt, felszállt. Az ég derült, a tiszta kékséget csak néhol töri meg egy-egy találmásra odavetett felhőpamacs. A hosszú fűszálak, mint lányhajjak, egy ütemre hajladoznak. Valahol megszólal egy házi rozsdafarkú. Arcát nem mutatja, de reszelősen éles torokhangja messzire visz. Olyan napok egyike ez, amikor az embernek kedve támad felkerekedni, és egy könnyű kis kizárkázással kimenni a világból. A tornyok most közel vannak, a láb ruganyos, nem érez terheket. Csak menni, menni ebben az áttetsző, árnyéktalan ragyogásban, mert minden útszéli kavics, mezei virág jelentős most, és az estébe való megérkezést majd a tücskök jelzik.”* A Júniusi délben a temetőn című esszéjéből

szemeltem ki az első bekezdést, ami után a narrátor nem máshová, a helység temetőjébe megy, és ahol a sír szomszédságában növekvő akácfa látványa készletű metafizikai fejtegetésekre. A Vasárnap délután Sárszegen című esszékötete a Magyar Napló Kiadónál fog megjelenni. Mi ihleti esszéírásra? És mi dönti el, hogy a külső vagy belső élményéből esszét vagy éppen karcolatot ír?

– Az esszék belső indíttatásból érkeznek, és mindig váratlanul. Megelőzi őket persze egy kiinduló gondolat és érzés, bizonyos csíra, amely lassan-lassan növekedésnek indul. Előfordul, hogy hosszú időt kér magának, míg odáig növekszik, hogy papírra vethető. Ez az esszévé válás próbaköve. De az alkotási folyamatnak ezzel még koránt sincs vége. Az esszék írásában a legizgalmasabb az, amikor magában az írás folyamatában olyan gondolatok is kisiklanak a toll alól, amelyek a szerzőt is meglepik.

Téma bármi lehet, az egész világ egy nyitott könyv, hogy Baudelaire szavával éljek: jelképek erdeje. Azt hiszem, az esszéknek sokkal inkább közege egy szemlélődő alapállás, külső és belső csend, amikor a környező táj, a zene, az élet sokszor lényegtelennek tűnő apróságai mintegy maguktól kinyílnak és olvasatják magukat.

Az esszék másik állandó témája az olvasás, a könyvélmények. Minden olvasat az életből ered, hiszen a szöveg is élet. Ahogy észrevettem, az összegző, egységesítő, az európai hagyományok áramlatára ráfekvő alkotókhöz térek vissza újra és újra. Krúdyhoz, aki egy soha nem volt magyar táj, vidék és város impresszionista „költője”, Szentkuthyhoz, akinek hatalmas életműve minden mondatában egy bábeli könyvtár rejtőzik, vagy akár a Szépség krónikásaként a brit Galsworthyhoz.

Ugyanúgy vonz a magyar vidék kopárabb, realistább ábrázolása is. Gárdonyi, Móricz, a kortársak közül Borbély Szilárd „magyar táj magyar ecsettel” megfestett, sokszor illúziótlan világlátásában a jelenkori magyar – esetemben az erdélyi – vidékre jól ráismerek.

Míg az esszék többnyire a szemlélődésből vagy könyvélményből születnek, a karcolatok témája inkább az ember helyzete a világban. Persze mélyen személyesek ezek is, de az önmagamtól és a helyzetektől való távolságtartásra itt inkább lehetőség adódik. A karcolatok esetében az ellentmondások, a belső feszültségek készítetnek az írásra. Ezekben a szövegekben az igazán izgalmas, hogy valamilyen egyensúlyból kilendítő helyzetet – a személy és környezet feszültségeit – hogyan tudom hitelesen megrajzolni. A karcolatok nem akarnak sokat mondani, de egy helyzetnek túpontosan ki kell rajzolódnia.

– Most egy a Szentkuthy Miklós monográfián dolgozik és részlet olvasható belőle a decemberi Magyar Szemlében. Megosztaná velünk a Szentkuthy-élményét? Mi újat tud mondani az író meglehetősen gyér olvasótáborának?

– Szentkuthyra nem én, ő talált rám. És kerülő úton. A finnországi doktorimat befejezve, majd hazatérve bizonyos hiányt tapasztaltam. Igyekeztem megragadni az itthon felmerülő lehetőségeket. A helyekről, város-tér kérdéseiről pályáztam egy ösztöndíj keretén belül, és amikor kutatásra-írásra került a sor, vettem csak észre, hogy a Szentkuthy-szövegek térélményeiről írok. Nagy fába vágtam a fej-

szémet, mert a *Prae*-vel kezdtem. Amellett, hogy lenyűgözött a szöveg monumentalitása, ijesztő is volt, és nem kis fejtörést okozott, hogyan lehet horgonyokat vetni ebben a saját medrét követő, hömpölygő szövegfolyamban. De jó iskola volt ehhez a meglehetősen szétágazó életműhöz.

A Szentkuthy-élményem akkor kezdett komolyra fordulni, amikor az írói hagyaték gondozója, Tompa Mária meghívott az író egykori, Szilágyi Erzsébet fasori otthonába. Egy hatalmas, bábeli könyvtár nyílt meg előttem, de – ha már képeket keresünk – talán helyesebb volna százkarú polipként aposztrofálni. Nem emlékmúzeum a lakás, a könyvek, a berendezési tárgyak is élnek, lélegeznek, mindenhez megélt élmény tapad. Ritkaságszámba menő művészeti albumok tárultak fel – vaskos margójegyzetekkel tarkítva – művészet és élet egymást átjáró lenyomataként. Itt értettem meg, „mire megy ki” ez az egész monstros életmű. Mintha az első betűtől az utolsóig azt hajtogatná, hogy minden mindennel összefügg. Ezért is olyan szabadok – akár műfaji kereteket felrúgó módon – ezek a szövegek.

Hogy mi újat tudnék mondani az „elszánt” Szentkuthy-olvasóknak? Talán csak annyit, éljenek az életmű felkínálta szabadsággal. Nyitottságra, csodálkozási képességre nevel a Szentkuthy-ouvre. Arra is, hogy az olvasó hagyja magát meglepni. Az sem mindegy, hogy milyen műfajú szövegekkel indítunk. A kritikák, írókról, műalkotásokról szóló könnyed, szellemes esszék meglehetősen háttérben vannak magán az életművön belül is. A fokozatosság, a kis lépések elve is célravezető lehet. Talán egy-egy részlet többet mond a *Prae*-ből, mint oldalak sűrűje. Az apró, életből ellesett leírások ráébredhetnek, hogy élet és irodalom nem szétválasztható, mert a hétköznapiakban is mindenütt tükrök vesznek körül.

– *Térjünk vissza Finnországra. Szakmai értelemben és emberi élményekben még mit jelentettek az ott eltöltött évek? Két esszéjében – Miért jöttél haza?, illetve Finnországban biciklivel – is megidézte az ott eltöltött éveket.*

– A közép-finnországi Jyväskylä egyetemének hungarológiai doktori iskolájába Debrecenből jutottam ki előbb egy rövid Erasmus-ösztöndíjjal, de ott „ragadtam” három évig. A kutatási területemet, ha kérdezik, senki sem hiszi el: töről metszett magyar témával jelentkeztem. Mert mit is keres Krúdy Gyula Finnországban? De hát mindez a finn egyetemek nyitottságát jelzi. Ott egy jó kis magyar kutatóműhely alakult ki, mi, Finnországba tévedt magyarok, egymást támogatva hétről hétre összeülve megvitattuk egymás témáit. Csakhamar kiderült, hogy az még az echte finnek is büszkék magyar rokonaikra, hogy többet ne mondjak, a hungarológia vezetője – nekem is témavezetőm – Tuomo Lahdelma finn létére nemcsak anyanyelvi szinten beszélt magyarul, de Adyt is fordított. A finn egyetem bizalmát meghálálva igyekeztem bevonni magam a finn nyelvbe és kultúrába.

A szűk, szakmai körön kívüli élményeim elválaszthatatlanok a tájtól és a hétköznapiak újdonság varázsától. Itt valahogy „fentebb” vagyunk, ezt lehet érezni. Ugyan az ember mindig hasonlítani próbál egy ismeretlent egy már

ismertebbhez, Finnországgal bajban voltam. Nagyon általánosan sok a hasonlóság a mi Közép-Európánkkal, de nem volt nap, hogy ne azt éreztem volna: ez valami más. Mint már említettem, az ország nagy része összefüggő tajga, egy, a fenyőerdőkkel, esetleg hidegtűrő nyírfákkal borított síkság, szürreális formájú tavakkal tarkítva. Itt érzi igazán a vendég, hogy a természet az úr, és az ember csak kis része mindennek. Sosem felejttem, a minden reggel a munkavégzés helyét jelentő irodába kerékpározva, a bicikliút mentén sziklákból kinövő fenyőket. Talaj híján a gyökerük messzire indázva kapaszkodott a sziklatömbökbe. Ez a kép mind a mai napig erőt ad, végigkísér.

– Az egyik méltatója írta Önről: „A nyugati metafizikai hagyomány talaján vetette meg a lábát, amikor letisztult, stiláris zaklatottságtól, ide-oda csapongástól mentes, közérthető esszéit megírta. A témaválasztása igen szerteágazó: nemcsak Krúdyt vagy Károlyi Amyt emeli diskurzusba, hanem például Simone Weil vagy a filmrendező Ingmar Bergman műveit is. És nemcsak a szorosan vett irodalmi szövegek érdeklik, hanem a zene, a képzőművészet és egyéb művészeti formák teljesítményei...” Hogyan tovább? És hogyan tudja egyeztetni az alkotást a tanítással, amiből él?

– Fontos, hogy az embernek legyenek jövőre vonatkozó tervei, amik erőt adnak, átsegítik az esetleges holtponatokon. Nekem a jövő valahogyan a múlt folytatása. Amit sikerült megírnom, megjelentetnem, az talán nem volt véletlen, és ezt az utat érdemes folytatnom a jövőben. Irigylem is az olyan típusú alkotókat, akik „gellert kapnak”, és alkotói irányukkal szembemenve új utakon folytatják tovább. A meglepetésekre persze mindig készen kell állnunk. Ezelőtt jó néhány évvel én sem gondoltam, hogy a vidékről fogok írni.

Szeretnék sok mindent megírni az eddig kipróbált műfajban. A már meglevő kritikáimból is kiadnék egy kötetet. A vidék kapcsán is volna még elmondani-valóm. Hiányzik például a gyerekkori nézőpontból megidézett falukép. Szentkuthyval sem fogok „szakítani”, megírásra vár még a róla és életművéről szóló monográfia.

Hogy mindez hogyan egyeztethető össze az egyetemi oktatással? Hiszek a tudás egységességében: amit egy területen magaménak mondhatok, az más területre is átvihető, nem feltétlenül tárgyi tudásként, hanem egyfajta háttérszemléletként. A tanítás, oktatás fogalmakat egyébként sem szeretem, inkább az „alkotó együttlét” kifejezést használnám. Különben a szaktantárgyaimmal szerencsém van, hiszen azok a tárgyak, amiket tanítok – a magyar nyelvtan, a gyermekirodalom, a hermeneutika –, erős kapcsolatban vannak az írással, és fordítva. Ráadásul az idej félévben kreatív írás kurzust is viszek, amiben át tudom adni az alkotással kapcsolatos tapasztalataimat. De ez csak az érem egyik oldala. Az igazán örömteli az, amikor a diákok is megosztják velem az írásaikat, és kiderül, hogy mennyi nyitottan gondolkodó, tehetséges fiatal vesz körül. Ez erőt ad nekem is, nekik is. Hiszen nem vagyunk egyedül.

S. Király Béla

S. KIRÁLY BÉLA (1957) író, politológus. Sóváradon született. A *Magyar Szemle* és a *Századvég* folyóiratok szerkesztője.

Tamás Menyhért

Folyam-versek

– Végjárásul szánt,
szabadító perlekedés –

I.

Sokadjára érzem, mélyét veszti
bennem a szó, magára fakul
a gondolat, a közel-ég is
halkságával üzen: haragod
felét mihamarabb hagyd ott,
ahol van, füstölgése előbb-
utóbb a szívedre száll, lassabbul
a lélek, attól, hogy billen az ég,
a Föld a talpadé, ameddig az,
az lehet, vesd meg a lábad,
higgyenek bomló öregnek, ott
maradj, ahova állított az Idő –
nem azért kerested a hívó szót,
hogy letérdepelj e vakult világ
előtt, nem azért jussoltuk az
IGÉT,
hogy ránk hamvadjon az Oltár!
Az Oltár! Nyomban énemmé
lázadok, énemmel várom a
reggelt, a Holnapot – tanúságom
visszaszerzett óráját.

TAMÁS MENYHÉRT (1940) Kossuth-díjas író, költő. Több mint húsz esszendeig a *Népszava* Szép Szó irodalmi mellékletét szerkesztette, 1990–1991 között pedig a lap főszerkesztő-helyettese volt. Negyven kötete jelent meg, a legutóbbi: *Trianon szédületében* (2020).

II.

Nem mondhatom, minutára sem
sem mondhatom: *nem folytatom*,
ha eddig kibírtam, vesztetemig
folytatom – akinek egyetlen irányt
rendelt az Isten, kialvó szemhatárig,
folytatnia kell! mint kezdetiben:
befelé nyílik az öröm, idegszálaim
befelé gyökereznek, láz, láz, láz,
szabadságíztől zsibbad a nyelvem,
Be szokatlan! egyetlen egyszer sem
fértem közelébe, félek, most is csak
visszfényében köröz fölöttem – ez a
szórt nép, szórt népek szabadsága,
a vakított remény, lehetsz, lehetnél
vélt választottja; alsó grádicsáig
részegült szemhunyorogás. Tiszta
por az arcod! Maradj inkább seb-
zett út! A kialvó szemhatárig.

III.

Éjhajlat-tájt, mihelyt csillagokban
méri magát a távol, neszre ébrednek,
a könyvespolc neszére. Ezerszer
hallott üzenetéből ugyanazt, mégis
mást sugall, a hódolat árnyát, szép
volt, ami tegnap nyelvedre gyűlt,
az én szabadságom más szabadság,
mint amiről a világ beszél; a kéz,
a dologtevés nemes vesződése,
hallgasd csak, ma is ugyanúgy
percegem a kézorsó surrogását,
nyüstölöm a vásznat; a szövőszék
sokszínű, fehérített álmát.

Az őrszó

Benkő Samu halálára

Őrszó, rég-idejében lapalji záró
szó, új oldali ismétlésében, *nyelvi
jelként*, testesült őrszó. Nyelvünk,
nyelvi sűrítésünk csodája...
Órszavak, vetül elém *Benkő Samu*
minap elhunyt erdélyi művelődés-
történész, mélyültek után mélyülő
történész, esszéíró egyik könyvcíme.
Erdély sűrűjébe szédültem. Innen is
tovább, a magyar égövek végtelenéig
akartam szédülni, Szenczi Molnár
Albert nyelv-virágoztató zsoltár-
énekéig, Rákóczi fejedelmünk *hit-
védelmi*; kereszténységünket féltő
imasoráig.
Még tovább: az új világteremtőig,
Bolyai Jánosig...

Túl minden valón,
túl minden képzeten, éppen ezidőt
fordul nyughelyed felé az út,
Bolyai-őrszómat küldöm Utánad!

Előre megfontolt szándékkal

(Részlet egy készülő visszaemlékezésből)

Európa különböző országaiból érkezünk a strasbourg-i prózafesztiválra 2001-ben, már a nyomdászágú antológiát is a kezünkben tartottuk, amiben szerepelünk. Tíz íróval együtt ültem a Mitteleuropa színpadán. Az irodalmi est műsorvezetője mindenkit külön-külön ugyanazzal a kérdéssel szólított meg: mondd el, hogy ki vagy, és honnan jöttél. Ugyanerre válaszolt mellettem Sławomir Mrożek, Ludvík Kundera, Aglaja Veteranyi, Fejtő Ferenc és Kányádi Sándor is, hogy csak azokat említsem, akik már nincsenek az élők sorában.

Előtte sosem kérdezte tőlem senki, holott annyira kézenfekvő egy olyan környezetben, ahol nem ismernek. A többiek sem vették zokon, hogy be kellett mutatkozniuk. Később már magyar nyelvterületen is azt tapasztaltam, hogy az írókat alig ismerik, és talán minden újabb nemzedéknek újra el kell mondani magunkról ugyanazt. Közben arra is rájöttem, hogy talán még egymást sem ismerjük, arra pedig végképp nincs idő, hogy elmondjuk, honnan jöttünk, és kik vagyunk.

Ezért arra gondoltam, hogy egyszer erőt veszek magamon, és végiggördítem hely és önazonosság cseppet sem kézenfekvő összefüggéseim visszaemlékezéseim útját. Kihagyhatatlan az első szakasz, születésem helye, az enigmatikus nevű Darázs. Határában zajlott a mohácsi csata. Az eke gyakran még manapság is rozsdás harciaszköz-maradványokat fordít ki a földből. Innen indult el és kanyargott át a hegyen a történelmi török út, melynek legendája kisgyerek korbánban a bűvöletében tartott: úgy mesélték a helybeliek, hogy valahol ezen az úton ásták el a törökök az aranyhintót.

A falu kedvező földrajzi fekvése vonzotta ide a vincellércsaládokat, hogy a napsütötte hegyoldalra szőlőt telepítsenek, a századfordulóra népes, gazdag vidék lett, hiszen már a vasúti hálózat is elért a Dunáig, így az itteni borosgazdák egyenesen a császári udvarba szállították hordóikban az őshonos borfajtáikat.

A hegy lábánál kanyargó Karasicát artézi források táplálták, a Csele patak mellékfolyója volt. Magyarabb nevén Karassó, a magyar irodalomba a falu

plébánosa révén került be, aki *A Karassó mellől* címmel novelláskötetet írt, első kiadása 1897-ben jelent meg Pécsen, majd a nagy sikerre való tekintettel 1903-ban a budapesti Szent István Társulat adta ki újra. Drámákat és verseket is írt.

Neumayer Ujlaki Kornél Dezső 1899-ben lett Darázs plébánosa, nemesi származására utal már a neve is, amit íróként különféle összetételben változtatott, ezért fordulhat elő, hogy sokszor ugyanabban az irodalmi lexikonban több helyen is szerepel.

Bohém életet élt, egy félreeső kisebb nemesi kúria volt az otthona, a paplakot nem is vette igénybe. Személyét már életében anekdoták és legendák övezték, az újbóli ünnepére számos más művész társaságában rendszeresen ide érkezett Csók István is, aki a közeli Márokon festette egyik leghíresebb képét, a *Sokác temetőt*. Az itteni sokácok számos más képen is feltűnnek, melyek háttérben a darázi malmot és a falu egyéb jellegzetes helyeit, épületeit láthatjuk.

A plébános azt is megengedhette magának, hogy az egyik karácsonyi ünnepségre Bécsből hozasson egy vonósnégyest, akik kedvenc zeneszerzőitől, a bécsi klasszikusok repertoárjából játszottak. Mindezek a „bűnök” egyházi periratokból kerültek elő, mivel feljebbvalói többször is fel akarták függeszteni, de a nemesi rokonság mindig megtalálta a módját, hogy a pécsi megyeszékhelyen a konfliktusokat elsimítsa.

A nagyszüleimtől is hallottam róla, akik személyesen ismerték. Könyve családai örökség. Az első olvasmányaim *A Karassó mellől*, melyet Neumayer K. Dezső néven publikált. Munkásságát valahol Ambrus Zoltán és Tömörkény István közelében tudnám elhelyezni.

Darázs szülötte Bosnyák István író is, az *Új Symposion* első főszerkesztője, édesanyám padtársa volt a helyi általános iskolában. A két család közeli barátsága máig fennmaradt. Még emlékszem a hatvanas évekre, amikor meglátogattott bennünket, mindig egy nyaláb folyóirattal érkezett, a szüleimnek hozta őket, de már én is ott ültem az asztalnál kisdíakként, és minden bohém íróról hallottam, akiket csak később ismertem meg személyesen. Akkor a felnőttek nem is sejtették, hogy az *Új Symposion* friss példányait előbb olvasom el, mint ők. Meg sem fordult a fejükben, hogy a neoavantgárd szövegek legpikánsabb részeit mazsolázom ki legelőször.

Darázs egy drámai eseménnyel is beírta magát az irodalomtörténetbe. Erre terelték Radnóti Miklóssal együtt az erőltetett menetet. A munkaszolgálatosok a máig meglevő kocsma udvarában töltötték az éjszakát, mielőtt továbbindultak a közeli Mohács felé. Itt kaptak utoljára rendes főtt ételt. A *Razglednicák* mohácsi keltezésű, 1944. október 24-ére datált 3. versének tartalmából arra következtethetünk, hogy darázi helyszínről írt, amerre elhaladtak. Ez lett a bori notesz utolsó előtti verse. Két évvel ezelőtt, a Radnóti-évforduló alkalmából Darázon leplezték le a költő első horvátországi szobrát.

Apám talán éppen a megszállottsága miatt lett földrajz-történelem szakos tanár, levéltárakban, anyakönyvekben búvárkodott, hogy a hiteles adatoknak nyomára jusson. Szívós kutakodásával próbálta igazolni a római származást.

Az impérium széthullása után a császárok a légiónok katonáit meghagyták továbbra is azokon a területeken, ahol szolgálati idejüket töltötték. Nevük felbukkan családnévként a századokkal későbbi adóösszeírásokban is, különösen a törökök voltak alaposak abban, hogy éppen ezen a vidéken részletes jegyzékeket állítsanak össze a lakosságról. A drávaszegi falvak népességét a hiedelmekkel ellentétben nem űzték el, nem mészárolták le, hanem megadóztatták őket. Minden családot egyetlen névvel és a lélekszámmal jegyezték, és még C-vel írtak bennünket: heten voltunk akkor Vörösmarton, gyerekek és felnőttek összesen így megjelölve. A *Notitia Dignitatum*nak azt a részét találta meg apám, amelynek topográfiai tekintetben a legnagyobb hasznát vette, mert az auxiliariusok közül a lovascsapatokat földrajzi sorrendben tekinti át, és itt akadt ösapánk nyomára.

Laskó a harmadik helyszín a limes mentén, apám itt kapott tanári állást, itt folytatódott az a római kori történet, amely egészen kiskorom óta foglalkoztattott: Laskón Traianus császár uralkodása idején népes kikötőváros volt, melynek piaca világhírű hajósoktól, mutatványosoktól, halas kofáktól, jóvendőmondóktól és kelmeárusoktól volt hangos. A mai templom mögött húzódott a zajos kikötő. A meredek, felfelé vezető, keskeny úton jártak Diocletianus császár lovas katonái. Talán közöttük volt az áruló is. A római birodalom összeomlása éppen ennek a castellumnak a feladásával kezdődött. A helyi legenda szerint csakis egy katona lehetett, aki az ellenség kezére juttatta, és aki miatt egy egész birodalom napkorongja, fényessége leáldozott.

Mi lehetett hát a méltó büntetése ennek a szerencsétlennek? Természetesen az, ami a hajdan volt birodalmak álma: visszafényezni a régi dicsőséget, visszahódítani a területeikkel együtt. Ennek mi sem lehetett méltóbb szimbóluma az Alexandriában vert római aranyból. Az utolsó római katona büntetése pedig az lett, hogy amíg csak él, a dörömb alatt húzódozó katakombákban addig kell fényesítenie a császár aranyát, amíg a hajdani dicsőség fénye újra fel nem ragyog a birodalom fölött, akkor szabadulhat csak, akkor megbocsátják neki az árulást is.

Kiadós esők után mindig kíváncsian leskelődtem a többi gyerekkel egy-egy előbukkanó, rejtélyes bejárat előtt. Meglepő, hogy még mindig találnak a régészek olyan feltáratlan alagutakat az épület falai alatt, melyeket nem ismertünk, a kövek pedig csak megerősítik, hogy az egykori castellum alapjait felhasználták a templom építéséhez. A boltív, a hátsó templombejárat pedig máig látható, és a rómaiak erődjének részét alkotta.

Sztárai Mihály templomáról van szó, aki itt írta hitvitázó dialógusait, melyeket a magyar drámairodalom kezdeteiként szoktunk emlegetni. Ebből a világból építkeztek első munkáim.

A laskói templomdomb terméskőből összerakott magaslatán áll az Ősök jusán emlékmű honfoglaló katonája a pécsi Zsolnay-gyár kivitelezésében. Rezenéstelen, konok arckifejezéssel kardjára támaszkodik. Később nyer majd értelmet, hogy ez a kard miért éppen olyan, mint Arthur királyé. Az emlékművet

az első világháborúban elesett helybeli katonák emlékére állították 1942-ben, „amikor bejöttek a magyarok”.

Laskó után a pécsi Nagy Lajos Gimnáziumot már magam választottam. *Gimnazisták* című regényem az én személyes történelmem része. A történelem egyrészt a múlt, már mindig a nyelv, másrészt viszont folyamatában ábrázolhatatlan, traumatikus behatolás az életünkbe. Frederic Jameson híres kifejezésével: „a történelem az, ami fáj”.

A regény egyik elemzője, Thimár Attila találóan állapítja meg, hogy a gimnáziumi négy év leírása olyan, mint egy nagy állókép, mintha egy kamera körbejárna.

A szereplői pedig ugyanazok. A kamaszkori barátságok a legmaradandóbbak, a méltatlan helyen átélt évek szétszakíthatatlanul összetartanak. Kiállják az idő próbáját mint a szívós növények folyamatos locsolgatás nélkül. Ezért mondta mindhárom barátom, amikor a kéziratot odaadtam nekik jóval a megjelenés előtt, hogy akár a bíróságon is vállalják közös emlékeinket.

A hierarchiában gondolkodó emberek rosszul viselik a szembenézést a múltjukkal. Nem is lepett meg, amikor elmondták, hogy egykori gimnáziumi tanárom átsétált a tér túloldalára, a könyvesboltba, és a kirakatból a könyvhét első napján kivetette a *Gimnazistákat*. Nem csodálkozom rajta. A regényt burkolatlan társadalombírálatként is lehet olvasni.

A *Psalerium Ungarikum* egyik legismertebb zsoltára a X C., amely Szenczi Molnár Albert fordításában így kezdődik: „Te benned bízunk eleitől fogva...” Ennek második verse így hangzik: „Kimúlni hagyod őket oly hirtelen, Mint az álom, mely elmúlik azontúl, Mihelyt az ember fölserken álmából, És mint a zöld füvecske a mezőben, Amely nagy hamarsággal elhervad, Reggel virágzik s estve megszárad.” Erre utal a *Gimnazisták* alcíme. A regény néhány fejezete korábban folyóiratokban jelent meg, a címe pedig ilyen formában: *Magyarország (elejétől fogva)*. A végső változatban fölé írtam azt, hogy *Gimnazisták*, megteremtve ezzel azt a szellemi háromszöveget, amiben egy család három generációjának tapasztalata fogalmazódik meg: „öröklöd a félelmeinket is, ahogyan a szemed színét”. Az egyetlen eset volt, amikor kötetcímen menet közben változtattam. Pontosan amiatt, mert a múlt folyamatában ábrázolhatatlan.

Az önazonosság kapcsán írja Pawel Huelle a *Castorp*-ban: „Ugyan mi marad meg emlékeinkben egy tengerparti nyaralásból tíz év múltán? Nem az egymást követő napok és percek vonulnak el szemünk előtt, újrateremtve az elmúlt időket, hanem csak azok az események, történések, amelyek maradandó nyomot hagytak bennünk.” Egy régi regény hőse egy új regényben él tovább. A *Varázshegy* Castorpja szintén egy idegen városban folytatja tanulmányait, és önfeltárási idegenségéről beszél. Regénytrilógiámnak magam is az *Idegen* címet adtam.

A *Gimnazistákkal* megállíthatatlanul leszaladt az orsóról a film. Nem voltam tisztában vele, hogy mire vállalkozom. Mély traumákat senki se szedjen elő önazonosságának taglására. Nem veszélytelen baljós ajtókat nyitogatni.

A gimnázium után már nem voltam sem tájékozatlan, sem naiv. És főleg nem féltem attól, hogy összedől a világ, ha éppen meggondolom magam. Újra szabadnak éreztem magam. Ösztöndíjat kaptam a szegedi József Attila Tudományegyetemre, a nyarakat pedig végigdolgoztam Nyugat-Németországban.

Tudatosan készültem arra, hogy megfeleljek azoknak a követelményeknek, melyek majd Ausztráliában várnak. A *Farkasok órája* önéletrajzi regény, melynek az első mondata is erre utal. És utal valami másra is. A dickensi kezdő mondat a világ minden iskolájában kötelező olvasmány, természetesen az önazonosságról szól: „Vajon én magam leszek-e saját élettörténetem hőse, vagy ezt a tisztet másvalaki tölti be: majd elválik – az itt következő lapokból kell kiderülnie.” (A *Copperfield David* első mondata.)

Ez a hozzáállás vitt az ausztrál irodalom ismeretlen tájai felé: olyasmivel akartam foglalkozni, amivel addig kevesen. Úgy gondoltam, hogy a tanulmányaim akkor már legyenek folyamatosak. Amikor átveszem a diplomámat, legyen a zsebemben a repülőjegyem. Ilyen konkrétan és céltudatosan készültem a nagy útra. Aztán huszonnégy óra a levegőben a kengurulógós Quantasszal.

Korántsem ment persze ilyen lezserül, hiszen akkoriban hosszadalmas levelezéssel lehetett csak mindezt lebonyolítani, gondolom, mára a bürokratikus procedúra átfutási idejét jócskán lerövidíti a háló. Láttam azt is, hogy az igazán ambiciózus ausztrálok éppúgy, ahogyan én tettem, az egyetemi éveiket annak előkészítésére fordítják, hol folytassák pályájukat, lehetőleg az Óhazában vagy az Egyesült Államokban. Akikkel ott megismerkedtem, ma csaknem kivétel nélkül egy másik földrész egyetemén tanítanak.

Úgy maradtak meg az emlékezetemben, hogy rendkívül figyelmes emberek, házaikra a nyitott ajtók jellemzőek, a kapuk hiánya, és a világ egyik leggyönyörűbb helyén élnek, saját égbolttal, mégis kisebbségi érzésük van, a világ végén érzik magukat. Szerintem az ü-ző nyelvjárásuk, pontosabban artikulációjuk is nagyon szépen hangzik, csak nehéz megtanulni. És folytathatnám azzal, hogy milyen tarka volt Brisbane tizenkilenc hektáros botanikus kertje és akkoriban épült múzeuma, amelynek legértékesebb képe egy Van Dyck volt. Valahogy éppen ez jutott eszembe whiskyzés közben, amikor az egyik tanárnak némi túlzással azt találtam mondani, hogy még a legkisebb flamand templomban is van minimum egy Van Dyck-oltárkép. Ekkor azzal vágott vissza, amire egyébként nagyon kíváncsi lettem: aki soha még csak Európában sem járt, és tősgyökeres ausztrál értelmiségi, vajon mi jut elsőként eszébe a magyarokról. Szó szerint azt mondta: de hiszen mi győztünk ellenetek a második világháborúban.

Közben sistergett a barbecue, gyökereket raktunk a parázsra, melyeket délután gyűjtögettünk az óceán partján, ezeknek igazán aromás a füstje, melyeket a hullámok kisodornak, a nap pedig alaposan kiszáradítja őket a vörös fövényen.

A *Farkasok órájában* központi helye van az Ausztráliában töltött fél évnek, annak is egy kereszt áll a középpontjában, a Dél Keresztjének valósága: nyugodtan mondhatom, szándékosan a mértani középpontjában, mert a könyvnek

szigorú a szerkezete, terét is és idejét is értve. A címe a „the hour of the wolf” tükörfordítása, ismereteim szerint tizenegy angol regényt írtak már ilyen címmel. Ausztráliában rémlett először úgy, hogy mégsem a költők ötlötték ki, hanem élő köznyelvi szintagma. Markánsabbnak találtam a szürkületnél vagy a pirkadatnál. Magyar nyelvterületen először Ingmar Bergman fekete-fehér filmdrámájának és könyvének címe nyomán vált ismertté a hatvanas években, és talán azóta érti mindenki, melyik napszakot jelöli. Később Baka István is innen vette át kötetének és versének címét.

Mindkettőjük könyvéből kiemeltem egy-egy mottót a *Farkasok órája* című regényem elé. Megírása közben folyton a szerkezetét rajzoltam egy papírra, ki honnan hova tart, mert a regényben mások is szerepelnek, ezért az önéletrajzomnak csak az egyik fele van benne.

Most elmondom a történetnek azt a részét, amit ott nem fejtettem ki. Tény, hogy Ausztráliában maradhattam volna. Emellett az is, ha nem teszek eleget a katonai behívónak, akkor életem végéig dezertőrnek számítok, és látogatóba sem jöhetek haza. Függetlenül attól, hogy valakinek van-e más állampolgársága, ezt nem vették figyelembe, a sorkatonai szolgálatot nem lehetett megúszni. Azért áll egy kereszt fizikai és metaforikus értelemben is a regény közepén, mert súlyos döntés előtt álltam. Nem akartam a hidakat felégetni magam mögött. Ott erre úgy készültem fel, hogy megteremtsem a visszatérés lehetőségét. Lehettem volna például fordító. Maradni akkor egyet jelentett volna a gyávasággal, hogy valaki így akar megúszni valamit. Azzal a tudattal kellett volna leélnie életének hátralevő részét, hogy nem mehet haza, otthon bárkivel bármi történjék is, nem vehet részt saját családjának életében, ezzel saját sorsának disszidensévé is válik, ami egy bűnöző helyzetéhez hasonlít, akit valamiért otthon köröznék. Nemigen lehetett ezeket az identitáskérdéseket megkerülni. A válaszom pedig az volt, hogy elfogadom, és nem menekülök előle. Voltam világot látni, akár haza is mehetek, akár vissza is térhetek később, és aztán már akadálya sem lesz annak, hogy esetleg a világnak egy másik részét válasszam.

A hazatérés és a szarajevói katonáskodás után jócskán megváltoztam. Az ambícióim is mások lettek. Egy év sem kellett hozzá, hogy rájöjjek, Ausztráliában csak fiatalnak érdemes lenni. Közben végképp lettem arról, hogy fordító legyek, mert ahhoz folyton stílusváltások és párhuzamos szellemi identitások kellett.

Ma már minden írógenerációról elmondható, hogy közel állt a rockzenéhez. A világ számos regényébe beleolvasva, rengeteg utalást találunk, olyan, mint egy közös nyelv. Most olvastam Włodzimierz Kowalewski *A szép szoba* című regényét, legalább annyi zenekart és dalcímet említ, mint én a *Gimnazistákban*, sokszor ugyanazokat. De említhetnem Salman Rushdie *Talpa alatt a föld* című regényét is, ahol hasonló szerepet játszik a rockzene, mert egy kicsit bele is lóg egy zenekar a történetbe. Ha egy konkrét dalt említ valaki egy történetben, abban a pillanatban aláfestő zenévé válik, ahogyan egy filmben. Ha lehunyjuk a szemünket, felidézünk egy utcát, bemegyünk egy házba, a szobákban ismerjük

a bútorokat. Akkor is, ha azt a házat régen lebontották. Hasonló szerepe van bármilyen zenei hivatkozásnak. Ilyen értelemben kihallatszanak a basszusok a prózából is.

A baráti körömben szinte mindenki eljutott legalább a basszusgitárig. Első könyvem, a *Jelenések*, rokszövegeket tartalmaz. Ez a nézet is persze éppúgy korfüggő, mint az, hogy valaki hobbiból zenél, mert ezt is generációs kérdésnek tartottam. Minden valamirevaló dalszövegem olvasható a két kötetemben. A költészet nálam a dübörgéssel fonódott össze, a Black Sabbath *Paranoid*-ját máig az én fordításomban szokták magyarul játszani. Némelyik pedig még a rádiók adóin is hallható régi felvételeken. De van olyan szövegem, amelyben mások vették észre a zenei ihletést. Dinnyés József a cédéjére is felvette *A város-lakó táncát*, aminek a zenéjét harmincöt évvel ezelőtt írta. A zenei megosztón tucatnyi megzenésített versem hallható.

Sohasem kevertem a műfajokat. Még regényt és novellát sem tudtam párhuzamosan írni. Hamar megtörtént a próza felé fordulás, a történeteim már nem fértek a versekbe.

Nem gondoltam volna, hogy az 1987-es *Drávaszögi kereszték* lesz a legismer-
tebb könyvem. Első regényemben részvétellel és felháborodással, egyetlen dátum és szám nélkül arra akarta felhívni a figyelmet, hogy a Drávaszögben az utóbbi száz év népszámlálási adatai rendre tényként mutatták ki minden alkalommal a lakosság megfelelőtlenségét. Mintha megnevezhetetlen járvány pusztítana, hallgatólagos népirtás folyna, vagy a csendes befelé fordulás viszi az embereket a rendelt sorsba.

Nem tudtam tétlenül nézni. Úgy gondoltam, hogy eljött az utolsó pillanat, amikor még papírra lehet tenni legalább azt a szellemi örökséget, amit a nagyszüleim rám hagytak. Beszédes Valéria néprajzkutató írta a könyvről, hogy többet meg lehet tudni belőle a népeletről, mint számos néprajzi gyűjtésből. Természetesen mindenkinek jólesik, ha megdicsérik, de mégiscsak fontosabb ebben a megállapításban, hogy ezt egy szakember észrevette. Mert könnyebben befogadható az összes tájnyelvi kifejezés, babona, népszokás, hiedelem, ha cselekménybe szőtték. Benne van két darázi ballada is, melyeket az adatközlő csak töredékeiben tudott felidézni, de azért a hiányzó részeket el tudta legalább mesélni, így maradtak fenn, ebbe a „különös hálóba szöve”.

Az egymást követő halálesetek monotóniáját a fokozással ellensúlyoztam, az egymásba kavarodó lakodalom és házégés az a csúcspont, ahogyan Nagy László *Lánglakodalom* című versében is a halál és a vigasság egy apokaliptikus vízióban ölt testet, amin túl már a semmi van.

Közvetlenül a könyv megjelenése után engem nagyon is lehetséges veszélyek fenyegettek, éppen az említett jelenet megírása miatt is, eléggé frissen élt a tragédia abban a családban, és ismerve őket, hogy ezt csak ilyen pőrén leírtam, mint helyszíni tudósítást szüleik haláláról, ha a fülükbe jut a dolog, ki tudja, mi lesz, röviden kiszámíthatatlannak tartottam a reakciókat. De mégsem emiatt adódtak a fejcsóválások, hanem a regény címéből: „legalább a címben nem

kellott volna ezt így kiugratni”, így hangzott a kiadói vélemény az akkor még titói beidegződések hatására! Egyrészt a politikai érzékenység még nem kedvezett a regényben felvetett témáknak, pl. a partizánok rémtetteinek. Ne feledjük, a karácsonyt sem lehetett „legálisan” ünnepelni a párt őriző tekintete mellett, a regény megjelenése után három évvel ünnepelhettük csak meg első szabad karácsonyunkat.

Nem a szakmai megítéléstől tartottam, hanem konkrétan attól, hogyan fogadják majd a Drávaszögben, ahol mindenki ismerhette az összes szereplőt. Persze hogy kerültem a durva minősítéseket, de azért mégsem mindenki angyal ebben a regényben. A fogadtatás nagyon meglepett. Először is az, hogy a könyv elfogyott ezer példányban Vajdaságban 1988-ban. Az irodalmi köztudat egyébként a húsz évvel későbbi második kiadását ismeri, amely a Magyar Naplónál jelent meg.

Az is jellemző, hogy mikor miről írtam. Ciklusokra tagolódnak a novellásoktetek, ezért mondhatnám, hogy kézenfekvő lett a regénykorszak eljövetele. De ez nem fedné a valóságot, mert a *Gyilkosság a joghurt miatt*ban már legalább négyfelé ágazik a keresztút, négy ciklusa négyféle prózaszemléletet tükröz. Megint egy fél éves nagy utazás következett, ezúttal Németországba, ami után végképp nem lehetett ott folytatni semmit, ahol abba hagytam.

Tudom, hogy sokan a regényt magasabb rendű műfajnak tarják, mégsem ez a lényeg. Az írónak egyszerűen nem irodalomelméleti okai vannak az írásra. Előre megfontolt szándékkal teszi. Ahogyan Gabriel García Márquez is lényegre törően megfogalmazta önéletrajza címében: *Azért élek, hogy elmeséljem az életemet*. Amikor ismétlődésekre, átfedésekre és felülírásra bukkan az olvasó, az mindig annak a küzdelemnek az eredménye, hogy közelebb kerüljek ugyanahhoz a gondolathoz, szándékhoz, aminek kifejtésével még mindig nem vagyok megelégedve. Mintha valaha is megszabadulhatnék attól az alapvetéstől, amely sarkítva így mondható ki: minden, ami velem történt, a papíron folytatódik, ott bontakozik ki, ott alakul, velem együtt át- meg átírja önmagát. Senki más nem tud a hősöm lenni, mint én magam.

Még kéziratkorában beszélgettünk a *Gimnazistákról* egy szűkebb társaságban, és valaki feltette a kérdést, hogy ennek hány százaléka igaz. Pálfalvi Lajos irodalomtörténész, aki a regény egyik főhőse, erre azt válaszolta, hogy nagyjából a háromnegyede.

Már azt hittem, csak engem foglalkoztat ilyen megszállottan a saját életem, és hogy hány százalékban tartják akár az érintettek igaznak, akár százalékban meghatározva. Más kérdés, hogy nekem a fikciós része ugyanolyan igazság. Ezért hozok a megszállottságra egy friss példát valaki mástól. Marek Kochan lengyel író 1969-ben született, *A pék fia* című hosszabb elbeszélésében ezt írja: „Harmincnyolc százalék. Ennyi igazságnak kell lennie ahhoz, hogy a szöveg valóságos legyen. A maradékot kitalálhatod. Amennyi a száz százalékból hiányzik.”

Azt mondják, a bolond nem érzékeli a veszélyt. Tanúsíthatom, hogy a normális sem. Laskón voltam, amikor a délszláv háborúban a megszállás első napjaiban

Bellyén tizennyolc magyar és horvát lakost agyonlőttek a saját lakásán a szerb szabadcsapatok, mindössze négy kilométerre tőlem. Nem vagyok sem bátor, sem hős, csak szerencsém volt, és másnap persze eljöttem, aztán egy darabig nem tudtam aludni, éjszakánként pedig írtam tovább az életemet.

Néhány nap múlva Budapesten egyik barátunkkal söröztünk, mondtam neki, hogy miről írtam. Felajánlotta, hogy rögvest elvisz az *Élet és Irodalom* szerkesztőségbe, ahova a kéziratot leadtam, mondván, hogy ez nem mártíromság, hanem balekság lenne – de akkor már nyomdába adták, és meg is jelent. Miért írok ilyeneket? – hangzott az aggódó kérdés.

Azért, mert ez is az én életem volt, közben araszolt vele párhuzamosan egy másik is, amit inkább mások féltettek. Ha besűrűsödött körülöttem a világ, akkor a szövegek is sűrűbben jöttek, ha ritkult, akkor pedig elővettem sokszor újra ugyanazt, és megírtam újra a lemeztelenített valóságot, előre megfontolt szándékkal. Mert nekem nincs is másik történetem, csak ez az egy.

Nem árt, ha odafigyelek mások meglátásaira, mert leginkább számomra szolgálnak iránytűként. Fekete J. József írta egyik tanulmányában: „Kontra Ferenc prózaírói munkásságával új minőség jelent meg a jugoszláv kisebbségi létábrázolás irodalmi eszköztárában: a szókimondás.”

Az én olvasatomban az igazságérzet szinonimája: a *Drávaszögi kereszttektől Az álom hídjáig* ez valóban mindegyik regényemre érvényes. Csak illusztrálni tudom egy konkrét példával. A *Gyilkosság a joghurt miatt* című kötet címadó novellája egy újsághír alapján íródott. Kivágtam és beleragasztottam a minde-nes füzetembe, nehogy elkallódjon. Szembetűnik, hogy a címe is ugyanaz. Mert ennél jobbat nem is tudtam volna kitalálni: egyszerre utal a háborút megelőző joghurtforradalomra és a háborút záró tényleges, konkrét gyilkosságra. Talán van, aki nem emlékszik rá, ezért elmondom: a forradalom is ugyanazokról a joghurtos poharakról kapta a nevét, mint ami miatt a szerencsétlen albán bureksütőt megölték.

Mikszáth Kálmán *Különös házassága* és Truman Capote *Hidegvérrelje* is egy újsághír alapján íródott, és ezeknek a cikkeknek is szó szerint az volt a címe, mint ami a regényé lett.

Ha tehettem, a vizualításra is kiterjesztettem az önazonosságot: az *Úgy történik el* és a *Kalendárium* illusztrációit magam készítettem fehér kartonból és újságpapírból. Azért nem bíztam a munkát képzőművészre, mert itt mindennek a helyén kellett lennie. A szerzőnek az is a szeme előtt van, ami nem szerepel a szövegben, a képről viszont kihagyhatatlan a háttér. Bori Imre akadémikus volt a könyv recenzense, aki szerint ebben a könyvben nemcsak irónia van, hanem humor is. Körülbelül egy hónap leforgása alatt kelt el az 1993-as karácsonyi könyvvásár keretében az utolsó darabig mind az ezer példány.

Egy tucat lazán összefüggő történet a tizenkét hónapról. A *Kalendárium* az átmenet, amire céloztam. A mi életünk is tele van történettel, ami szolgálhat olyan emlékezetes tanulságokkal, mint a klasszikus tündérmesék. Gyerekeknek szántam, nagyrészt mégis komoly lapokban jelentek meg a 12 hónap novellái

előzetesen: a *Senkiföldje* a *Kortársban*, *Az utolsó római katona* a *Holmiban*, *Az elnök és én* az *Élet és Irodalomban*, a *Privojgyiek* a *Tiszatájban*, a *Háromkirályok* az *Új Symposionban*.

A *Wien a sínen túllal* ugyanaz történt, mint a *Gyilkosság a joghurt miatt*-tal, beavat egy bűnügyi történetbe. Megjelent egy újsághír, mellette fotókat közöltek, és érdekelni kezdett, mi, hol és miért történt. Mindkét esetben gyilkoltak, előre megfontolt szándékkal. Bécsben éppúgy azonosítani lehetett a helyszínt, ahogyan Újvidéken. Az első változat, ami a regénynek nagyjából az ötöd-részt teszi ki, a *Magyar Naplóban* jelent meg *Vonatok* címmel. Inkább nevezném a regény szinopszisának, mint elbeszélésnek, mivel ebből a magból terebélyesedett ki a regény. Időközben megjelent *Wiener Kerle* címmel a könyv német fordítása is.

Włodzimierz Kowalewski lengyel író egészen véletlenszerűen lett a regény címadója. Amikor lefordították a novelláimat lengyelre, Varsó után Olsztynban szerveztek irodalmi estet, ami nekem arról marad emlékezetes, hogy egy igazi lovagvárban. A környezet mesebeliségét csak fokozta napközben a dermesztő hideg a tűző napon. A végtelennek tetsző Mazuri-tóvidék mellett templom állt, jelezve a világ végét.

Kowalewski volt a házigazda, ő vezette az estet, és másnap megmutatta szülővárosának jellegzetes helyeit. Egyszer csak zökkent egyet a kocsi, aminek én biztosan nem tulajdonítottam volna semmilyen jelentőséget, ő viszont elmondta, hogy itt született, ezt a városrészt úgy nevezik, hogy „a sínen túl”. Ösztönösen azt mondtam erre, hogy kitűnő regénycím lenne, és ő, aki annyi önéletrajzi elemet vitt eddig minden munkájába, ugyan miért nem használja fel ezt a beszélő címet. De a felvetés megválaszolatlanul maradt a levegőben. Válaszként valami furcsa arckifejezés jelent meg rajta, mindez pillanatok alatt történt, gyorsan témát váltott, az arckifejezés viszont maradt egy darabig. Megéreztem, hogy nem is szívesen emlékszik vissza a sínen túlra, és sosem írna regényt belőle. Mert szégyellte.

Aztán már igazán nem volt nehéz egymás mellé tennem gondolatban: hiszen én eddig több városban is találkoztam olyan negyeddal, aminek rossz híre volt, ahonnan inkább elköltöztek, és amit aztán szégyelltek az emberek. Brisbane-ben Inalának hívták ezt a városrészt. Ilyen helyet bárki bármelyik városban tudna mondani. Az pedig, hogy Bécsnek is van egy ilyen városrésze, szintén ismert mindenki előtt: „a sínen túlnak” nevezik.

A Kossuth rádió hangjátékot készített a *Wien a sínen túl* című regényemből, amelyet tíz részben, tíz egymást követő este sugároztak mindennap ugyanabban az időpontban tavaly novemberben. A szerzői önazonosság kérdése úgy vetődött fel bennem, mint amikor a hóhért akasztják. Mint amikor az ember a bőrét is leveti, ez már a hatodik könyvem volt, amit így hallottam vissza, de ezt egy filmrendező készítette, és úgy is hallgattam végig, hogy közben pergett előttem a film. Természetesen 16 éven felülieknek! Azon gondolkodtam, hogy ehhez a szaktudáshoz sebészkes kell. Egy 240 oldalas regényből úgy vágni,

hogy az eredeti szövegből ne sérüljön semmi. Nincsenek átírt mondatok. A jelenetek a dialógusokkal úgy vannak egyben, ahogyan az eredetiben. Egy új alkotása egy másik műfajnak, amit a szerző is olyan újdonságként hallgat, mint bárki más. Nem tudom előre, mi következik, csak utólag tudom, hogy miért. Bátor választás volt, nem gondoltam volna, hogy a rádióban elhangozhat.

Végül az önazonosság kapcsán Platónt idézem, aki azt mondta, hogy „van egy hely, amelyet neked kell betöltened, és amelyet senki más nem tölthet be rajtad kívül; valami, amit neked kell megtenned, amit senki más nem tehet meg”. A *Lepkefogó* írása közben már ez a gondolat járt a fejemben, hogy megvan a saját küldetésem. Ha én nem írom le ezeket a történeteket, akkor nem írja le senki sem.

Kürti László

visszaemlékezés

ez volt az órám, felhúztam, ketyegett.
ez voltam én, felismeresz? trikóban, veletek.
ez meg a házunk, kutyánk s az öreg toyota,
az meg ott te, morcosan, mint kinek nincsen otthona.

és na, itt van a régi templom, ezt kerestem!
itt nősültem, a parkjában kétszer szeretkeztem.
itt volt a fürdő, mozi, gyerek is itt voltam,
és itt lettem akkor férfi, vagy hogy is mondjam?

ez volt a személyim, ez meg a bankszámom,
ide utaltak be, mikor nem volt mire várnom.
itt még hittem talán, hogy minden jóra fordul,

mint szerkezetben a kerék, továbbcsikordul.
itt találtak rám, ezen a rossz padon,
majd itt szült meg az a nő, ezen az asztalon.

legutolsó tanú

(nagyapámnak)

karácsony jött, de te már nem tudtad kivárni,
olyan vagy, akár egy kisgyerek. sosem érdekelt
az elvárható egyszeregy. neked mindig az élet,
a születés, a három királyok. néztem,
ahogy vénülsz, ahogy szürkül a szem,
hogy esthajnal helyett csak a szürkehályog.
téged nem érdekelt fekvés, tévé, kis szaros
szabályok, utazni akartál, és titkokba látni.

karácsony esőt hozott, sarat és halálot,
hiába szorítottad a kezem, mert beszélni
nem ment, hitted, hogy úgyis tudom,
vagy kitalálom. megismertél még szombaton,
értetted, hogy mit hadoválok? intettem
elmenőre, akár egy féleszű udvari bolond...
pista-napod sem vártad meg, öreg,
nemhogy beköszönjenek a királyok.

Kedves Barátunk!

**Kérjük támogassa folyóiratunk megjelenését
személyi jövedelemadója 1 százalékával!**

**Nemzeti Kultúráért és Irodalomért Alapítvány
18223086-2-42**

Zsolt Béla és a népi írók konfliktusa 1945 után

Trauma és kultúrpolitika

A zsidó származású Zsolt Béla, az 1945. március 3-án alapított és 1949. február 1-jén feloszlított, rövid életű Magyar Radikális Párt (MRP) második, egyben utolsó elnöke és hetilapjának főszerkesztője, tragikus, súlyos traumák terhét hordozó holokauszt-túlélő, ellentmondásos személyiség volt. Két évvel azután, hogy Párizsból, ahol az emigrálás lehetőségét fontolgatta, visszatért Budapestre, behívták munkaszolgálatra. Tüdőbaja ellenére Ukrajnába került, ahol tizenöt hónapot töltött. A keretlegények szinte bizonyosan végeztek volna vele, ha az utolsó pillanatban a barátai közbenjárására „izgatás” vádjával őrizetbe nem veszi a katonai rendőrség. Visszahozták Budapestre, ahol elítélték, és a Margit körúti fogházban raboskodott. Azután, hogy kiszabadult, a nagyváradi gettóban érte a német megszállás, ahonnan a nevelt lánya, a tizennégy éves Éva Auschwitzba került. (Felesége, Zsolt Ágnes adta ki később a „magyar Anna Frank” naplóját, Éva lányom címmel, majd férje halála után, 1951-ben megölte magát.) Zsolt a gettó járványkórházában, tifuszosként menekült meg a deportálástól, majd Budapestre szökve a feleségével együtt 1944. július 1-jén sikerült bekerülnie az ún. „Kasztner-vonat” utasai közé. Velük ment Bergen-Belsenbe, a koncentrációs táborba, ahonnan decemberben Svájcba vitték, ott érte meg a háború végét.

Zsolt egyrészt tehetséges író és eredeti hangú publicista, másrészt viszont izgága, összeférhetetlen természetű ember volt, aki gyakran igazságtalan, sértő megjegyzéseket tett a népi írókra, és évtizedekre tartósította a „népi-urbánus” ellentétet. Újságja, az 1945. október 1-jén indult Haladás a korszak legszínvonalasabb korabeli sajtóterméke volt. A kortársak sok tekintetben az 1938-ban megszüntetett *Egyenlőség* című hetilap utódját látták benne, ami kifejezésre juttatta „a zsidóság véleményét”. Tény, hogy kiemelten foglalkozott a magyar zsidóság 1944-es tragédiájával, a népbírósági tárgyalásokkal, illetve a kárpótlással is.

Sokat írt az újra felerősödött antiszemitizmusról, a népiertást túlélő zsidókat ért atrocitásokról, melyeknek csúcspontja az 1946. július 30-ai és augusztus elseji miskolci kettős munkástüntetés és lincselés volt.

Ebben az időszakban a hazai politika eseményei mögött már a megszálló szovjet hadseregre támaszkodó Magyar Kommunista Párt állt, mely a „feketézők és spekulánsok” elleni kampányával a saját népszerűségét akarta növelni, ideológiai diktatúrát gyakorolt, és a tomboló infláció közepette már a teljes államosítást készítette elő. A baloldali polgári radikálisok, akikkel a magyar zsidóknak csak kisebb része szimpatizált, ilyen viszonyok mögött képtelennek bizonyultak szembenézni a holokauszt okaival. Bár ezzel az igénnyel léptek fel, nem tudták rekonstruálni a kollektív tragédiához vezető utat, és gyakran a saját maguk által gerjesztett hisztéria hatása alá kerültek. Számos mai magyar történésszel ellentétben világosan látták, hogy az 1945–46-ban történt események szervesen összefüggtek az 1944 előtt indult társadalmi, politikai és tömeglélektani folyamatokkal. De mert átvették a kommunista frazeológiával átítatott nyelvet, és azt az értelmezési keretet, amit az MKP politikusai a szovjet mintát követve kényszerítettek rá a korabeli magyar társadalomra, rossz irányban keresték a felelősöket, és szándékuk ellenére hozzájárultak a „népi demokráciának” nevezett diktatúra megalapozásához.

Az MRP 1944. december végén, Debrecenben nem került be az ideiglenes kormányt alakító koalíciós pártok közé, és az 1945. novemberi választásokon sem jutott be a nemzetgyűlésbe. A politikai élet periferiájára szorult MRP első, alapító elnöke egészen 1948-ig Csécsy Imre volt, aki mentora, az Egyesült Államokban élő Jászi Oszkár véleményét figyelmen kívül hagyva vágott bele a pártalakításba. Zsolt Béla, aki az első két szám megjelenése után a *Haladás* főszerkesztője lett, meghatározó egyéniséggé vált, kiszorította őt a vezetésből, majd 1948-ban ő lett a már végnapjait élő párt elnöke is. Az „októbrizmus”, amit a hetilap, illetve az MRP képviselt, bizonyos hasonlóságot mutatott az MKP ideológiai alapvetésével, amennyiben a radikálisok az 1918. október 31-ei „őszi-rózsás forradalommal” létrejött rendszert, Károlyi Mihály néhány hónapos kormányzatát tekintették legitimnek, és az 1919 augusztusától, vagy inkább 1920 márciusától 1944. október 15-éig fennálló Horthy-rendszert törvénytelennek tartották. Hasonlóan irreális felfogásra alapozták hatalmi igényüket a megszálló szovjet csapatok támogatását élvező, „világforradalmi” küldetéstudattal rendelkező kommunisták is, csak ők a 133 napig fennállt Tanácsköztársaság „örökösének” vallották magukat. Az MRP, mely „a szellemi dolgozók, haladó polgárok, tisztviselők, a kereskedők és az iparosok” pártjaként határozta meg magát, baloldali, de a demokrácia mellett elkötelezett értelmiségi csoport volt. Többségben zsidó származású tagjai a végsőkig támogatták az MKP egyeduralomra törekvő politikáját, abban a reményben, hogy a kiépülő új rendszerben majd „társutasként” szerephez jutnak.

Az az elvárás, hogy magyar társadalom képes lesz szembenézni a múlt tragikus örökségével, az MKP pedig beilleszkedik a többpártrendszerbe, a párt

hivatalosan vallott antifasizmusához és demokrácia-felfogásához kötődött. De ez a remény már 1946 augusztusában, hónapokkal a Magyar Közösség „összeesküvésének” felszámolása, a második világháborút lezáró és a szovjet csapatok magyarországi jelenlétét beláthatatlan időre meghosszabbító párizsi béke aláírása, majd Kovács Béla letartóztatása és Nagy Ferenc miniszterelnök lemondása előtt látványosan szétfoszlott. Ezt tükrözte Zsolt Béla Miskolc vagy a veszett illúziók című vezércikke, amit a *Haladás* 1946. augusztus 8-ai száma közölt. Azért idézzük hosszabban, mert kiderül belőle, hogy ekkor már a baloldali holokauszt-túlélők is felismerték az MKP saját, meghirdetett elveit is semmibe vevő gátlástalanságát. Világossá vált a számukra, hogy a kommunisták, származásukra való tekintet nélkül, ha az érdekeik úgy kívánják, készek feláldozni a zsidókat az antiszemita indulatú tömegnek. Másrészt Zsolt Béla cikke azt is tükrözi, hogy ezt a felismert igazságot a korabeli tabukat tiszteletben tartva nem lehetett kimondani, s emiatt a lincselés okainak keresése értelmetlen és általánosító bűnbakképzéshez, ideológiai zsákutcába vezetett.

„Miskolcon több történt, mint zsidólintselés és rendőrlincselés. Alighanem szétfoszlott egy politikai illúzió, melynek sugallatától sokan azt hitték, hogy egy negyedszázados ellenforradalomban megrontott magyar társadalom proletár- és paraszttömegei másfél év alatt teljes egészükben néppé változtak át. Pusztán attól, hogy az orosz hadsereg elkergette a németeket s hogy a demokrácia földet osztott és bányát államosított. S még inkább attól, hogy a fasizált tömeg két évvel ezelőtti pártigazolványát mai pártigazolványra cserélte fel.

Jóval több ugyanis alig történt ezzel a tömeggel, mert – amint már számtalanszor elmondtuk – ebben a jórészt még mindig kiszámíthatatlan országban a legünnepelesebb pártgyűlésnek sincs sokkal mélyebb hatása, mintha egy analfabéta faluba egyszer-egyszer lelátogat a Nemzeti Színház legjobb ensemble-ja, előadja a nagykoksmában a Hamletet és az éjszakai gyorsal visszateér Pestre. Mit ér az egész staggione-demokratizálás, akár a legjobb szereposztással, ha néhány perccel azután, hogy Rákosi Mátyás vonata kigördül az állomásról, a szerepek jó részét ismét átveszik azok, akik a két év előtti rémdrámát játszották?

Szavunk, mint a kutyaugatás, nem jutott a mennyországba, amikor százszor, százféleképpen kell ismételni, hogy a tömegek demokratizálásának mindennél előbbre való eszköze az iskolapolitika, s a pártpropagandát sorrendben meg kellene előzni a pártokon felülálló egyetemes antifasizista propagandának, mely a demokrácia analfabétáit elsősorban megtanítja arra, hogy mi az, ami ha ezerszer népakarat és népmozgalom is, a demokráciával összeegyeztethetetlen. Csakugyan, honnan tudja a miskolci tömeg, amely politikai és erkölcsi alapfogalmait a fasizmustól kapta, hogy a demokráciával összeférhetetlen a demokrácia vélt ellenségét a bíró és a hóhér kikapcsolásával nyakánál fogva szíjjal a mozgó kocsihoz kötni, amikor a fasizmus alatt az ilyesmi nem is volt a politikai büntetés szokatlan formája?

S hogy elérkeztünk a 'népítélet' címszóhoz, a miskolci tanulságok után, ves-sük fel élesen a kérdést: lehet-e, szabad-e egy jelentékeny részben még mindig,

sőt újonnan megkergett s a múltban sokféle bűnbe elegyedett, s a demokrati-
kus iskolától és propagandától még át nem nevelt tömegnek megadni a jogot
ahhoz, hogy ítéljen, amikor még nem ítélkeztek felette? Ha a gyerek gyufával
felgyújtotta a falut, szabad-e újra gyufát adni a kezébe? Az a nép, amelynek
jelentékeny töredéke 1944 őszén és telén a Duna-parton és majdnem minden
városban és faluban a fasizmus diktatúrája szerint űzte a népítéletet, megkap-
hatja-e alig két év múlva, s pontosan a demokráciától a törvénynél is hatalma-
sabb ítélkezés jogát?... [...] Ha a valóságból indultunk volna ki – ha azok, akik
a felszabadulás után elsősorban szabták meg a politikai taktika irányát, s itt
elsősorban a kommunista pártra gondolok – kevesebb illúzióval és kisebb op-
timizmussal fordultak volna a fasizált tömegek felé, a helyzet most lényegesen
tisztázottabb lenne. A demokrácia szélesebb, de bizonytalan és folyékony tö-
megbázis helyett szűkebb, de feltétlenül megbízható, szilárd káderre támasz-
kodhatnék. S ha cselekvésre kerülne a sor, ez a káder nem csúszna ki állandóan
a vezetők kezéből s nem tolódnék sem módszerek, sem a célok szempontjából
kiszámíthatatlan irányba. Ez a káder semmi esetre nem csinálna fasiszta esz-
közökkel demokráciát és demokratikus eszközökkel fasizmust.”

Zsolt Béla valószínűleg beszélt Rejtő Sándorral, aki súlyos sebesülésekkel,
de túlélte az 1946. július 30-ai miskolci lincselést, és egy pesti kórházban ápolták.
A Flórián malom tulajdonosával a *Haladás* augusztus 8-ai száma hosszú interjút
közölt, ami világossá tette, hogy mind a két lincselésbe torkolló munkástüntet-
ést az MKP szervezte a politikai rendőrség közreműködésével. De a magukat
a demokráciával és a „dolgozó néppel” azonosító kommunistákat és vezérüket,
Rákosit nem lehetett bírálni. Zsolt ezért a munkások „eltévelyedéséért” a „ne-
gyedszázados ellenforradalmat” tette felelőssé, figyelmen kívül hagyva, hogy
a kunmadarasihoz és a miskolcihoz hasonló spontán „népítéletekre” addig soha
nem került sor Magyarországon.

A tömeghez, a néphez, az egyszerű emberekhez való viszony a holokauszt
alatt és közvetlenül utána az átélt szenvedések és veszteségek hatására neuro-
tikus jellegűvé vált a túlélők számára. Olyan fájdalmas kérdéseket hozott fel-
színre, melyeknek megválaszolását a korabeli politikai és ideológiai viszonyok
lehetetlenné tették. A probléma felvetődött Zsolt Béla *Kilenc koffer* című, a *Hala-
adás* hasábjain folytatásokban közölt, befejezetlen visszaemlékezésében is, mely
a magyar nyelvű holokauszt-irodalom legismertebb, számos idegen nyelvre
fordított, jelentős alkotása.

A megrázó memoár visszatérő helyszíne a nagyváradai gettó, ahol az író
családjával együtt a deportálásra várt 1944 májusában, 27 ezer sorstársával
együtt. Ez már azután történt, hogy tizenöt hónapot töltött Ukrajnában mun-
kaszolgálatosként, és csak csodával határos módon maradt életben. A címadó
kilenc koffer szimbólum, több mint fájdalmas emlék. Az író felesége Párizsban
hisztérikusan ragaszkodott a poggyászukhoz, és ezért tértek vissza Párizsból
Budapestre a második világháború kitörése után. A kilenc koffer megtestesíti
a zsidó polgárság korlátolt, önpusztító ragaszkodását a vagyonához, társadalmi

státusához, kiváltságaihoz, melyeket a holokauszttal szembesülve sem akart feladni. Zsolt Béla visszaemlékezésében annak a közegnek az ellentmondásos reagálását örökítette meg a Soára, melyet a legjobban ismert, a mindennapi élet gondjaival küszködő zsidó polgárságét, melyet regényeiben és színdarabjaiban is ábrázolt.

Sajátos módon a befejezetlenül maradt *Kilenc kofferben*, melynek publikálását 1946. május 30-án kezdte meg a *Haladás*, és az utolsó részlet 1947. február 6-án jelent meg ugyanott, meglehetősen kevés szó esik a felelősség kérdéséről, arról, hogy magyar, illetve az európai zsidóság legnagyobb részének elpusztítása milyen okok miatt következett be. Zsolt a munkaszolgálatosként átélt szörnyűségeket is a „fasizmusnak” tulajdonítja, kivéve egyetlen epizódot, melyből kitűnik, hogy az őt is kis híján halálra kínzó keretlegények bestialitását a keleti front kegyetlen viszonyai és a parancsnokok által ösztönzött gátlástalanság, nem pedig külső, ideológiai hatás tette lehetővé. Vagyis a gyilkosok kegyetlensége tudat alatti brutális késztetésükből, legrosszabb agresszív ösztöneikből fakadt.

„A mizantropok, a pesszimista filozófusok, az emberi mindenre kaphatóság hitének utópistái mind-mind megbuktak – az ember a gonoszság terén képes a legnagyobbra! A csoda az, hogy a káta keretlegény, aki otthon iskolába és templomba járt, előbb rafináltan félholtra kínozta Mannstein munkaszolgálatost, aztán meztelenül kidobta az eresz alá, a harmincöt fokos hidegbe, levizelte, s a hullá belefagyott az ördög váladékába!”¹

Később kiderül, hogy a keleti fronton az „értelmiség” sem viselkedett különkülön: „Kraszicskában, ahol találkoztunk egy pesti zászlóaljjal, a fiatal pesti tisztek külön kiemeltettek a századból az őrmesterrel. Körülálltak, amikor Bóta őrvezető, mint a cirkuszi lóidomár, lehetetlen tempóban hajszolt, miközben puskatussal verte a fejemet. Nem engedték azt sem, hogy félremenjek a szükségemet elvégezni. Csupa főiskolát végzett fiatalember volt, s nemhogy nem volt bennük szegényen vagy szolidaritás, de amikor végre estefelé ráuntak a produkcióra, és elmentek, még ez az emberevő keretlegény is kiköpött utánuk.”²

A „népi-urbánus” vita, melyben Zsolt Béla aktívan részt vett a harmincas években, csak a *Kilenc koffer* vége felé bukkan fel, akkor is csak annak kapcsán, hogy 1944 nyara után a németekkel szimpatizáló, provinciális bugrisok pöffeszkedtek a fővárosban és szerepeltek a sajtóban. A hamis papírokkal Nagyváradról Budapestre érkező író megállapítja: „Itt én vagyok itthon, ezt a várost azt én városi elődeim építették, minden téglájához városi munkások, napszámosok és polgárok városalapító hősiessége, vagy ha úgy tetszik, bűne tapad – s én a várost bűneivel együtt most is vállalom! De mi közük hozzá ezeknek az idegeneknek, akiket körös-körül a vidéken mindig ingerültté, gyanakvóvá vagy gyűlölködővé tett a város üteme, szemlélete, öltözködési módja, tájszólása, sajtója, irodalma, ami bűneivel és léhaságaival számukra együttvéve azt a Nyugatot jelentette, amelytől elsősorban azért idegenkedtek, mert azt hitték, hogy olyan intellektuális követelményeket támaszt velük szemben, amilyenekre talán képesek is lettek volna, de szellemi lustaságukban nem voltak hajlandók vállalni.”³

Miért fordult ezek után Zsolt Béla, alig több, mint egy év múlva olyan ingerülten Illyés Gyula, Németh László és a többi népi író ellen, miért tette őket felelőssé a holokausztért? Hogyan hozhatta összefüggésbe egy olyan széles látókörű, intelligens publicista, mint ő, az antiszemitizmust és a holokausztot a harmincas évek parasztságának sorsát indulatosan megjelenítő írőkkel és szociográfusokkal?

Zsolt Béla 1945-ben a pártvezérként akkor bemutatkozó Rákosi Mátyásról szóló hosszabb írásban még sokkal árnyaltabban látta a két világháború közötti Magyarországot, s az abban politikai eszmévé emelkedett zsidóellenességet. „Magyarország 1919-től 1945-ig nem is jellemzően feudális vagy polgári, hanem antiszemita állam volt, és az ellenforradalom első napjától az utolsóig iskoláival, parlamentjével, szöszékeivel, sajtójával és hadseregével, az államélet, a szellemi élet, a gazdasági élet és a társas élet minden területére kiterjesztette ezt az antiszemitizmust. Ez a sokarcú antiszemitizmus nemcsak mindenki bűnbakjává, de mindenki osztályellenfelévé és riválisává tudta avatni a zsidóságot az igazi ellenfél és rivális helyett. A szegény ember osztályellenfele a gazdag zsidó volt, s akinek volt valamije, azt a szocialista zsidóval rémítették. A falu nyomorúságának oka a bűnös zsidó város volt, a kültelki proletárnak a Duna-parton flangírozó zsidó. De még ennél is többet adott az antiszemitizmus: annak a népnek, amely csalódott önmagában, amikor kiderült, hogy nem ő a világ első katonája, a háborúvesztéstől kerekedett csökkentségi tudata kompenzálására azt a tudatot ajándékozta, hogy a legműveltebb és legdurvább moralitású keresztény magyar ember is különb, mint a legmagyarabb szellemiségű és erkölcsiségű zsidó. Aki végigszenvedte a munkatábor, s közvetlen közletről, igazán a saját bőrén-húsán figyelhette meg a megveszejtett keretlegények garázdálkodását, megállapíthatta, hogy a magyar antiszemitizmusban szociális elemeinél is nagyobb szerepe volt e magasrendűségből eredő korlátlan hatalom, s nagy ritkán e magasrendűségből eredő leereszkedő részvét kiélvezésének. A magyar ember, aki 1914 előtt az egész világnál különbnek érezte magát, s akinek látnia kellett, hogyan lett a megvetett tótból, oláhból, rácból győztes és nála hatalmasabb fajta, mégis kapott valakit, akinél éjjel-nappal különbnek érezhette magát: zsidót.”⁴

Az 1945 októberében indult hetilap, a *Haladás* számai azt tükrözik, hogy a Magyar Kommunista Párt burkoltan antiszemita kampánya és az általa gyakorolt ideológiai nyomás miként tette lehetetlenné, hogy holokauszt túlélői érdemi választ keressenek arra a kérdésre, mely akkor érthető módon mindennél fontosabb volt a számukra: milyen tényezők idézték elő azt a kollektív tragédiát, melynek áldozatai és elszenvedői voltak?

Az MKP, és a mögötte álló Szovjetunió ideológiai dogmái közé tartozott az antifasizmus, mely elvi alapon, teljes egészében bűnösnek tekintette a „Horthy-rendszert”, és kizárta, hogy a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon bárki párhuzamot vonjon a kommunista és a náci totalitarizmus között. Azok a szerzők, többnyire kiábrándult egykori kommunisták, akik ezt tették,

(pl. Orwell, Koestler és mások) karanténba kerültek: a műveiket nemhogy nem adták ki, de érdemben még csak nem is reflektáltak az általuk felvetett gondolatokra. A másik, ezzel összefüggő dogma a demokrácia azonosítása volt a Szovjetunióban megvalósult egypártrendszerrel, melyet „új típusú, magasabb rendű népuralomként” lehetett csak emlegetni, annak ellenére, hogy a koalíciós időszakban az MKP tagadta, hogy a szovjet rendszer bevezetésére készül Magyarországon. Végül a dolgozó nép, mindenekelőtt a munkásság és a kommunista párt azonosítását sem lehetett nyilvánosan kétségbe vonni, még az 1945. november 4-ei nemzetgyűlési választások eredménye alapján sem, hiszen az a hatalom legitimitását kérdőjelezte volna meg, kétségbe vonva az MKP politikai befolyását, mely már 1945 és 1948 között is nyomasztóan erős volt.

Mivel Rákosi Máttyás folyamatosan a népre hivatkozott, annak az érdekeit védte az „osztályellenség” támadásaival szemben, minden olyan kísérlet, mely a „népi antiszemitizmus” gyökereit igyekezett feltárni, és a tömegek hagyományos zsidóellenességében kereste annak az okát, hogy az antiszemita programmal fellépő politikai pártok népszerűsége tettek szert, az MKP számára elfogadhatatlan volt. Különösen érzékenyen védték a *Szabad Nép* és a *Társadalmi Szemle* ideológusai a korabeli társadalom legnépesebb csoportját, a szegényparasztságot, főként azért, mert a falvakban akartak támogatókat szerezni, politikai bázisukat akarták velük bővíteni. Ennek érdekében emelték be 1944. december végén az „falukutató” értelmiségiekből álló Nemzeti Parasztpártot a koalíciós pártok közé, és hajtották végre a radikális földosztást 1945 tavaszán. Az MKP elsősorban a szegényparasztságot kívánta megnyerni burkolt antiszemita kampányával, mely formailag a „feketézők és a spekulánsok” ellen irányult. Ennek hangadói sajátos módon az NPP vezetői, Veres Péter és Darvas József voltak. A kommunisták azért tolták őket előtérbe, mert úgy vélték, ők képesek megszólítani, az MKP oldalára állítani a paraszti tömegeket. Hasonlóan taktikus célokat követtek akkor, amikor az NPP-hez kötődő „népi írók” megnyerésére törekedtek, legalábbis azokéra, akik Kovács Imrével, illetve később Szabó Zoltánnal ellentétben, hajlandóak voltak kiegyezni Rákosiékkal annak fejében, hogy az „irodalmi népfretpolitika” publikálási lehetőséget biztosít a számukra. Ennek a csoportnak a legkiemelkedőbb alkotói, mint ismeretes, Illyés Gyula, Németh László, Kodolányi János és Tamási Áron voltak.

Zsolt Béla 1945 utáni konfliktusát a „népi” írókkal az értelmiségi közvélemény tévesen a harmincas évek „népi-urbánus” vitájának folytatásaként könyveli el. Nézetem szerint ekkor a holokausztért viselt felelősség és nem a paraszti és a nagyvárosi kultúra eltérő megítélése körül csaptak össze a nézetek, nem úgy, mint a harmincas években. Minthogy azonban az 1945 utáni konfliktus résztvevői is részben azonosak voltak a régi vita szereplőivel, a korabeli sajtóban megjelent írásokat még 1990-ben is egy kötetben közölte Nagy Sz. Péter.⁵

Zsolt Béla kritikája a „népi írók” antiszemitizmusát vette célba. Igaz, ez összefüggött a nép, főként a paraszti tömegek zsidóellenes előítéleteivel, spontán, esetenként vérvadás hisztéria formáját is öltő megnyilvánulásaival. Ugyanakkor

tény, hogy egyes ellenzéki mozgalmak és pártok (pl. az Országos Antiszemita Párt, a Katolikus Néppárt, a Függetlenségi és 48-as párt Bartha Miklóshoz kötődő csoportja) már az 1880-as évektől kezdve „politikai tőkét” kovácsoltak maguknak a vallási ellenszemből és szociális frusztrációból eredő, széles körben elterjedt zsidóellenes érzelmekből. Ezeknek gerjesztésében, ideológia rangjára való emelésében értelmiségiek is részt vettek. Az első világháború, majd a forradalmak után, amikor már komoly, befolyásos sajtóval is rendelkező antiszemita társadalmi mozgalom és párt is színre lépett, az Ébredő Magyarok Egyesülete és a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt és a numerus clausust 1920-ban törvénybe iktató kormánypárti többség hivatalossá tette az antiszemitizmust, ami vonzóvá vált az írók és újságírók jelentős része számára is. 1939. május végén, a második „zsidótörvény” elfogadása után az országgyűlési választásokon az öt mandátumot szerzett szociáldemokraták kivételével minden parlamenti párt, a Magyar Élet Pártja ugyanúgy, mint az ellenzéki nyilasok, antiszemita programmal léptek fel. Ekkor a kormánypolitika központjába került a zsidóellenes törvénykezés, és a magyarok túlnyomó többsége úgy érezte, hogy Hitler támogatásával megvalósul a területi revízió. Erről nem az írók tehettek, hiszen akkoriban kevesen figyeltek az irodalomra, és a zsidók is Horthy Miklóstól, Teleki Páltól és Kállay Miklóstól várták, hogy Magyarország ki maradjon, illetve kiugrik a világháborúból.

Semmi meglepő nincs abban, hogy a feudál-kapitalista magyar társadalom radikális átalakítását célul kitűző, a szegényparasztság nyomorúságát megörökítő népi írók többé-kevésbé mind fogékonyak voltak a politika által közvetített antiszemitizmusra, amit nem ők kezdeményeztek, csak átvettek és visszahangoztak. Józanul gondolkodva nem lehet számon kérni Móricz Zsigmondon, Féja Gézán, Illyés Gyulán, Németh Lászlón, Szabó Lőrincen és Tamási Áronon, hogy elfogadták Gömbös Gyula meghívását, és 1935. április 16-án együtt reggeliztek a miniszterelnökkel, mint ahogy azt sem, hogy 1942 novemberében (Móricz kivételével, aki addigra meghalt) részt vettek a lillafüredi írótalálkozón. Az első esetben az írók a földreformról szerették volna meggyőzni a Nemzeti Munkatervet meghirdető, a parasztság helyzetének javítását kilátásba helyező Gömböst, a második esetben a háborúba sodródott ország tragikus helyzetéről mondták el a véleményüket. A „népi írók” akkor sodródtak a legközelebb a szélsőjobboldali politikához, amikor engedve a *Három millió koldus* címmel könyvet kiadó, majd Imrédy Béla hívévé szegődő Oláh György meghívásának, publikáltak az általa alapított, és 1938 októberében indult *Egyedül Vagyunk* című folyóiratban. Megjegyzendő, hogy a legsúlyosabban az 1947-ben honvédelmi miniszterré kinevezett Veres Péter kompromittálta magát a „szalonnyilasokkal”. Az író-politikus még rasszista, antiszemita írásokat tartalmazó kötetet is kiadott a támogatásukkal (*Szocializmus, nacionalizmus, MEFHOSZ*, 1939 és *Népiség és szocializmus*, Magyar Élet, 1942), de 1943 augusztusában a szárszói találkozón már lelkesen támogatta a kommunista nézeteket hirdető Erdei Ferencet.

Zsolt Béla a legélesebben Veres Pétert, a Nemzeti Parasztpárt „zsidózó” elnökét támadta 1946-ban és 1947-ben, holott még az ő esetében sem állítható, hogy személyes felelősség terhelte volna a holokausztért. (Veres a keret tagjaként kifejezetten emberségesen bánt a századában dolgozó zsidó munkaszolgálatosokkal.) Hasonló volt a helyzet Németh Lászlónál, aki 1943 augusztusában Szárszón Shylockkal és a kommunista zsidóság bosszújával rémisztgette a hallgatóit, majd 1944 novemberében a lakásán bújtatta a zsidó Zelk Zoltánt.

Csepeli György szociálpszichológus A népi gondolkodás paradox antiszemizmusa című írásában⁶ felidézi az emlékezetes történetet, melyet Illyés Gyula örökített meg *Naplójegyzetek* című könyvében. Eszerint a nyilasok elől a spájzban rejtőzködő zsidó költő a lakásban megforduló Flóra kérdésére, hogy mivel tölti ott az idejét, ezt felelte: „Olvasom a házigazda műveit. Így belemélyedve látni, terheli felelősség őt is azért, ami most itt folyik.” Csepeli felhívja a figyelmet Németh László előítéletes, de már diákkorában, környezeti hatásra kialakult, kényszerpályán mozgó gondolkodására, melynek kialakulását ő maga írja le a *Homályból homályba* című önéletrajzi visszaemlékezésében. Németh László esetében „az antiszemita társadalomlátás által kínált magyarázat oly átfogónak és mindent megvilágítónak tűnt, hogy esélytelenné vált minden alternatív, racionális megértési kísérlet”. Majd megállapítja: „Az önéletírás 1977-ben megjelent, feltehetően gondosan gyomlált és kozmetikázott szövege alapján is tankönyvi pontossággal rekonstruálható annak a hétköznapi antiszemitzizmusnak a genezise, mely pszichológiailag egyben önnön immunanyagát is tartalmazza mindazzal szemben, ami a beszéden túllendülő, gyilkos antiszemitzizmus, ugyanakkor az előítéletes konstrukciónál fogva implikációi vészterhesek, az emberi és polgári jogok 1789-ből eredő normáival összeegyeztethetetlenek.”⁷

Zsolt Béla pontosan tudta, hogy a környezet és a hagyományok hatásaira kialakult „néplélek” reagált a politika készletére, mely a holokauszt felé sodorta az országot. Ezt fogalmazta meg pontosan Imrédy Béla is a népbírói tárgyalásán, melyről a *Haladás* is tudósított: „A zsidókérdés által okozott nyugtalanság nem vezethető vissza tisztán a nyugati határainkon átszivárgó szellemi befolyásolásra, sem pedig belső agitációra, hanem mélyebben járó okoknak kell lenniük, melyek ezt a kérdést felszínen tartják. Kell lenni a tömegpszichológiai jelenségben egy olyan mágus, melyet felszínre dobnak történelem hullámai, és amely ha egyszer felszínre kerül, a politikai vezetés által a tudomásul vétésék és megfelelő vezetésben kell hogy részesüljön.”⁸

1946–47-ben Zsolt Béla már nagyon beteg volt, érezte, hogy már nem él sokáig. Súlyosbodó TBC-je ellenére láncdohányos volt, ehhez járultak a munkaszolgálatban és a koncentrációs táborban szerzett betegségei. A *Haladást* többször is, heteken át a tündérhegyi tüdőszanatórium ágyán szerkesztette, ott írta a vezércikkeit is. Ezen felül állandó lelkiismeret-furdalás gyötörte, hogy nem tett meg mindent a nevelt lánya, Éva megmentéséért, akit Auschwitzban meggyilkoltak. A Magyar Radikális Párt tényleges vezetőjeként képviselni próbálta a hazai polgárság érdekeit, miközben világosan látta, hogy a kommunisták

számára a magántulajdonra épülő piacgazdaságnak Magyarországon nincs jövője. Ingerültségében, igazságtalan kirohanásaiban közrejátszott, hogy a politikai rendőrség Antal Gábor újságírótól, a szerkesztőségbe beépített, 1946-ban beszervezett munkatársától minden lépéséről értesült, és ő erről valószínűleg tudomást szerzett.⁹

Ilyen viszonyok között fordultak Zsolt indulatai, nem sokkal a „tabusított” miskolci népítéletről írt vezércikke után Illyés Gyula ellen, akit a hetilap augusztus 22-ei számában „Gömbös Gyula és Imrédy Béla „kultúrcsatlósának” nevezett, azután, hogy Illyés a Nemzeti Parasztpárt lapjában, a *Szabad Szóban* élesen bírálta a *Haladást* egy abban megjelent írás miatt. Valószínűleg a kommunista kultúrpolitikusok, Horváth Márton és Révai József ösztönözték a „népi-urbánus” vita felélesztését, olyan elvi alapokon, melyeket nem lehetett megkérdőjelezni. Jellemző, hogy milyen „osztályharcos” stílusban reagált a zsidó tulajdonú boltok kifosztásához vezető zavargásokat provokáló Veres Péter a *Szabad Szó* szeptember 29-én Zsolt vezércikkére, mely *A polgárságért* címmel jelent meg a hetilapban. „A Haladás legutóbbi számában Zsolt Béla a polgárságról írt vezércikket, s ebben ügyesen mázolgatja fasisztává a magyar paraszttömegeket, jósolja a paraszt ellenforradalmat, s adja az érveket a parasztgyűlölő úri reakció szájába, hogy a parasztnak csak addig kell a demokrácia, míg a más földjét elvehette, s mindennek egészen természetesen – a Parasztpárt az oka.”

A hírlapi vagdalkozás tovább folytatódott, és csúcspontját a *Haladás* 1947. április 10-ei számában megjelent Érdekes találkozó című vezércikkben érte el, melyben Zsolt arra reagált ingerülten, hogy Illyés Gyula és Németh László találkozott Révai Józseffel és Lukács Györggyel, és ennek a sajtó is helyt adott. Nyilvánvaló, hogy ez a megbeszélés több volt egyszerű társalgásánál. Az MKP szövetségest keresett a két legnagyobb hatású népi íróban, akik nemigen tehetvén mást, elfogadták az ajánlatot. Az írás szerzője azonban kollektíve megsértette a népi írókat, és olyan sebeket ütött, melyek egyesekben évtizedek múlva sem hegedtek be. (Én legalábbis még a nyolcvanas években is hallottam róla a szigligeti alkotóházban.) Csak a legigazságtalanabb, legfájóbb sorokat idézem.

„Bennünk Illyésék találkozásai nemcsak gyalázatos politikai emlékeket idéznek, de súlyos egyéni traumákat is aktiválnak, miközben ugyanis a magyar irodalom e kiválóságai halmozták a ‘találkozásokat’, közülünk sokan az állati lét legalacsonyabb fokán kényszermunkát végeztek a fasiszmusnak, a defenzív osztály kínzókamráiban gyötrődtek vagy börtöneikben dermedten hallgatództak, amikor celláik ablaka alatt antifasiszta munkásokat akasztottak. Aki – mint e sorok írója is – börtönében rövid négy hónap alatt tehetetlen kétségbeeséssel gyötrődött együtt tizenkilenc politikai bűnös utolsó pillanataival, s e mártírok többségét a vezérkari főnök különbírósa ítélté halálra – nem engedheti meg magának a fényűzést, hogy nobilis legyen mindazokkal, akik egy megférfiatlantított ország feje felett a lillafüredi luxusszállodában együtt ábrándoztak a magyar szellem férfiasabb jövőjéről a vezérkari főnökkel. Igen, efféle közvetlen

élmények, amelyeken átestünk, nemcsak a nobilitást mérséklük, de a tárgyilagosságot is megóvják attól a veszélytől, hogy a demonstráció felesleges túlzásba tévedjen.

Sőt úgy érezzük, hogy azok iránt, akik a magyar történelem legalávalóbb korszakának szellemi inspirátorai, vagy legalábbis bűnpártolói voltak, akkor sem tartoznánk nobilitással, ha csupa Goethéből vagy Hegelből kerülne ki azoknak a szellemi kiválóságoknak a sora, akik nem is az írástudó, de a kulturált átlagember fokáról olyan mélyre le tudtak süllyedni, hogy 'kultúrájukkal' fedezték a kultúrátlanság őrzöngését. S különben is, mi csak zszurnaliszták vagyunk, akik hatásköri túllépést követnénk el, ha *sub specie aeternitatis* ítélnénk. Ez történetírók és az irodalomtörténészek dolga, akiknek az utókor előtt kell helytállniok az ítéleteikért. Nekünk csak azoknak az élőknek kell számot adnunk, akik csodával határos módon túléltek az ellenforradalom rabszolgaságát, mialatt e kiválóságok önkéntes szolgálíává szegődtek. Szerintünk az esztétaké a feladat, hogy ezeknek az íróknak megadják a megillető irodalomtörténeti rangot az eljövendő unokák előtt, mi azonban a lemészárolt apákat és falhoz csapdosott unokákat sértenénk meg, ha rehabilitálnánk őket azzal a nyárspolgári megokolással, hogy az író és a művész egyéni és közéleti erkölcstelensége a betű ólmával elkövetett európai tömegmészárlás után is bocsánatos bűn! Sohasem követelnők, hogy jó író, művészt, tudóst politikai múltja miatt a demokrácia nevében elnémítsanak. De ezek az írók a múltban politikailag is vezetni akarták a népüket és segítették odavezetni, ahova 1944-ben eljutott."

Zsolt Béla vádjai mélyen igazságtalanok voltak, túlzó általánosításra épültek. Azok az írók, Illyés Gyulával az élen, akiket megtámadott, vétlennek tartották magukat. Ezért súlyos sértésnek tartották őket, Zsolt szavai évtizedekig sajtó sebeket ütöttek. A konfliktus mögött az állt, hogy a magyar társadalom, de az értelmiségi közvélemény ekkor még nem volt képes szembenézni a holokauszt kollektív tragédiájával. Az antiszemitizmust a hazai középosztály és értelmiség bizonyos csoportjai racionális, sok tekintetben megalapozott ideológiának tekintették. Nem voltak tisztában azzal, hogy eszméi „lelki fertőzést” idéznek elő a tömegekben, lerombolják a „felettes én” gátlásait, pusztító démonokat hívnak elő belőlük. Ilyen viszonyok között a diktatúrára törő MKP érdeke a politikai érvekre hivatkozó, gyors elfojtás, a mesterséges amnézia volt. Ez nemcsak Magyarországon történt, de a hidegháború időszakában hasonló folyamat ment végbe Nyugat-Európában és Amerikában is, és átterjedt az akkor még nem is létező (független állammá csak egy év múlva váló) Izraelre is.

Horváth Márton szemmel láthatóan csak az alkalomra várt, amikor a súlyosan frusztrált és traumatizált Zsolt Béla elveszíti az önuralmát, és indulatai célt tévesztenek. A *Szabad Nép* főszerkesztője a kommunista napilap 1947. április 13-án megjelent *Illyés és Zsolt* című cikkében, melyet később a *Lobogónk*, *Petőfi* című kötetébe is felvett, karmaira glaszékesztyűt húzva, megvédte Illyés Gyulát és társait „az elfogultság és szenvedély tomboló tüze” ellen, és demonstrálta a kommunisták elkötelezettségét a „népi irodalom” mellett. A jelek szerint

a kultúrpolitikának sikerült Zsoltot manipulálnia, csapdába csalnia. Ő ezek után a *Haladás* következő számában még megpróbált vitatkozni vele, felemlgetve a keretlegényeket, „akiknek zsebéből – miközben bikacsököztek – kikanalált az *Egyedül Vagyunk* legfrissebb száma, ezért nem tartom logikusnak, hogy most ugyancsak balról megfeddnek azért, mert terhelő vallomást teszek azok ellen, akik az *Egyedül Vagyunk*-ot írták”.

Érdemi vitának azonban ekkor, 1947 tavaszán már nem volt helye. Egy későbbi cikkben Zsolt el is ismeri: „A fasizmus bűneiért való felelősség feszegetése hovatovább kínos politikai tapintatlanságszámba megy”, majd egyetértően idézi Horváth Márton, aki szerint „A legnagyobb áldozat maga a nemzet.” Ezek után a *Haladás* sem tehetett mást, minthogy lezárta a diskurzust a fájdalmas közelmúltról, nem elemezte tovább az okokat, melyek a holokausztot előidézték. (Ez a kifejezés az európai zsidóság kollektív tragédiájának megnevezésére akkor még meg se született.)

Még egyszer és remélhetőleg utoljára: A zsidó-ügy címmel Zsolt Béla még megszólalt a témáról a *Haladás* 1947. június 19-ei számában. Ebben jelezte a kárpótlás elmaradását, majd utalt arra, hogy a „zsidókérdés” még mindig aktuális Magyarországon, és összefüggésbe hozta a Magyar Közösség „összeesküvés” ügyével, pontosabban az arról szóló, tudatosan torzított információkkal. „Állítjuk, hogy a németektől feldúlt Európában sehol sem lépett fel a zsidóság szerényebb igényekkel az állammal szemben, mint nálunk, és sehol sem törődött bele rezignáltabban, hogy jogtalanul eltulajdonított javait nem kapta vissza a rablóktól. Mindez talán helyesebb volt is így, illetve helyesebb lett volna, ha ez a mértéktartás pacifikálta volna azokat, akiknek hatszázezer magyar zsidó kiirtása után most már csak a maradék száznyolcvanezerrel kell együtt élniük. Sajnos, velük sem tudnak és akarnak együtt élni, s a maradék zsidóság még mindig izzó szenvedélyek forrása. Az összeesküvés perben például kiderült, hogy vádlottaknak valójában édesmindegy, hogy királyság, kormányzóság vagy köztársaság lesz-e Magyarországon, csak a faji törvényeket állítsák vissza – a baloldalon pedig a paraszt felé, sőt, néha a munkás felé is olyan formában és hangszerelésben prezentálják az antikapitalizmust, amely nem sokban különbözik a fasiszta propaganda utolsó éveinek antiszemitizmusától.”

Az MKP azonban ekkor már nem akart „kényes és megosztó kérdéseket” a nyilvánosság előtt megvitatni, és erre a vezércikkre a *Szabad Nép* nem reagált. A *Haladás* színvonala ekkortól kezdve zuhant, a hetilapban egyre több, az MKP politikáját feltétlenül támogató írás jelent meg. Amikor 1948-ban Zsolt Béla, súlyos betegségeivel küszködve átvette MRP elnöki tisztségét, már tisztában volt vele, hogy a radikális pártnak nincs sok hátra.

Ebben az évben jelent meg a *Válasz* című folyóirat utolsó két számában Bibó István nevezetes tanulmánya, a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, melyben a holokausztért viselt felelősséget, sok tekintetben a kommunisták felfogását követve, a „keresztény-nemzeti középosztályra” hárítja, figyelmen kívül

hagyva a „népi antiszemitizmust”, melyet a szélsőjobboldali, radikális antiszemita politikusok után 1945-ben a kommunista és parasztpárti vezetőknek is sikerült felkorbácsolniuk. Bibó önkritikus szellemű elemzésével szállt vitába 1948-ban Löwinger Sámuel, az Országos Rabbiképző 1950-ben Izraelbe alijázott rektora, aki ugyanezzel a címmel írt tanulmányt. Ez azonban Magyarországon nem jelent meg, és a saját korában annyi nyilvánosságot sem kapott, mint Bibó tanulmánya.¹⁰

„A keleti demokráciák körében lejátszódó események is meglepő fordulatokat produkáltak ezen a téren az első években. Elég, ha a lengyel Kielcére, a szlovák és a magyar atrocitásokra hivatkozunk. Ezek is teljesen egyformák voltak, ami ismét azt igazolja, hogy az antiszemitizmus jelenségeit nem szabad elszigetelten vizsgálni. Mik voltak ezeknek az eseményeknek a rugói? Egyáltalán nem az, amire Bibó István olyan nagy súlyt fektet: a zsidók állítólagos nagy hatalma a felszabadulás után. Megfordítva. Éppen az bátorította fel ezeket a föld alatt rejtőzködő földalatti fasiszta erőket, hogy megérezték: a zsidóság még a felszabadulás után is mily védtelen. Hiszen ezek az elemek lepődtek meg leginkább, hogy nem következett be, amitől fordulat esetén rettegték. Az emberiségre hajló végrehajtó deportáló közegektől gyakran lehetett olyan nyilatkozatokat hallani, melyből világosan kitűnt: arra számítanak, hogy rezsimváltás esetén az ő hozzátartozóikkal – velük együtt – ugyanúgy fognak elbánni a győző demokratikus hatalmak, mint ahogy ők bánnak a zsidókkal. Arról természetesen meg voltak győződve, hogy e tekintetben semmi különbség nem lesz oroszok és angolszászok között. Szentül hitték, hogy mindkét fél vezetői álcázott zsidók...

Elképzelhetetlen lett volna, ha történetesen nem hatszázezer magyar zsidót pusztítottak volna el ilyen körülmények között, hanem katolikust vagy reformátust, hogy annak a csoportnak, mely ezt véghezvitte, sikerült volna úgy megúsznia ezt az ügyet, amint ahogy a honi nyilasoknak. A népharag vagy felelőtlen elemek megtorlása összehasonlíthatatlanul nagyobb lett volna, mint a hivatalos számonkérés eredménye. Minden kétséget kizáróan egész más lett volna a következmény. Azt, hogy a zsidóság nem akart ilyen lépéseket tenni, az ellentábor úgy fogta fel, hogy nem is képes. Erre ő maga keresett ürügyeket a zsidóság további pusztítására, gondolván, ha annyi százezer áldozat megfelelő megtorlását nem lehetett keresztülvinni, annak a néhány tucat zsidónak a lemészárlásából már valóban nem keletkezhetik nagyobb baj. Ürügyek mindig akadnak. A farkas és a bárány folyó menti vitája már eléggé ismert motívum ezen a tájon is.

Az ipari munkásság körében megmaradó fasiszta elemek az Egyesült Államok retrográd módszereivel próbálkoztak Miskolcon. Úgy látszik, kitűnő értesüléseik voltak, egyrészt, hogy a kiszemelt áldozatokhoz miképpen lehet a legkisebb rizikóval hozzájutni, másrészt hogy a rendfenntartás őrinek fegyvereire mennyire számíthat az államhatalom. Szabályos négerlincselés módjára folyt a két zsidó fogoly felkoncolása, akik közül az egyik félholtan mégis megúszta

a kalandot. Ezt kiegészíti a kötelességét teljesítő zsidó származású kommunista rendőrtiszt legyilkolása.”¹¹

Miskolctól indultunk, és oda érkeztünk vissza: az ottani munkástüntetések és lincselések ugyanis nyilvánvalóvá tették a Szovjetunióból importált kommunizmus valódi természetét és a tömegek korabeli viszonyát a zsidósághoz három évvel az egypártrendszer, a „népi demokrácia” meghonosítása előtt.

Ami szegény Zsolt Bélát illeti, ő 1949. február 6-án, 54 éves korában bekövetkezett halála előtt előbb végignézte a magyar zsidó polgárság nagyobb részének elpusztítását, majd a maradék felszámolását, melyet az MRP képviselni akart, végül pedig a pártja megszűnését is. Hiába volt minden erőfeszítése, engedménye Rákosinak és az MKP-nak, eszközként használták csak a népi írók sakkban tartására (akikkel azután Révai, Horváth és társaik szintén elbántak). Bán Zoltán András *A kikoszarozott hazafi* címmel írt cikket Zsolt Béláról, melyben idézi *Lelkiismeret-vizsgálat* című, utolsó nagy vezércikkét, mely 1948. december 23-án jelent meg a *Haladásban*. Ekkor már a hetilapnak sem volt sok hátra, az utolsó szám 1949 júniusában jelent meg. Zsolt a halála előtt alig több mint egy hónappal feltette a kérdést: „Önmagamhoz voltam hű, vagy a polgársághoz? Mindegy, hogyan fogalmazom meg. Valamit meg akartam menteni a szívemhez oly közel álló magatartásból, gondolkodásból. Hiszek abban, hogy a polgári világképnek nincsen vége a polgári társadalom letűnésével... [...] Minden gondolkodó ember odaadja valamiért az életét azon kívül, hogy az idő és a betegség növeli benne a balsejtelmeket. Ami belőlem eddig íróasztal mellett, Ukrajnában, börtönben, drót mögött, kórházi ágyon elégett, az a polgárságért égett el, amelyhez úgy akartam hű maradni, hogy ő is hű maradhasson önmagához.”

A súlyos belső vívódást tükröző, pályája kudarcát beismerő cikk valódi üzenetét, melyet persze a szerző nyíltan nem fogalmazhatott meg, Bán Zoltán András így foglalja össze: „A tét nagy, hiszen az államosítások után, a kommunista 'hatalommegragadás' küszöbén Zsolt, a magántulajdon és a demokrácia elkötelezettje szerfölött kényes helyzetbe került, és ezt tudta, hogyne tudta volna. És valószínűleg rájött arra is, hogy Rákosiék csőbe húzták: egy ideig hagyták úszni, miközben kijátszották a nekik nem kellő népiesekkel szemben, hogy aztán – egyszerűen kihúzva a medencéből a dugót – leszámoljanak mindkét féllel.”¹²

JEGYZETEK

1 Zsolt Béla: *Kilenc koffer*. Budapest, 1980, Magvető, 121.

2 Zsolt, uo. 194.

3 Zsolt, uo. 368–369.

4 Zsolt Béla: Rákosi Mátyás. Budapest, 1945, Fehér Könyv, In *A végzetes toll*. Budapest, 1992, Nyilvánosság Klub–Századvég, 314–315.

5 *A népi-urbánus vita dokumentumai*. Válogatta és szerkesztette Nagy Sz. Péter, Debrecen, 1990, Rakéta Könyvkiadó.

- 6 Csepeli György szövege eredetileg a szárszói találkozó ötvenedik évfordulóján rendezett konferencián hangzott el. In *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából. Szerkesztette Sipos Levente, Tóth Pál Péter. Budapest, 1997, Napvilág Kiadó, 180–186.
- 7 Csepeli i. m., 181–182.
- 8 *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Budapest, 1999, Osiris Kiadó, 79.
- 9 Lásd erről Szőnyi Tamás: *Titkos írás, 1956–1990*. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet. Budapest, 2012, Noran Könyvesház, 105–106.
- 10 Löwinger Sámuel: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In *Zsidók a magyar társadalomban*. Írások az együttéléseről, a feszültségekről és az értékekről, 1790–2012, II. kötet. Szerkesztette: Komoróczy Géza. Pozsony, 2015, Kalligram.
- 11 Löwinger Sámuel: i. m., 478–9.
- 12 Bán Zoltán András: *Meghalt a főtész*. Esszék és kritikák. Budapest, 2009, Scholar, 214.

Szilágyi Péter Antal: Fák a mezőn (2021)

Juhász Zsuzsanna

Szervtelen

Legyek és posztumusz fűcsomók.
Suta birtokragok az ösvények kereszttüzeiben.
Az önimádat lebocsátott rétjei.
Avar-őrjárat a szervtelen sötétben.

Szitokszó

Az ágakat a naphideg
égbe számúzi a fatörzs.
A szőnyegetek előzőnlík
a pillantásaink.
Meglóbáljuk az ereinket,
mint a füstölőt a szoba-
tiszta, szűz kisfiúk.

Válás

Betaszított szájak,
a tányérokban nap-türelem,
megkésett bűvész-vetkőzés,
a járóbabák hajmosolya,
tarkón-emlékeztetés.

JUHÁSZ ZSUSZANNA (1958) az ELTE pszichológia szakán végzett. Prózakötete *Hát micsoda nő ez* címmel 2021-ben jelent meg.

Tárgyvesztés

A tányérok felkanalazzák
a vasárnapi húslevest.
(A hedonista tankönyvek
bibliamagyarázatra járnak.)

A csésze eltolódik néhány
órával a kávétól –
(cukor nélkül).

A cigarettásdoboz húsz
hangra ír esténként
(neuroszimfóniát).

Meleg van, kellemes
könnyű szublimációt
ígér
(a rádió).

Utak

Utak – halottgyalázó trófeák,
szénporos, fűrgé ágyai álomujjainknak,
madárcsőrű fák haltalan folyói,
sorstársai a becenevű balladáknak.

Valóság

180 fok között válogathatnak
az ajtók reggelente.
Én egyetlen lépéssel megúszom a
küszöböt.

Rögeszmésen az autonómiáért

Cseres Tibor: *Vízaknai csaták*

Bizonyosan állítható, hogy egyetlen műve sem íródhatott és jelenhetett meg olyan viharos körülmények, sőt, hidegháborús viszonyok között, mint ez a csaknem nyolcszázötven oldalas regény. Miután – ahogy ezt esszéje, a *Hideg napok: regény és film* (ld. *Hol a kódex?* című kötet) taglalta – a pályáján áttörést hozó alkotását „egy lehetséges ciklus kezdetének, első darabjának” tartotta, mint „a közös, szörnyű történet népről népre szálló balladájának – haláltáncuknak – első opuszát”, a többi darab tervszerűen készült. Ezt tanúsították azok az interjúk, nyilatkozatok, amelyek vagy az évek során tanulmányozott forrásokra, könyvtárnyi szakirodalomra hivatkoztak – például az *Én, Kossuth Lajos* esetében –, vagy – mint a *Játékosok és szeretőkről*, valamint a *Parázna szobrokról* szólva – a cenzurális kifogások miatt átdolgozásra kényszerítés következményeiről, az évekig húzódó megjelentetésükről. A nemegyszer igen aprólékos műhelyvalomások számához képest nagyon kevés, amit a *Vízaknai csata* keletkezéséről a nyilvánosság elé tárt. Kivétel az Eszéki Erzsébettel folytatott beszélgetése, ahol megerősítette, hogy 1977-ben kezdett bele, amikor Kádár János és Nicolae Ceaușescu találkozott Nagyváradon, majd Debrecenben – és hogy a kéziratot tíz évre rá, 1987 decemberében adta le a Szépirodalmi kiadónak, amelyik „példátlan gyorsasággal” az 1988-as ünnepi könyvhétre meg is jelentette. Ez alatt az évtized alatt, mint a riporter mondja, együtt élt a regénnyel, nemcsak ezzel azonban, hanem Zöld Péter, Petrás Ince és Kossuth Lajos történetével is – ami azonban a „ciklus” szempontjából fontosabb, hogy együtt gyűjthette hozzájuk, mint hangsúlyozta, „forrásértékig” a dokumentumokat. Itthon a parlamenti könyvtárban évtizedek óta porosodó emlékiratokat, Romániából pedig az egyik, fél éven át kutató „embere” hozta „az értékesebbnél értékesebb adatokat”, miután őt nem hogy az ottani könyvtárakba, levéltárakba, de az országba sem engedték be, persona non grata lett (Eszéki 1990, 84–87).

A *Vízaknai csaták* sikere óriási volt, tizenhétézer, a Szépirodalmi gondozta példányát az íróbarát Tamás Menyhért szerint „két óra alatt elkapkodták”, majd

MÁRKUS BÉLA (1945) a Debreceni Egyetem nyugalmazott docense. Utóbbi kötetei: *Szólamból szólamra* (2017), *Gál Sándor* (2017), *Szilágyi István* (2018).

miután – rossz anyagi helyzete miatt – a kiadó lemondott a jogáról, a Magvető vállalta, hogy újra megjelenteti, még hozzá harmincezer példányban (Tamás 1988. szept. 22.). Hogy ennyire keresetté lett a könyv, ez magyarázható tisztán politikai okokkal is: a romániai falvak lerombolása elleni tiltakozásokkal, tömegtüntetésekkel, valamint az Erdélyből Magyarországra menekült tízezrek sorsa iránt való aggódással, rokonszenvvel. Vagyis az érdeklődés kiváltói – Vincze Gábortól, a *Gúzsba kötött kisebbség. Magyarok a 20. századi Romániában* című monográfia szerzőjétől kölcsönözve a minősítést (Vincze 2009, 205) – azok a „hidegháborús viszonyok” is lehettek, amelyek meghatározták és jellemezték mind a szerző ekkori közéleti munkálkodását, mind pedig a társadalmi-történelmi helyzeten belül a magyar-román párt- és államközi kapcsolatokat. Főleg a Ceaușescu-rezsim utolsó két évében, ahogy a monográfus állítja. A Cseresregény sikere valóban példátlanul mondható még akkor is, ha a két évvel korábban napvilágot látott, háromkötetes, másfél ezer oldalas *Erdély története* felülmúlta: másfél év alatt három kiadást ért meg, és nagyjából százezer példány fogyott el belőle, ráadásul az 1989-es egykötetes változata is kapós volt.

Cseres Tibor tízéves munkálkodását igazolta tehát az idő. Igazolta, hogy ha istenkísértésnek rémlett volna is a vállalkozása, mert a megjelentetésére kevés volt a remény, ebbe a kevésbe is érdemes volt belekapaszkodnia. Büszkén mondhatta: „Az író mindig legyen istenkísértő. Ha már mérlegel, vége. Bátornak kell lennie, mert az idők változnak” (Eszéki 1990, 85). Bátorrá tehetette, hogy az évtized, a nyolcvanas évek a magyar történelmi önszemlélet dolgában, az államhatalom hivatalosan képviselt politikai érték- és érdekszempontjai ellenében az 1956-os forradalom óta soha nem tapasztalt változásokat hozott. A nemzeti önismeret tárgyában lassan-lassan kiszabadította a kommunista pártideológia hámjából a nyilvánosság, a közbeszéd számára tiltottnak, tabunak tartott történelmi témákat, például s legfőképp a trianoni országcsönkítést és következményeit, a határainkon túli magyarság kisebbségi sorsát felvetőket. A rendszerváltás után, de ezt mintegy „előkészítendő”, már korábban is irodalmunk „a nemzettudat szerves részévé tette a sokfelé szórt magyarság szellemi összetartozásának a vállalását és erősítését”. A „nemzeti identitás veszélyeztetettsége” a nemzetiségi magyar irodalmakat „kisebbségi létprogramokkal és a magyar történelem, kultúra motívumaival” telítette (Görömbei 2003, 21). Ez a folyamat azonban nem volt egyenletes és fokozatos, az előbbi képet – a hámét – használva, a gyepőlőtartók is a „húzd meg, ereszd meg” szeszélyeinek voltak kitéve, az engedmények éppannyira kiszámíthatatlanok voltak, mint a tiltások, a külföldi, szocialista táborbeli, mindenekelőtt azonban a román visszhangoktól, állásfoglalásoktól függően.

A nemzet önszemlélete, nem utolsósorban öntudata szempontjából egy-egy heves vita, szakmai körökön túl a közbeszédet is befolyásoló eszmei-politikai polémia határozta meg és tagolta ezeknek az éveknek az eseményeit. Elsőként szokás, okkal, említeni, mintegy a személyi kultusszal, a sztálinizmussal történt számvetés ehrenburgi mintájára, azt az „olvadást”, amit Illyés Gyula

1977. karácsonyi és 1978. újévi, a *Magyar Nemzet*-ben közzé tett esszéje, a *Válasz Herdernek és Adynak* hozott. Különösen két állítása vert messze érő visszhangot. Az egyik – a hely megnevezése nélkül – Trianonhoz kapcsolódott: „A marxista pártok, elől az akkor még élő Lenin pártjával, történelmi bűnnek nevezték azt a békediktátumot, amely a magyar anyanyelvűek közül minden harmadikat – összesen több mint három millió lelket – más államba helyezett.” A másik azt kifogásolta, hogy Európa legnagyobb számú nemzeti kisebbségének (azaz a magyaroknak) a gyermekei közül több mint húsz százalék nem az anyanyelvén ismerkedik meg az ábécével – részben a szülők „akaratából”. Mert: „ki ne vonná ki gyermekét, ha csak egy rá a mód, (a) már-már *apartheid* sorsból?” (Ld. Illyés Gyula: *Szellem és erőszak*. Bp., 1978, Magvető, 245, 257.)

Hogy miért éppen a románok – jelesül előbb Ceaușescu, majd Mihnea Gheorghiu KB-tag, akadémikus – reagáltak Illyés esszéjére, noha ez szóvá tette például a Beneš-dekrétumok ügyét is, aligha indokolható mással, mint a két ország történészei között, a politikusoktól nyilván nem függetlenül évek óta folytatott vitákkal. Ezek egészen a kondukátor bukásáig tartottak, dokumentumait (konferencia előadások, államközi jegyzékek, könyvek, brosrák, újság-, folyóiratcikkek stb.) Vincze Gábor filológusi alapossgal és tárgyilagossággal ismerteti, elemzi. Tőle is tudható, hogy az Illyés–Gheorghiu-polémiát követően Kádár János „közléspolitikai” álláspontjának megfelelően a határon túli magyarok helyzetével foglalkozó írásokat a lapok szerkesztőségei előzetesen be kellett, hogy mutassák a KB Agitációs és Propaganda Osztályának (Vincze 2009, 119).

Az MSZMP a bújtatott vagy burkolt cenzúrának ezt a fajtáját hosszú évekig „működtette”, amit többek között a Lancranjan hírhedt könyvének (*Cuvint despre Transilvania – Beszéd Erdélyről*) Köteles Pál írta bírálata (*Töprengés egy torzkép előtt*. Tiszatáj, 1982/9) nyomán, a közlési szándék bejelentésének elmulasztása miatt történt felelősségre vonások, hivatali elbocsátások is bizonyítanak. Ugyanekkor Száraz György felkérésre készített kritikája (*Egy különös könyvről*), illetve később a *Népszabadság*-beli Erdély-sorozata elismerésben részesült. Utóbb az írásba sosem foglalt utasítások számonkérése csak szigorodott – a mulasztást okként tüntették föl évről évre haladva. Szintén 1982-ben a cseh-szlovákiai Duray Miklósnak Amerikában a Püski kiadónál megjelenik a határon túli magyarság sorsát példázó könyve, a *Kutyaszorítóban*. Itthon Csoóri Sándortól a kisebbségi lét abszurdumairól s egyáltalán, a szocializmus „végiggondolatlan” eszmerendszeréről és gyakorlatáról értekező előszava (*Kapaszkodás a megmaradásért*) miatt egy időre megvonják a közlés jogát. Ez ismétlődik meg az 1985-ös monori erdei ellenzéki konferenciát követően az *Eltemetetlen gondolatok a Dunatájon* című, a Magyarország és Románia közötti viszonyokat „lassan lélektani és politikai hadiállapotnak” tartó előadása okán. Több más közléspolitikai ügy – a főszerkesztő (le)váltásával járó *Mozgó Világ* (1983), a Nagy Gáspár-vers (Öröknýár: elmúltam 9 éves) közlése miatt menesztett *Új Forrás* – inthette volna a *Vízaknai csatákba* kezdő Cseres Tibort óvatosságra. Ugyanakkor igen erősíthették és buzdíthatták azok a hírek, amelyek – ha nem is a nyilván-

nosság csatornáin – bizonyára eljutottak hozzá. Tudhatott róla, hogy a Lancranjan-könyv ellen Romániában számos magyar írástudó tiltakozott, Gálfalvi Zsoltól és Gáll Ernőtől kezdve Szász Jánosig és másokig, hogy Kolozsvárott tízen írták alá a Szócs Géza, valamint Marius Tabacu fogalmazta levelet, hogy Marosvásárhelyen Sütő András kezdeményezésére készítették el „a „harminchatok beadványát”. Az illegális Ellenpontok pedig Memorandumot és Programjavaslatot küldött a helsinki értekezlet megállapodásai betartásáról ülésező madridi konferenciának. Fazekas János miniszterelnök-helyettes hatvan oldalas tanulmányban foglalta össze ellenvetéseit. Ahogy a történész hangsúlyozta: Romániában a „kommunista hatalomátvétel óta először került sor a magyar értelmiség egy nagyobb csoportja részéről kollektív protestálásra” (Vincze 2009, 137-138).

Ez utóbbi tény a regényírásra feltehetően inkább serkentőleg, semmint gátlólag hathatott. Ugyanakkor nehezebb eldönteni, milyen hatással lehetett az író önkéntes feladat, illetve szerep vállalása: az, hogy a Magyar Írószövetség 1986. november végi közgyűlésén megszavazott új választmánya december 18-án őt választotta elnökké. Ez volt az az év, amelyik az irodalom és a politika kapcsolatát olyan mélypontra juttatta, akkorra feszültségben tartotta, amilyenben talán csak közvetlenül az 1956-os forradalom leverését követően volt (Vasy 2013, 437). Szembe kellett néznie azzal, hogy az összes párttag író és a szimpatizánsaik kilépnek a szövetségből, új szervezetet hozva létre – ám mivel a másfél száz párttag közül csak húszan léptek ki, az illetékes pártvezetők és „kormányzati tényezők”, élükön Köpeczi Béla kulturális miniszterrel egy olyan irodalmi tanács megalakítását tűzték zászlajukra, mint amilyen 1957-től rövid ideig „működött”, átvéve a hatáskörétől és javadalmazásától megfosztott Írószövetség feladatait. Az 1988-as költségvetés tervezésekor, attól tartva, hogy megvonják tőlük a támogatást, Cseres elnökként felajánlotta, hogy „a nehéz gazdasági helyzet kibontakozásában az Írószövetség elvileg támogatja a kormányt”. Ez később vádpont lett ellene, miszerint elhamarkodta, anyagi okokból, a megállapodást (Szakolczay 2010, 162-164). Utóbb, korántsem bántó szándékkal, felmerült, hogy a *Vízaknai csaták* általa említett példátlanul gyors kiadásába „belejátszott” elnöki pozíciója is – a feltételezést egyáltalán nem vette zokon, mondván, ha „magánemberként” élhetne, többet olvashatna (Eszéki 1990, 84).

A készülődés és készülés, az írás menetéről alig ejtett szót. Voltaképpen csak a *Csaták után* című esszéje (ld. *Elveszített és megőrzött képek* kötete) sorolható az ujjgyakorlatok közé. Itt említi, hogy „Vízakna szomorú napjait” próbálja felidézni „a százados feljegyzések sírjából, a törmelékekből”, s eközben „egyre előbukkan a költő alakja”. A költőé, Petőfi Sándoré, akinek az emlékezetes versére – *Négy nap dörgött az ágyú... – áttételesen utal ugyan, ám igazából semmi másról nem próbál számot adni, mint az „ágyúdörgéses négy nap után következő” három napról, amikor (1849. február 8-án) Bem futárpostával Debrecenbe küldte a honvéd százados költőt. A küldönc poéta a regényben még mellékalakként sem szerepel, az esszéből csupán egyetlen epizód kerül majd ide: a magyarok csatavesztését követően sebesültjeiket a császáriak gyalilkolták. Az írás 1972-ből*

való, ami azt feltételezteti, hogy a Petőfi-emlékezések közötti kutakodás a „Kosuth-apokrif” munkálatainak része volt, az itteni szabadságharcos történetek tartozéka. Nem mond ellent ennek, hogy a regénycselekmény alapjául szolgáló történetet, miszerint az 1849-es vízaknai csatában elesett Hozsváth Károly huszár hadnagy teteme 1916-ban, a románok Erdélybe történő betörésekor kerül elő a felrobbantott sóbányából, eredetileg novella formában próbálta megírni (Kolozsvári Papp, 1990, 563). Egyébként a mumifikálódott tetemek felszínre juttatása valóságos tény, annyiban fikció mégis, hogy az időpontjuk az elbeszélésben megváltozott – „felfedezésük” több mint húsz évvel korábban történt, a „sajtó által figyelmessé téve”, egy korabeli beszámoló szerint. Valószínű, hogy az író ismerte Kremnitzky Armand a *Honvédtetemek a vízaknai Nagy-aknában* című cikkét (*Vasárnapi Újság*, 1890. aug. 17.), még ha Hozsváth hadnagyot az első öt felszínre jutó közé sorolja is, és nem azzal azonosítja, akinek a holtteste három hétre a többieké után egyedül jött elő, s – a cikk szerint – „oly jól volt megtartva, hogy lefényképezésre is alkalmasnak” találtatott. A szinte életre elevenedett tiszt alakja köré – ugyancsak Kolozsvári Papp Lászlónak beszéli el – *Pozsgás honvédek* címmel kerekítendő novella azért nem készült el, mert közben rájött, ez egy „nagyobb” alkotás előhangja lehet, „olyan attraktív, hogy erre csak úgy lehet építeni egy regényt, egy művet, hogy ha ennek megvan a teljes történeti háttere és előzménye”. Hozsváth Károly vízaknai végnapjai maguk váltak aztán előzménnyé: szállásadójaival, Szaplanczay Ágotával szerelmi fellángolásukban ez idő alatt fogant a regény központi alakja, Moldován Gheorghe György – hogy őt miért erre a névre keresztelték, erre majd az események bonyolítása során derít fényt.

Furcsa mód – apró filologizálás – épp a hős eltévesztett születési dátuma sejteti, hogy a *Foksányi szoros* és az *Igazolatlanul jelen* kiadása előtti esztendőben, 1984 végén még jócskán az előkészületeknél tartott: a *Vízaknai csatákat* úgy harangozta be, hogy az „egy erdélyi ember tudatváltozásainak története 1850-től, születése napjától 1940-ig, halála napjáig” (Lőcsei 1986, 644). A regényben napra pontos a dátum: 1849. november 11. – kilenc hónappal Hozsváth hadnagy halála után, és hét hónapra, hogy Ágota, a „leányanyára menendő”, azaz „megesett” lány, „szégyenét” egyszer s mindenkorra titkolva férjhez ment régi, nála jóval idősebb hódolójához, Moldován Ion Jánoshoz, a város főbírójához. Ezeket a tényeket, eseményeket tünteti fel – a mű első, a *Kortárs* 1985. áprilisi számában közölt részletének címét idézve – *Egy készülő regény alaprajza*, 1916.

Az alaprajz elkészítéséhez pedig a nélkül hozzá sem fogott, míg meg nem találta azt a központi alakot – a főhőst –, akinek az élete s még inkább tán a hivatása köré szervezhetette a csaknem egy évszázadnyi, a vízaknai csatától a második bécsi döntésig zajló idő sorsformáló eseményeit. Így talált rá Moldován György modelljére, mintájára, Moldován Gergelyre (román nevén Grigore Moldovan), akiről az Akadémiai Kiadónál 1969-ben megjelent *Magyar életrajzi lexikon* azt írta, hogy Szamosújvárott született 1845-ben és Kolozsvárt halt meg 1930-ban; etnográfus, irodalomtörténész, egyetemi tanár. Kolozsváron

jogot végzett, dolgozott ügyvédként, tíz évig volt Erdélyben tanfelügyelő, ötvenhét – feltehetően román – iskolát szervezett. 1886-tól 1919-ig a kolozsvári egyetemen – kiegészítésként a neve: Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem – a román nyelv és irodalom tanára, 1906–1907-ben az egyetem rektora. Munkássága egy mondatos jellemzése: „Tudományos és szépirodalmi munkáiban és különösen politikai röpirataiban a román-magyar közeledés eszméjét szolgálta a történeti Magyarország szellemében, s ezért mint román embert a román nemzetiségi mozgalom nacionalista vezetői igen élesen támadták.” Fő művei közé sorolják a román népdalok, balladák és közmondások kolozsvári kiadású gyűjteményét – az 1870-es, illetve 80-as évek elejéről, továbbá a két-kötetes *A románság* című monográfiát, valamint a Budapesten 1913-ban megjelent könyvét, *A magyarországi románokat*. Más források azt emelik ki, hogy nem volt a dákoromán elmélet híve, s hogy a *Saguna Andras* című, szintén a magyar fővárosban napvilágot látott kötete elmarasztalóan tárgyalja az erdélyi román püspök szerepét. Szinnyi József is azt hangsúlyozza, szócikkének a „Saguna András bárót” adva (*Magyar írók élete és munkái*), amit (szóról szóra) a *Pallas Nagy Lexikona* XIV. kötete, miszerint az 1848-as szabadságharc alatt csatlakozott Stratamirovics szerb patriárkához, illetőleg a szerbek magyarelles mozgalomához és „részt vett mindazon fondorlatokban, bécsi, olmtüzi deputációkban, melyek mind a magyar érdekek ellen irányultak”. Élete végéig protestált az erdélyi unió ellen, főként miután 1864-ben elnyerte az „erdélyi rumének metropolitája”, azaz érseke címet. A görögkeletiek egyháza s a román iskolák ügyeinek „rendezése” érdekében történt munkálkodása elismeréseként 2011-ben az egyháza által szentté nyilvánított – a *Vízaknai csatákban* egyébként Saguna András-ként szerepeltetett – Andrei Saguna bizonyos, hogy nem szolgálta az Erdélyben élő két nép, a román és a magyar barátságát. Ellentétben Moldován Gergellyel, akinek a regény Moldován Györgye „stilizált alakmása” (Láng 2006, 135) – más-különben az író szerint az utóbbi családjának a „történelmi szerepére” vonatkozó művön belüli állítások, tények mind hitelesek. Az utódai közül, úgy tudja, többen Magyarországon élnek, Hozsváth vagy Moldován néven (Eszéki 1990, 89).

Hogy az efféle hitelesség firtatása csak az olvasói kíváncsiság felkeltésére (és esetleges kielégítésére) jó, ám a mű poétikai s esztétikai elemzése s értékelése dolgában kevésbé célravezető, ez éppen a szentté avatott püspök esetében világlík ki a jelentéstulajdonítást is befolyásoló módon. Saguna András ugyanis meghatározó szereplője, mondhatni pályáformáló alakja, spirituális mentora Györgynek. Az odahaza kis korában „magyarul nevelődött”, majd a gyulafehérvári latin iskolát követően tizenöt évesen a szebeni német gimnáziumba kerülő, onnan a román líceumba átiratkozó s ott végző ifjú mostohanővére – később szeretője – Aspazia javaslatára („az igazi román vallás a görögkeleti egyházban érhető el”) teológus lesz. Nagymamája utolsó kívánságára vált azonban: „konvertáló elhatározással” a váradi jogakadémiára iratkozik át, ehhez viszont Saguna Andrásához kellett „zarándokolnia” irataiért. A már súlyos beteg

érsek-metropolita szeretné döntése megváltoztatására bírni, ám mert hajthatatlan, mondván, „egyházjogászként még hasznára lehetek felekezetünknek”, abban egyeztek meg, s erről valami szerződés formájú „rövid okirat” is készült, hogy a Bukarestben megszerzendő licenciátus – doktori fokozat – birtokában egyháza szolgálatába áll. Saguna homlokon csókolta, ősz szakállával „alkonyatba borította a fiú arcát”, így búcsúzva „Te vagy teológiánk legkiválóbb ígérete. Nem akarlak elveszíteni!”. Kapcsolatuk meghitt voltáról tanúskodik, hogy a narrátor évtizedek múltán is, amikor az érseki székben már más ül (előbb Roman Miron, aztán, 1899-től Metianu János), a „nagy Sagunát” említi. Az egyezés betartása nemcsak erkölcsi parancs maradt György számára, hanem lehetőség, esély is hivatásának az egyház körein messze túlterjedő, küldetéssel fölerő betöltésére.

Ehhez segíti – és ez esetben is mellékes, hogy valóságos vagy kitalált személyek alkotják-e – a műbeli roppant kiterjedt családjá, rokonsága, amely szinte behálózza az erdélyi társadalom legkülönbözőbb rétegeit, látóterébe vonzza népeit, nemzeteit, nemzetiségeit. A regényidő kilenc évtizede három nemzedék történetét fogja át. Az első képviselői között van a Jellasich ellen vívott ütközetben elesett sótiszt Szaplanczay Ádámnak az özvegye, a honszeretletben az utódoknak is példát mutató nagymama. Aztán az ugyancsak szeretett – édesapának hitt – nevelőapa, Moldován Ion János, aki főbíróként az igazságosság, 1849-ben (a csata idején) a testvériség hirdetője, miután próbálja megvédeni Vízakna magyarságát a román felkelők vandalizmusától, később pedig a román nemzeti mozgalom egyik vezéralakja, a központi nemzeti bizottság tagja lesz. A következő nemzedék képviselői György és féltestvérei. A mostohaapa előző házasságából született Aspazia Bukarestben a királyné udvarhölgye, azt követően, hogy férjhez ment a főúri Dan Marghilomanhoz, akinek a nagybácsija Alexandru Marghiloman, a későbbi kultuszminiszter és 1918-ban miniszterelnök. Temesvárott, a Miasszonyunk apácáknál nevelkedett lánytestvére, Erzsébet Thuróczy Ödön tüzér őrnagy felesége, mit sem tudva arról a bizarrul bizalmas kapcsolatról, ami Carol román trónörökös a férjéhez köti. Az elbeszélő sikamlós stílusban adja elő, hogy egy átmulatott éjszakán Ödön volt az, aki „valósággal belenyársalta magát” a lerészegedett uralkodó jelöltnek felkínált Miorica „mohás húsába”, a megszületett kisfiút viszont az emlékezetét vesztett Carol a sajátjának hitte s tartotta. A harmadik féltestvér a Károlynak kereszteltetett, ám Carolnak nevezett fiú, aki már szebeni gimnazista korában is „magyar szóra egyre zavartabban járult anyjához vakációzni” Vízaknára, utóbb pedig nem egyszer megtagadott „minden testvéri kapcsolatot” a szerinte magyarok pártjára állt bátyjával, Györggyel – miközben szász lányt vesz feleségül. Bukarestben orvosi egyetemet végzett doktorként több helyen dolgozik: tanársegéd a kolozsvári Ferencz József Tudományegyetemen, majd a szebeni kórháznak sebész főorvosa, illetve igazgatója, utána bízzák meg a craiovai kórház vezetésével. Mint sebész nemcsak a világháború idején – 1917-ben a román csapatokhoz állt – teljesít szolgálatot, korábban három ízben is kirendelik tán még

a frontszolgálatnál is keményebb munkára. Még „harmadévre menendő orvos-tanhallgató”, amikor – 1877-ben – az orosz-török háborúban a vöröskeresztkórházban segítkezik. Itt csak „amputáló doktornak” emlegetik – két sebesülte emlékszik utólag is, az egyik Demse Mózes Klézséről, akit később arra jártában felkeres majd. (S akinek a neve, sorsa azonos a *Foksányi szoros* Czikó Annájának férjével.) Károly-Carol másik két szolgálata: az 1888-as Bukarest környéki parasztfelkelésről éppúgy, mint az 1907-es esetében a halálos sebesültek látványánál is megrázóbb élmény, tapasztalat, a falusi nép, a szinte rabszolgasorban élő parasztság nyomorával való szembesülés.

A család harmadik nemzedéke Erzsébet és Thuróczy két kevészer említett gyermekét, Piroskát és Dezsőt nem számítva hattan. Illetve hét, ide számítva a jelentéktelen szerepű Szmaranda-Agathát, akit a két „testvér”, György és Aszpázia azon az éjszakán nemzettek, amikor „csak a felszaporodó légvételek hörgő sóhajaiból számolták a félóránként megisméltlődő időt”. A hatok közül az aszszony törvényes fia, a magyart törve is alig beszélő Traján az egyik. A női nem iránt érzéketlen, ám külügyi diplomatikár korában mégis feleségül veszi az unokatestvérének vélt Tündét, a főhős leányát. A házasságkötésüket káromkodva, zokogva fogadó Csongor – „mégiscsak jöttment kézre kerül!” –, az Udvarhely megye gyermek-, ifjúság-, özvegy- és agg gondozását végző Tünde ikertestvére a másik. Csongor tüzér katonatiszt, harcol Ojtoznál, Piavénál; küzd, másként, az elkapott gonorrhoea ellen, aztán a székely hadosztály toborzásában szorgoskodik, hadműveleteik részese. Mikes, a kisebbik Moldován-gyereke, az édesanyja, Csutak Júlia pedagógusi pályáját nem követve újságírónak áll. Pár hónapig, 1918-ban a *Bukaresti Magyar Hírlap* egyik szerkesztője, előtte s utána a *Pesti Hírlap* belső munkatársa. Jár Moldvában, számot vet a csángóság sorsával, tudósít a Jászi Oszkár vezette magyar kormányküldöttségnek a Román Nemzeti Tanács vezetőivel 1918. november közepén Erdély jövőjéről (is) folytatott tanácskozásáról. A trianoni tárgyalások menetéről, kilátásairól és a tragikus végeredményről apjának számol be a levelében. Az ötödik és a hatodik utód az egyházjogász balkézről való, zabi vagy ahogy Erdélyben mondják, bitang gyermekei, a kisiskolás kora óta ismert, szegény sóvágó lányától, Muntyán Lenucától, a férj vezetéknevét viselve: Morariu Pál, illetve Teodor a két, szinte törvényes apaként vállalt fia. Pál-Pável előbb regruta egy magyar huszárezrednél, aztán Kolozsvárra kerül a csendőr tanosztályra – nevét Molnárra magyarosítja, hogy 1919-ben a testvére beadja a visszahonosítási igényét, ám két év múlva a román titkosrendőrségi alkalmazottjaként a magyar nemzeti hadseregnek a megszállt erdélyi területek felszabadítása hírért terjesztő provokátorok megfojtják. Teodor-Tódor görögkeleti egyházbeli papi hivatását feladva a Hunyad megyei sziguranca főnökévé avanszál.

Három generáció alakjait vonultatja fel tehát a mű, s ennek alapján okkal sorolta be szinte minden elemzője a családragények közé, hozzátéve, hogy a műfaji összetevők között hasonló – ha nem nagyobb – súlyúak a történelmi regényre utaló epikai elemek, jelek, vonások. Az egyik kritikus szerint a családragény

a tudósítással, az eposzi szándék a lélekvizsgáló empátiával, író a történesszel viaskodik. „A beszéd a tényekkel”, noha „nem beszély ez, hanem mauzóleum. Monumentum az egybegyűjthető tények összességéből” (Alexa 1999, 44–45). Hasonlóan vélekedik az alkotói pálya alakulását jól ismerő irodalomtörténész, egy családtörténettel azonosítva a regény anyagát, „kettős kötöttségűeknek” tartva a határhelyzetben levő alakokat, akik „egyéniségek is”, miközben „gondolataikkal és szenvedélyeikkel a politika, az eszmék s a nemzeti tervek tevényét alkotják” (Bodnár 1988, 110). Van, aki kétségesnek tartja a hősök egyéniségekké – vagy személyiségekké – formálását, az elbeszélés „erotikus vonalával”, „túlságosan sztereotíp” „erotikus epizódláncával” indokolva, hogy nem válnak „hús-vér figurává”, meggátolva, hogy a történetnek a jellemükhöz „mélyebb köze lehessen”. A jellemüktől nehezen elválasztható szellemiségük megformálását viszont az „igencsak soványka”, ösztövére cselekményszállal ellentétben nagyon gondos rajzúnak látja a *Kritika* recenzense, méltatva, hogy „eszméik kialakulása, politikai-történelmi nézeteik változása mindig világosan nyomon követhető, pontosan artikulált, míg tetteik, életútjuk egyes állomásai gyakran homályba vesznek” (Bán 1989, 34). A sok fenntartás ellenére egyértelmű dicséret azonban: a *Vízaknai csaták* a 20. századi történelmi regény egyik alapkérdését, a „reprezentatív hős hiányát” úgy oldja meg ezzel a formával, hogy „a Moldován-Hozsváth család mint ‘kollektív hős’ válik képessé Erdély és a román-magyar viszony történetének teljes – életrajzként történő – átélésére, cselekvő reprezentálására” (Láng 2006, 139). Némiképp hasonlóan, a kifogásokat elismerésbe fordítva vetődik fel, hogy a regény nem a szereplők fejlődéstörténetét ábrázolja, s így eltér a hagyományos történelmi családtörténetétől. „Csupa kész jellem, születési determináltság, választáskényszer a két nemzetiség és nemzet között”, „önálló életük, lelkületük alig látható – sorsuk van inkább, végzetük, rendeltetésük vagy hivatásuk” – ez, persze, akár a szereplők érdekéért is felfogható, ha például hivatásuknak, rendeltetésüknek érzik a családfő, az egyházjogász segítségét, tájékozódásának formájukban is különböző információkkal történő bővítését. Talán efféle megfontolás mondatja a bírálóval, hogy az alakok mint ha „a fogyatékoságukkal is jeleznék: még a legerősebb jellem is mintegy megtörténik a világnak ebben a térségében, Közép- vagy Kelet-Európában” (Alföldy 1988, 156). És efféle alapon állíthatja a *Híd* kritikusa, hogy a regény „mondani-valójának terhet” a népes család, a közelebbi és a távolabbi rokonság is hordozza, ilyképpen bővítve ki a „regényanyagot összegyűjtő ‘tanúk’ sorát” (Varga Z. 1989, 735). Tevékeny tanúk-e, hús-vér alakok-e külön-külön vagy inkább együtt, közösen, „kollektíven” képviselnek egy eszmét, felfogást – a kérdés válasz elé állítja azt az elemzőt is, akinek határozott véleménye, hogy „a szereplők túlbujánzó magánéleti kapcsolódásait bemutató családtörténeti narratíva” „valójában a soknemzetiségű Erdély allegóriája”. Ha a személyeknek (és az eseményeknek) a szóképpel lesz, lehet egy második, rejtett jelentésük, akkor ehhez a poétikai alapú feltevéshez kapcsolódik egy történelemszemléleti, világképi is, abból az állításból kiindulva, hogy a *Vízaknai csaták* a nyugati műfaji változatoktól

eltérően úgymond nem a „felívelés-megtartás-hanyatlás hármasságát és alakulástörténetét mutatja fel” (Rózsafalvi 2015, 64–65). A családfeje, Moldován György halálba hanyatló utolsó óráit pedig mind a belső monológ, mind a saját fogalmazványa, félbeszakadt kiáltványa, amelyre borulva holtan találták, az egzisztenciális krízis betetőzéseként szemléltetik. Az elbeszélő tudatja, hogy amikor az agg ember, túl a kilencvenedik életévén 1940. augusztus 30-án a rádióból értesül a második bécsi döntésről – vagyis Észak-Erdély Magyarországhoz történő visszacsatolásáról és Dél-Erdély Romániának való meghagyásáról –, akkor maga is csodálkozik, „milyen szokatlan szív működést okoz a nagyon várt, de csalódást okozó hír”. Csalódott, nyugtalan – éjfél után felkel, s írni kezdi a ki tudja, kinek, hová címzendő kiáltványát, s eddig jut: „Míg élek, tiltakozni fogok minden olyan megoldás ellen...”

Úgy épül fel a regény szerkezete, hogy a csalódás és a tiltakozás oka végül megfogalmazatlanul is egyértelművé válik: az eszme, amely világnézete, történelem- és társadalomszemlélete alapvető elve volt, Erdély autonómiájának eszméje épp a bécsi döntéssel töröltetett a megvalósíthatónak remélt elképzelései közül. A regény utolsó fejezete ezért viselheti *Az élet csődje* címet. E tekintetben a vén korára magára maradt Hozsváth-gyermek sorsa nem hordozza azt az archetipikus jelentést, amely szerint a halálhoz, harchoz kapcsolódó fogalmazás vagy születés „az epikában mindig érvényes jövőígéret” (Láng 2006, 137). Kudarcos tehát az élete – az élete, mert az eszme, a maga elvontságában tovább élhet, és éltetheti a jövő nemzedékeit. Történelmi lehetőségként merült fel, amit pályája, jogtanácsosi és képviselői munkálkodása során végig elérhetőnek tartott, hogy a „kié legyen Erdély?” nemzetiségeket, nemzetpolitikai, hatalmi törekvéseket, vágyakat szembeállító kérdésére az „Erdély az erdélyieké” válasz, békés megoldás szülessék. A szerinte népakaratot kifejező s megvalósító. Hogy ne lehessen odadobni – ahogy Györgynek a nevelőapjával folytatott első, politikai nézeteiket szembesítő eszmecserejében felmerült – az egyik népet „a másik privilegizált nép korlátlan hatalmának”. S a privilegiumot ne lehessen megfordítani sem, nevükön nevezve: akár a románok, akár a magyarok kiszolgáltatottsága a tét.

Az „Erdély az erdélyieké” programjának történelmi háttéréről, megvalósíthatóságának az alkotmányos és jogi kereteit, gazdasági, társadalmi, politikai berendezkedését, szerkezetét is felvázoló esélyeiről mindvégig kevés szó esik. Államelméleti, közigazgatási kérdések szinte csak mellékesen merülnek fel, az alkalmi, futó válaszokat az éppen időszerű történelmi események, változások kényszerítik ki. Ezek következtében esetlegesen, a következetesség és a távlatosság hiányában háromféle elképzelés vetődik fel: az autonómia, a föderáció és a konföderáció eszméje, terve. Az elbeszélő Moldován György életidejében előre haladva tizenhárom éves korából – 1863-ból – jegyzi meg, hogy apja, Moldován Ion a nagyszabású tartománygyűlésen a románság Erdély törvényes nemzetei közé iktatásának, egyenrangúvá tételének követelésén túl a jövő Erdélyéről mint „kizárólag nemzeti jellegű autonóm tartományról” beszélt,

természetes következésnek tartva, hogy a „román faj egyetlen államban egyesüljön”. Rá öt évre Balázsfalván, az 1848-as román nemzetgyűlés 20. évfordulóján már elhatározzák, ami majd 1892-ben teljesül be, hogy Memorandummal fordulnak a császárkirályhoz; a pesti országgyűlés szerintük nem jogosult Erdély számára törvényeket hozni, a Román Nemzeti Párt egyik hangadó vezére, Ioan Ratiu kimondja: a románok el vannak határozva, hogy Erdély autonómiájáért való küzdelmüket akár száz esztendeig is lankadatlanul fogják folytatni. Az emlékülés az 1848 előtti státus „helyreállításában” látszott érdekeltnek. Aztán változott a párt álláspontja: tervei közé iktatta, hogy Erdély-Ardeal előbb-utóbb a dunai fejedelemségekhez, vagyis az 1862-ben egyesült és Románia néven új országot alkotó Moldovához és Havasalföldhöz csatlakozzék. Románia épp abban az évben, 1877-ben nyeri el állami függetlenségét – előbb a török birodalom autonóm státusú része volt –, amikor e témában György először száll vitába az apjával. Elbeszélte monológja a különleges jogállásának, önmagát kormányzónak remélt Erdélyt a „jelen állapotában tartotta fejlesztendőnek, s benne a román nép viszonyait is” – ami kimondva, kimondatlanul egyenlő az Osztrák–Magyar Monarchia fennhatóságának elfogadásával.

A „jelen állapot” javítása az említett 1892-es Memorandumban, illetve ennek „szenvedélyesebb hangú változatában”, a magyarországi román egyetemi ifjúság Replikájában is követelmény, a hatalom egyfajta megosztásának akarásával együtt. Az előbbi zárószava burkoltan bár, ám ennek a szándéknak ad hangot: „Sem száma, sem kultúrája, sem politikai bölcsessége nem emelte a magyar népet arra a magaslatra, mely szükséges ahhoz, hogy a közös haza ügyeit, a többi nép segítségével nélkül, sőt ezekkel ellentétben vezetni tudja. Az az eszme, hogy alkotó elemeinek nemzeti egységesítése által a soknyelvű magyar államot magyar nemzetállammá alakítsák át, veszedelmes utópiának bizonyult”. Amikor az utóbbi – a Replika – „kútfője”, a bécsi orvostanhallgató Popovici C. Aurel a pánmagyarizmus elleni küzdelemre szólította fel nemzettársait, Moldován György a „vállára, lelkére vette”, hogy válaszoljon. „Nekünk a magyar nemes ifjúsággal szemben gyűlölködésre nincs okunk: mindnyájan bocskorból lettünk urak – írta. – A magyarság türelme révén lett intelligenciánk... A magyar állam nem elegendik a román állam belügyeibe... Pedig idézhetne zavart, megbolygathatná Dobrudzsa elnyomott nemzetiségeit, s a moldvai s havasalföldi zsidóság rabszolgáncsait Európa előtt megcsörgethetné.” „Jöjjenek az európaiak, nézzék meg ezt az 'elnyomott' román népet, és aztán saját szemükkel győződjenek meg róla, hogyan él a román parasztjobbágy Romániában: szinte rabszolga módon” – tette még hozzá. Felesége, Júlia aggodalmát, hogy sok ellenséget szerez így magának, román közmondásokkal oszlatta volna el. Előbb az egyiket – „Ajunge un ciomag la un de oale” – magyarra fordítja: „Ezer varjú ellen elég egy kő”, a másikat viszont csak magyarul mondja: „A víz lefut, a kövek maradnak.” A két ország gazdasági állapota közötti különbségekről vallott véleménye lényegében egybevágott a román király I. Caroléval, aki a politikai menekültek fogadása után Aspazia szerint érthetetlennek tartotta, hogy „Erdélyben vannak,

lehetnek értelmes, világosan gondolkodó románok, akik egyesülni akarnak királysággal, Romániával, noha ismerik a havasalföldi és moldvai nyomorúságos viszonyokat". A „jelen állapot” javításához, vagyis Erdély valamiféle önállóságának eléréséhez a romániai szociális viszonyok vizsgálata és szemléltetése mellett más tényeket, érveket is felsorakoztat az alakok véleményét közvetítő elbeszélő. Györgyét, aki a súlyosan bírált 1879-es, a magyar nyelvnek a népoktatási intézményekben történő tanításáról szóló XVIII. törvénycikkel kapcsolatban mintegy a románok nevében kérdez és felel: „Hány román elemi iskolát vett át 1867-ben a magyar kormány az osztráktól? Kétezer-ötszázat. És most háromezer-hétszáz román tannyelvű elemi iskolánk van.” 1891-ben számol be erről, bátran fogalmazva: „Ti romanizáltok tűzzel-vassal [...] Lapjaitokban nemrég nyíltan kimondták, a dobrudzsai török-bolgár népességet mindenáron románná kell tenni.” Korábban, amikor a törvénycikk tervezetének elemzésével bízta meg Roman Miron érsek, egyrészt azzal érvelt, hogy az 1868-as – melleleg Eötvös József fogalmazta – népoktatási törvény magában hordozta – a románok javára – a „végre nem hajthatóság csíráját”, másrészt külföldi példákkal hozakodott elő. Az államélet *conditio sine qua non*jának nevezte a hivatalos nyelv használatát. Az angolokra utalt, akik Indián túl az afrikai gyarmatokon is képesek az államnyelvnek érvényt szerezni. Aztán a németekre, akik a szláv tartományokat „amalgamizálták”. De a franciákat és az oroszokat sem hagyta ki: az előbbieket a németektől s az olaszoktól vett területek lakóival jártak így el, az utóbbiak pedig minden alattvalójukat „russzifikálták”. Mocsáry Lajos parlamenti képviselőnek fejtegette, mit művel az angol az írekkel, skótokkal, welsziakkal, mit a francia a bretonokkal, provánsziakkal vagy a porosz, kivált az orosz a lengyelekkel. Az oktatási, művelődési viszonyok összehasonlítása sem maradt el: 1914-ben Mikes beszámolója szerint a románoknak a magyar államban arányosan több lapja van, mint Romániában. Az iskolák aránya még meglepőbb: Romániában százezer lakosra hetven jut, Erdélyben viszont a százezer románra jutó egyházi iskolák száma, „ahová nem eresztették be mindmáig a magyar nyelvet”, hetvenhárom.

Hiábavaló volt azonban a számokra, statisztikára hivatkozás, hiszen, ahogy Mocsáry is mondta, a „nemzetiségi eszmének szülő korszaka” van. A Liga Culturála a románok keleten való kulturális küldetésének igazolására alakult meg; a dákorománok már az 1880-as évek végén számoltak azzal, hogy Erdélyt, sőt Magyarországot a Tiszáig oláh állammá alakítsák, majd egyesítsék Romániával. Ehhez képest a pánmagyarizmus szellemétől rettegő Popovici 1893-ban meglepő tervvel állt elő: a magyar államot Svájc mintájára föderatív állammá alakítaná át, amelyben lenne egy magyar, egy tót, egy szerb, egy rutén, egy román és Erdélyben egy székely terület – így együtt szerveződnének önálló nemzeti állammá, saját kormánnyal és törvényhozással, a székváros pedig Budapest lenne. Túl azon, hogy a svájci minta az erdélyi nemzetiségi konfliktusok megoldására törekvők egy része előtt később is ott lebegett, már első ízben sem talált támogatókra a román fél részéről, mert Kossuth Lajos dunai konföderációs

elképzelését juttatta eszükbe. Az első világháború végén, 1918 novemberében Aradon a magyar kormányküldöttség élén Jászi Oszkár hiába fejtegette, hogy a jövő egyetlen használható koncepciója Közép-Európa számára a dunai konföderáció, s hogy az új, demokratikus Magyarország a „zavaros, tarkabarka, a területi szempontokat minduntalan keresztező nemzeti problémáit svájci mintára a kantonális autonómiák konföderációja alapján” képzelik el – a román fél a győztesek fölényével mindezt még tárgyalási alapnak sem tekintette. Ingerülten utasították el a Károlyi-kormány nemzetiségügyi minisztere kései figyelmeztetését, miszerint veszélyes az erdélyi románok számára Európa „legfeudálisabb, legkorruptabb államalakulata”, Románia közelsége. Erre pár héttel a gyulafehérvári román nagygyűlés előtt, amelyen Erdély, Bánság, Partium és Máramaros képviselői kimondták az „összes román és az általuk lakott területek egyesülését Romániával”, Aradon Juliu Maniu kertelés nélkül jelentette ki, nagy Romániát akarnak, belőlük „a román nemzeti egység érzése beszél”. Jászi az érseki jogtanácsos újságíró fiának, Mikesnek nyilatkozva biztos volt abban, hogy Maniu Gyula nagyon jól tudja, „Erdély függetlensége és autonómiája, a 'három nemzet' egyenrangú és demokratikus szövetsége alapján, mely teljes gazdasági és kulturális szabadságban élhetne mind Magyarország, mind Románia felé, legfeljebb a pillanatnyi adottságok s nem a történelem fejlődése szempontjából naiv vagy elméleti, doktriner álláspont, elgondolás”.

A tárgyalás menetéről Mikes révén értesülő György szerint nem lett volna szabad elsiklani Jászi javaslata mellett, „főként, ami egész Erdély autonómiáját illeti”. Vagyis azt, ami mellett élete végéig kiállt – kivéve azokat az éveket, amelyekről az elbeszélő sem egyenes beszédben, sem pedig alaki monológ formájában nem ejtene szót, ha Seton-Watson, az *Etnikai problémák Magyarországon* című kötete miatt is Trianon után a történelmi Magyarország „sírásójának” tartott brit publicista, történész 1913-ban nem szembesíti azzal, hogy egyes röpirataiban miként foglalt állást úgy húsz évnek előtte. Ekképpen: „Legfőbb követelésünk a magyar állam kettészakítása Erdély autonómiája útján”, szónokiasan kérdezve, „Beszélünk föderatív magyar államról is, de ki lelkesedik ezekért? Kinek kell Erdély autonómiája s a föderatív magyar állam?”, amire már előbb válaszolt: „alkottunk magunknak Nemzeti Programot. Szegény program! Abba csak nem írhattuk ki, hogy nekünk Erdély kell a Tiszáig, mert ez forradalmi tény volna, és Európa nem szereti a programokban a forradalmat.” Az egyházjogász pirul az egykor hirdetett nézetei miatt, az Erdély autonómiája szükségességéről a partnerével vitázva amellet érvel, hogy Tisza Istvánnak a magyar államhatalom birtokában „a maximális területi ajánlatot kellene megtennie, oda ígérve az erdélyi románságnak Erdélyből az őt megillető részt anélkül, hogy a magyarságot és a szászokat kinulláznák”.

Ez az elképzelése talán három évvel korábban kezdett körvonalazódni, amikor az érsek-metropolita megbízásából a két nép közötti megbékélésről tárgyalt Szebenben Tiszával és Maniuval. A Munkapárt elnöke a nemzetiségi kérdést a magyar nemzet politikai egységére alapított állameszme szellemében tartotta

megoldhatónak, hangsúlyozva, a két népfaj „a szláv tengerben izoláltan áll, s egymás természetes szövetségeseül van teremtve”. Ezzel szemben Maniu azt hangoztatta, hogy a két nép tűz és víz, soha nem keveredtek, s nem is fognak vegyülni, majd távoztával a jelszavát – „Sau ei, sau noi!” – a jogtanácsos Tisza kérésére lefordította: „Vagy ők, vagy mi!” György ez után próbálta megindokolni, miért nincs más megoldás, mint Erdély autonómiája. A románok közé telepített magyar falvacskákat, szigeteket elmossa a román tenger – magyarázta, amire igazából egy szó volt a válasz: „Végeztem!” Legközelebbi találkozásuk alkalmából 1912-ben Budapesten, a Munkapárt székházában már szívélyesebbnek mutatkozott: búcsúzáskor jobb keze két ujját nyújtotta, miután elpanaszolta, a parlamentben a képebe mondták, a balázsfalvi gyűlésen összesereglett harmincezer emberre utalva, hogy „a kormány segédletével verik dobra Erdélyt”. Két év múlva, 1914 júliusában Tisza már mint miniszterelnök fogadta az Erdély autonómiája dolgában Metianu őminenciája „átfogó tervezetével” érkező küldöttként. Amikor a tárgyalás során a „lehetséges határok legméltányosabb kicövekelésének” szándékát vetette fel – vagyis amiről Seton-Watsonnak is beszélt –, akkor a kormányfő üvölni kezdett: „Határok? Kicövekelés?” A búcsúvétel durvább a korábbinál: „Távozzék! Takarodjon!” A távozó kinn még hallja: „Nem elég, hogy a háborút rám basszák, még az országot is én dűljam szét!”

Ezután György személyesen nem járult többé Tisza elé – eljárultak viszont a Metianu válaszeveleibe rejtett ötletei, javaslatai – az elbeszélő szavával: „észtermékei”. Ezekben „nagy gondossággal” került az autonómia „óhajtását” a monarchia külügyminiszterének a bukaresti német nagykövet nyomán támadt 1914. őszi javaslata ismeretében. Eszerint fel kellene ajánlani az erdélyi románok autonómiáját és két bukovinai megye azonnali átadását – ezt a miniszterelnök „tájékozva utasította vissza”. A háború idején pedig újra s újra felvetődött mind a területi alapú autonómia, mind a lakosságcsere dolga. Különösen az antant hatalmaknak – Nagy-Britanniának, Francia- és Olaszországnak –, továbbá Oroszországnak a Romániával kötött titkos szerződése után, amely elismerte a románok jogát a monarchiához tartozó bizonyos területek bekebelezésére, s melynek nyomán 1916. nyár végén betörték Erdélybe.

György egy ideig Vízaknán sajnálkozott, hogy az autonómiának még az alapjait sem teremtették meg, majd 1917 közepén cselhez folyamodott: mintha az Erdély jövőjéről tárgyalni szándékozó érseke megbízását teljesítené, kapcsolatba lépett gróf Bethlen Istvánnal, az Erdélyi Szövetség elnökével, parlamenti képviselővel. Bethlen azoknak a mulasztásoknak a jóvátételét ígérte, amelyeket az évtizedek során a magyar állam, a nemzet Erdéllyel szemben elkövetett, nem okként utalva Andrassy Gyula külügyminiszter 1877-es metaforájára: „a csónak tele van, nem bír el egyetlen szál nemzetiséget sem, akár aranyból van, akár szemét”. Bethlen, a későbbi miniszterelnök az ország keleti határainak biztosítására lakosságcsereét javasolt, a román betörés okozta károk hadikárpótlásaként Havasalföld és Moldova szegélyének jelképes átadását, hogy oda költöztethessék az áttelepítendő románokat, akiknek a helyére pedig elsősorban moldvai

csángók kerülnének. A jogtanácsosnak volt bátorsága egyrészt Kossuth hagyatékára hivatkozni, mondván, abban a „magyar-román megbékélésként Erdély autonómiája van iktatva”, másrészt, még jobban felbátorodva, mintegy figyelmeztetett: az utolsó óra, hogy a jelen határaink keretében valósítsák meg ezt. Eszmecezerjüket képes beszédbe burkolt ítélettel az elbeszélő így zárta: „Bethlen az érvek hatása elől előítéleteinek bomló bástyája mögé hátrált”. Mindenesetre úgy búcsúztak, hosszan, egymástól, hogy Györgyöt tíz esztendő múlva, az elcsatolt területek jó része – hatvannégyezer négyzetkilométer – visszaszerzésére irányuló Lord Rothermere-mozgalom idején ismét fogadta a „gyökeres revízió” elérésében bizakodó gróf. Hamar kiderült azonban, tudatja az újfent ítélező narrátor, hogy a miniszterelnök „nem akart más véleményt hallani a magáén kívül”, ám mégis számított az erdélyi és romániai híradásokra. A továbbra is az egyház szolgálatában álló jogász rejtett utakon küldte a beszámolókat, mégpedig – s itt elbizonytalanodik az elbeszélő – „három vagy négy éven át”. Az utolsó levelét egy „nyolcvanöt éves magyar szív reszketeg kézzel és kihagyó emlékezettel” írta az 1930 és 1935 közötti román belpolitikai életről. Később azon gondolkodott, hogy összefoglalhatná a tapasztalatait a magyar nép számára, ám amivel elkészült, azt „többnyire tűzbe vetette” – ez az elbeszélői közlés viszont úgy is értelmezhető, hogy amit nem égetett el, arra építette fel utolsó éveinek krónikáját. Így számolhat be arról, hogy utoljára, a második bécsi döntés előtt még megpróbált Erdély autonómiája érdekében szót emelni, felajánlva szolgálatait Bárdossy László bukaresti követnek. Az eredmény: javaslata elutasítása. A kormány megbízottak tárgyalásának magyar vezetője azzal érvelt, hogy Magyarországnak ezeréves joga van egész Erdélyre. Teleki Pál miniszterelnök azzal, hogy az autonómiára vonatkozó esetleges román ígéret-ről 1919-ben lehetett volna beszélni. A román koncepcióval szemben, miszerint a lakosságcsere felette áll a területi kérdéseknek, a magyar kormány kijelentette: soha és semmilyen körülmények között nem kívánja a székelyeket földjük elhagyására kényszeríteni. Ezzel a korábban a kolozsvári egyetem rektori, illetve Erdély államminiszteri tisztét is betöltő Hatieganu Emil víziójára is emlékeztetett. A jogászprofesszor Nagy-Romániát olyan érdekes államnak rajzolta le, amelynek küllőit a román tömeg alkotja, a külső széleken a kis ütköző államok védik a románság testét, a négyszázhatvan-ezer székely pedig „zálog nekünk, befoglalva a román tengerbe”.

Moldován György utolsó, megszakadt fogalmazványa bizonynyal a gúnyolódók által Erdély „éhenkórászainak” nevezett székelyek sorsa, jövője miatt érzett aggodalmát is világossá kiáltotta volna. Ezáltal is megerősítve utolsó érsekmetropolitája, Cristea Miron vélekedését, aki már-már kívülállónak tartotta, ám nem a magyarsága, hanem az „Erdély-hívósága” miatt. A különbségtétel helyén valónak látszik azt alapul véve, hogy a haláláig Erdély föderációjáért fáradozó – Vasy Géza szavával – „kétlelkű” hős figyelme egyáltalán nem terjedt ki Kós Károly, Paál Árpád és Zágoni István 1921-es manifesztumára, a *Kiáltó Szóra*. Parlamenti képviselőként a román nemzeti parasztpárt ügyeinél egy ideig

jobban érdekelte a Magyar Párt sorsa, s hogy a csucsai paktummal milyen jogokat tudnak kivívni a kisebbségi magyarságnak. Meghökkenő ugyanakkor, mert a kultúra területén való tájékozatlanságára vall a transzszilvanizmus Kós fogalmazta alaptételei ismeretének a hiánya. Nincs sem elbeszélő, sem alaki indoklása annak, hogy miért marad el a Trianon utáni húsz esztendő kisebbségi szellemi életét erősen befolyásoló erdélyiség eszméjének szembesítése a társadalmi, gazdasági gyakorlattal, s miért az autonómiára vonatkozó saját elképzeléseivel. A húszas, de főként a harmincas években igen gazdagon burjánzó viták, eszmecserék semmilyen visszhangot nem keltenek benne. Túlzás volna feltételezni, hogy óvatosságból, netán félelemből hallgatta el az Erdély geográfiai és gazdasági egyéniségét, valamint történelmi egységét és szükségességét állító transzszilvanizmus ideológiájával való egyet nem értését vagy éppen az egyetértését. Az utóbbira az indíthatta, hogy a különben a nemzetiségi gondok felszámolását az Európai Egyesült Államok létrehozásától váró *Kiáltó Szó* a „magyarság nemzeti autonómiáját” tűzte ki célul, s hogy Erdélyen kívül felhívást intézett Bánság, Körösvidék és Máramaros magyarságához is. Ha hatósugara szűkebb is volt, és tágabb is, a világszemlélete ugyanazon az alapon nyugodott. Ahogy Láng Gusztáv összegezte, a transzszilvanizmusról szóló beszédet egyébként nem hiányolva a regényből: az erdélyiség „fontosabbnak és valóságosabbnak tartotta a történelem formálta lelki közösséget a népcsoportok ‘genetikus’ rokonságánál, eleve cáfolt minden fajiságot, nemzeti kizárólagosságot, s tiltotta az általuk szított gyűlöletet” (Láng 2006, 135).

Moldován Györgyöt érseki tanácsadói minőségében éppúgy, mint a húszas évek során a parlamentben „kétfélmilliónyi magyar helyett interpelláló” képviselőként, jogászként ugyanez a szellemiség, lelkület vezette. Az erdélyi nemzetek önkormányzatának híve volt. Az „autonómiaelv józan, de rugalmas, elkötelezett, de etikus képviselője” (Alexa 1999, 45). Az „autonómia ügyvédje” (Pomogáts 1988, 108). Az emlegetett „tanúk” sokasága segíti munkáját pletykás élménybeszámolók, feljegyzések, levelek, okmányok, törvénycikkek, jegyzőkönyvek különböző hivatalos dokumentumok – például az 1916-os titkos szerződés – küldésével. Az elbeszélő dolga sok esetben pusztán annyi, hogy tudatja érkezésüket – ha megállja, kommentár nélkül. Ezek szövegek a szövegben, vendég-szövegek, miként ezt több elemzés kiemeli, a történelmi hitelesség megteremtésének igényével. A regény jó részén a dokumentarizmus uralkodik (Alföldy 1988, 156), a dokumentumok valós voltát a főhős sosem vonja kétségbe, rájuk hagyatkozik, nemegyszer „ők” viszik a szót. Ám nemcsak helyette beszélnek, hanem a naplót, tudósítást író, levelet küldő rokonság helyett is. Pedig „a szereplők közvetlen megszólaltatása átéltebbé is tehetné az eseményeket”, az „időfelbontás egy vagy több emlékező szubjektum létezését is megkövetelné”, „közvetítő tudat vagy tudatok beiktatását”. Ezen elemző szerint Cseres alapállása inkább „a történelmet vallató tanulmányíróé és nem igazán a próza művelőjéé (Varga Z. 1989, 736–737). Ehhez hasonló vélekedés, korántsem kifogásként a „történelemtudományi anyagnak” az „egyéni és elementáris étellel” történő

összekapcsolásáról, a „regényi előadásmód konvencióinak” „fölnyes” átlépéséről szól (Bodnár, 1988, 110). Az átlépés nevezhető, ismét nem bírálatként, visszalépésnek is, ha a *Vízaknai csaták* felépítése, tizennyolc számozott és címekkel ellátott fejezetén belül az évszámokkal történő tagolása – ahogy ezt egy frissebb elemzés nyomatékosítja – a középkori annalesek műfajával tart architektuális kapcsolatot, s ilyen módon a történelem elbeszélésének újabban felvetett kérdéseit feszegeti (Rózsafalvi 2015, 63). Például azt a több filozófus, emlékezetkutató megfogalmazta gondolatot, miszerint a történelem és a történetmondás egyaránt szubjektív alapozású, s hogy a történelmi regény műfaja akkor jött létre – 1814-ben Walter Scott *Waverley* című, az *Ivanhoe*-t megelőző regényével –, amikor a történetírás, a „történelemtudomány” levált az irodalom kategóriájáról (Bényei T. 2005, 37). A jogtanácsos életének elbeszélése mintha eme leválás folyamatainak „terméke” volna, műfajok közötti átmeneté, összeillesztésüké.

A társadalmi, történelmi háttérrel csupa olyan esemény, tény rajzolja meg, amelyek nemhogy a kommunikatív, de a kollektív emlékezetből is kiestek, ha egyáltalán benne voltak, s nem pedig elzárva a nyilvánosság elől. A regénybeli dokumentumok sorjáztatása felfogható a történetírói hagyomány felébresztésének, „újrateremtésének”. Györggyel pedig egy olyan alak került a középpontba, aki a nemzetek, nemzetiségek autonómiája megteremtését igazi autonóm személyiségként tűzhette ki célul maga s mások elé. Csakhogy társak, támogatók nélkül, aki mögött, mellett nem állnak társadalmilag mozgósítható erők. Ahol alkalma nyílik rá, a testvériség eszméjének szószólója – nem harcosa, még Don Quijote-módra sem. A regény némelyek által bírált, többek által viszont méltott „mozaikszerű”, „ciklikus-iteratív”, „szimultán” formája, az elbeszélés időrendjét felbontó, egyik évről a másikra ugró szerkezete épp annak az érzékelhetője s kifejeződése, hogy a testvériség ideájához s a föderáció elvéhez való viszony az államok berendezkedésétől, a pártpolitikai koncepcióktól és persze a világtörténelmi eseményektől függően mennyit változik. Érdekek, indulatok, ambíciók feszültek egymással szembe, a cél elérését tekintve kiszámíthatatlanul, az elvet hangoztatva: elvtelenül. Találó summázat: a „dualista magyar állam illúziói ütköztek a nagyromán tervekkel s a magyar történelmi szereptudat és kultúrfölnyes koncepciói a dákok-román elmélettel” (Bodnár 1988, 109). Mind eközben Moldován Györgynek tapasztalnia kellett, hogy „megközelítően sem úgy alakultak az események, ahogyan ő helyesnek látta volna”. Emiatt azonban nem támadtak konfliktusai: a lelke mélyéig átélte a szószóló-szerepet. Oly annyira egyé vált vele, hogy magyarázatot sem fűz a vállalásához, nemhogy eltávolítása miatt vívódna, eljutva önmaga kívülről szemléléséig, az öngúnyig. Emberi helyzete szereppé való átalakulása során még azokat a műfajokat is kerüli, amelyekről Bahtyin értekezik (ld. Az eszme Dosztojevszkijnél. In *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Ford. Könczöl Csaba. Bp., 2001, Osiris, 99–128): a diatribé, a soliloquium vagy a szümpozicion formáját. Távol állnak tőle az önmagával folytatott beszélgetés retorikai fogásai, még távolabb a fesztelen, nyílt csevegés. Raszkolnyikov jellemzése rá is illik: tudata egymástól idegen

szólamok harctere – ő azonban tartózkodik belső harcai, küzdelmei „színre vitelétől”. Az „eszme embere”, ám ha vágya is, esélye akkor sem lenne, hogy utópisztikus, lebegő ideája, az autonómia eszméje „interindividuális és interszubjektív” (Bahtyin) legyen.

A *Vízaknai csaták* így is kiválik a kortárs történelmi regényeink közül: Bényei Tamás véleményét követve a különbség abban mutatkozik meg, ami a magyar és az angolszász „szövegek” (és recepciójuk) között fennáll. Az előbbiek „erősen nyelvi, ismeretelméleti és poétikai természetűek”, az utóbbiak viszont metatörténelmi jellegűek is: „nemcsak regényelméletet, hanem történelemfilozófiát, történelemszemléletet is” hordoznak magukban, antropológiai természetűek: szembesítik egymással a múlthoz való viszony alapvető szerepeit (Bényei T. 2005, 41–42). Cseres Tibor alkotása, noha az irodalomtörténészeknek főleg az ifjabb nemzedéke inkább tudomást sem vesz róla, nemhogy a kánon rangjára emelné, jelentős mű. Az író „lehetséges főműve” – értékeli a *Kritika* kritikusa –, „a 45 utáni magyar regény egyik legfontosabb kísérlete, politikai-történelmi állásfoglalása pedig okos higgadságával, szenvedélyes mértéktartásával remélhetőleg példamutató lesz” (Bán 1989, 34). Egy távlatos elemzés szerint (Pomogáts 1988, 108) „segít abban, hogy történelmi tudatunk megalapozottabb, teljesebb legyen”. De „az is megérthető, hogy ha álmunkban ott lebeg az autonóm keleti Svájc – zárja méltatását az *Élet és Irodalom* kritikusa (Bata 1988, 10), – Cseres Tibor regénye mindenesetre van annyira józan könyv, hogy közvetíthet ennyi álmot”.

IRODALOM

- Alexa Károly: *Vízaknai csaták*. In *A szerecsen komornyik*. Bp., 1999, Kortárs.
- Alföldy Jenő: A történelem szimmetriái. *Kortárs*, 1988/12.
- Bán Zoltán András: *Vízaknai csaták*. *Kritika*, 1989/1.
- Bata Imre: A történelem felfedezése. *Élet és Irodalom*, 1988. jún. 10.
- Bényei Tamás: Történelem és emlékezés a kortárs történelmi regényben. *Alföld*, 2005/3.
- Bodnár György: Történelmi kinagyítás. *Új Írás*, 1988/10.
- Eszéki Erzsébet: Az író legyen istenkísértő. In *Kibeszéljük magunkat*. Bp., 1990, Múzsza.
- Görömbei András: *Irodalom és nemzeti önismeret*. Bp., 2003, Nap K.
- Kolozsvári Papp László: Sós vízben konzerválva. *Korunk*, 1990/5.
- Láng Gusztáv: *Vízaknai csaták*. In *Látoányok és szövegek*. Miskolc, 2006, Felsőmagyarország K.
- Lőcsei Gabriella: A Foksányi szoros nyilai. In Cseres Tibor: *Perbeszéddek és párbeszéddek*. Bp., 1986, Szépirodalmi.
- Pomogáts Béla: Regényeposz – dokumentumokban. *Új Írás*, 1988/10.
- Rózsafalvi Zsuzsanna: Történeti koncepció, narratíva és allegória. *Kortárs*, 2015/11.
- Szakolczay Lajos: Aggodalom és gyónás. In *Párbeszéddek és perbeszéddek*. Bp., 2010, Magyar Napló.
- Tamás Menyhért: Cseres Tibor. *Népszava*, 1988. szept. 22.
- Varga Zoltán: Tanulság: semmi. *Híd*, 1989/6.
- Vasy Géza: Bajza utca. Bp., 2013, Orpheus.
- Vincze Gábor: Gúzsba kötött kisebbség. H. n., 2009, Partium K.

Lajtos Nóra

téli esőben

a befagyott tócsákban szétgurultak a csillagok,
a telihold megvilágította az utcát, amerre utam vitt;
nagy buborékokban esett a téli eső, beázott tőle a
kék bokacsizmám.

vizes zoknival tértem haza, miközben mindvégig
arra gondoltam, hogyan mossa el a téli eső a járdán
cipelt sorsokat, a hajléktalanok *édes otthon*-álmait;
fájtak a szép nagy

szilvaszemű cseppek, melyeket nappal az arcomba
csapott a szél, de én mentem, csak mentem, mígnem
féltem: az ázott agyagföld sárrá összegyűlt göröngyeibe
el ne merüljek

a vidéki temetőben nagyapám sírhantja mellett.
szép dolog az elmúlás: kisimulnak a ráncok a homlokon,
összekulcsolt kezek nyugalma a mellkason, s amint megpihen a
szívben a sajnás,

úgy röppenek szét a tócsákban rekedt csillagok újból,
s én az ázott, jászolmeleg szalmaszálakat fésülöm össze;
jégvirágok olvadnak szét szirmaikra, miközben cseperészget a
téli eső. épp

szenteste van. Mária arca holdkráter lesz a vajúdástól.
majd egyszerre fénylenek homlokán az anyai gyönyör
cseppei, s reményt hoz a világba a világ világossága: az
ölbeli Kisded.

LAJTOS NÓRA (1977) Debrecenben élő irodalomtörténész, tanár, költő, író, kritikus, szerkesztő.
Utóbbi kötete: *A tölcsérszárzsin éneke* (istenes versek, 2021).

Ki is volt Király István?

„Az igazságot egyetlen módon lehet csak megírni, ha feltételezzük, hogy amit megírtunk, soha nem fogja olvasni senki. [...] Végiggondolom, amit eddig papírra vettem, s tudom, hogy rossz az egész, nem attól, amit leírtam, hanem attól, amit nem”

Régen tudjuk, hogy a könyveknek megvan a maguk sorsa. Különösen, ha műfajuk: *Napló*.² Írója pedig Király István (1921–1989), aki egész felnőtt életében – 1945 és 1989 között – az irodalom- és művészetpolitika legbefolyásosabb (legnagyobb hatalmú) szereplői közé tartozott. A mottóként felhasznált Atwood-idezet arra utal, hogy azok, akik – e sorok írójához hasonlóan – személyes érzelmek nélkül olvassák e *Naplót*, megrendülten gondolhatnak arra az eldönthetetlen kérdésre: mi mindent kellett szóltanul kikerülnie ahhoz, hogy választott szerepét élete végéig sikerrel játszhatta. Mi igaz? Mi az igazság? Mi a gondolataiból „egyéni tulajdon”, s mi lehetne – már ha lehetne – általános érvényű?

A *Napló*ban leírtak – az időkeret korlátja miatt is – csak töredékesen mutatgatják, hogy milyen kérdések foglalkoztatták íróját, azt pedig, amit életműve javában találhatunk, máshol kell keresnünk. Valószínűnek tartom, hogy az irodalmi alkotásokban gondolkodó Király professzor ezt az anyagot – ebben a formában – nem akarta közölni. A *Napló* többször utal is rá, hogy fölhasználásával tervezte megírni emlékiratát – avagy önéletrajzát. E szándék megvalósításának számtalan akadálya lehetett (időskori betegségét és korai halálát beleértve). Viszont a kötet munkatársai csak a megtalált szövegeket adhatták ki, amelyek megrendítően érdekesekek, nem tehetnek róla, hogy az olvasó tudatát folyamatosan izgatja az, ami hiányzik mellőlük, amit ráadásul nehéz összeszedni különböző forrásokból. A lapalji jegyzetek és Babus Antal életrajzi vázlata nélkülözhetetlen hozzájárulás a *Napló*bejegyzések megértéséhez, de egyúttal

TAXNER-TÓTH ERNŐ (1935) Széchenyi-díjas irodalomtörténész, professzor emeritus. Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, Eötvös életművének kutatója.

- 1 Margaret Atwood: *A vak bérgyilkos*. Fordította: Siklós Márta. Pécs, 2003, Jelenkor, 307, 427.
- 2 Király István: *Napló 1956–1989*. Sajtó alá rendezte: Soltész Márton. Utószó: Babus Antal. Budapest, 2015, Magvető. – A kötetről lásd korábban: N. Pál József: Emlékezés, számvetés – huszonnyolc év után. *Hitel*, 2018. március, 32–57.

fölvívják a figyelmet a kor történelmének gondosan említetlenül hagyott – vagy üres szólammal megkerült – tragikus fordulataira.³

A személyiség – az „én” – kisugárzása meghatározza az igényesebb önéletrajzi művek szerkezetét, a tartalom elemeinek kiválasztását, a leírt történések értékelését. Számos híres önéletrajzot ismerünk, amelyek szerzője mindennél fontosabbnak tartotta törekvései igazolását, s ehhez igazította emlékezetét. A műfaj regényesített változata ma is népszerű olvasmány, viszont a munkaadók már azt az önéletrajzot részesítik előnyben, amely csak felsorolja az igazolható tényeket – föltételezve azok egyértelműségét. Merőben más volt az önéletrajz szerepe a naplóíró fiatalságának idején, amikor a velünk megélt dolgokat (beleértve „származásunk” kényes kérdését) rendszeresen újrafogalmaztuk, hogy alkalmazkodjunk a hatalom elvárásaihoz. E *Napló* – közvetett formában – azért különlegesen megrendítő, mert írója néhány fontos megjegyzéssel mintha megkérdőjelezné hosszan védelmezett törekvései „igazságát”. (Vagy igazát?) Korábban Király István több hosszú (a kötetben csak hivatkozásként szereplő) beszélgetésben foglalta össze származásának és neveltetésének történetét.⁴ Akkor kikerülhetetlen volt, hogy ezekben minden állásfoglalását a párt sűrűn változó irányzatához igazítsa. Az életrajzi elemeket végsőkéig le kellett egyszerűsíteni, hogy azok ideológiailag indokolják érvényesülésének belső logikáját, megfeleljenek a dialektikus materializmus éppen időszerű értelmezésének, főleg pedig ne legyenek ellene fordíthatók. Függetlenül kérdezői társadalmi helyzetétől, befolyásától és érdeklődésének megalapozottságától az interjúk meghatározó eleme az alkalmazkodási szándék, a megfelelni akarás. Az ezekben elmondottakban Király István főleg arra ad magyarázatot, ami a *Napló* bejegyzéseinek írása előtt vele történt, illetve amit ő tett.

*

1944/45-ben mindenkinek látnia kellett, hogy a lepusztított ország nagyon nehéz helyzetben van, fájdalmas sebeket viselő emberekkel kell újjá építeni úgy, hogy az addigi viszonyok változatlan helyreállítására nem lehetett se szándék, se lehetőség. A negyvenes évek második felében sokan léptek be a kommunista pártba, mert tőlük – akik mögött ott tornyosult a győztes Szovjetunió korlátlannak tűnő hatalma – várták reményeik megvalósítását. Többségük nem mindenre elszánt hős volt, csak egy jobb világban akart jobban élni.⁵ Ebben az időszakban ugyanúgy, ahogy a Kádár-korban is, kevés volt az olyan éles határ, amelynek

3 A kiadvány szerkesztői a fennmaradt naplórészek kötetébe szerkesztésével, jegyzetekkel ellátásával és az utószóval – a lehetőségek határain belül – jó munkát végeztek.

4 Babus Antal, az utószó írója – és a jegyzetek készítői – többször hivatkoznak ezekre.

5 Király másik valós lehetősége az alsóbb szintű tanári munka vállalása volt, ami megbecsülését tekintve a „nem termelő szférába” volt sorolva, azaz szegénységgel járt; másrészt pedig a végtelenségig ki volt szolgáltatva annak az ideológiának, amelynek hatalomfölfogása semmire nem becsülte a személyes teljesítményt. (Csak a pártnak tett szolgálatot méltányolta.)

átlépése bűnrészessé tett valakit a következő évek „törvénytelenégeiben”. Megélni (és túlélni) viszont nem lehetett e nehéz éveket a mindent átható hatalmi erőszakkal való – bizonyos (egyénre szabott) – együttműködés nélkül, amelynek szükséges mértékét és jellegét utólag is igen nehéz mérlegelni. A kommunista ígéret egy igazságos rendről szólt, ami biztosítja a lakosság többségét alkotó munkásság és parasztság fölemelkedését. Ebből csak annyi valósult meg, hogy a párt a kiváltságosok új rétegét állította emelkedő pályára. (S tartotta ott kiválasztottjait.) Aki ennek haszonélvezője volt, az bizony nehezen választotta el a szólamokat attól a valóságtól, amitől mindennapjaiban meglehetősen távol élt. Különösen az „Ideiglenes Kormány” debreceni működése idején sok fiatal indult el – jórészt kommunista támogatással – a személyes siker felé.⁶ Mások a holokauszt megrendítő élménye után látták úgy, hogy megaláztatásuk és szenvedéseik megismételhetetlenségét a marxista párt fogja biztosítani. Úrifiúk sokasága tolta olyan sikeresen a párt szekerét, hogy az irodalmi-művészeti élet vezetése évtizedekig a Király–Pándi–Szabolcsi „trojka” kezében volt.⁷

Király István a „polgári világból” a nemzet történetének azt az értelmezését hozta magával, amely a szabadság vágyát összekötötte a felemelkedést szolgáló reformok szükségességével, s maradéktalanul hitt a forradalmi megoldás mítoszában. Ám ahogy – Németh László bizakodó terveivel ellentétben – a trianoni trauma válságától megbénított Magyarország megreformálhatatlannak bizonyult, a forradalmi eredetére (hamisan) hivatkozó „létező szocializmus” még inkább az volt. A „bolsevik forradalom” közismerten nem a várakozásoknak – és a hirdetett elméleteknek – megfelelően ment végbe. 2022 körül azt is tudjuk, hogy a „proletariátus” és a „dolgozó parasztság” fogalma a hetvenes-

6 Közéjük tartozott a hírhedt gazdasági rendőrség vezetője, Villányi Ernő, aki érvényesülése sikerében két évig lubickolt, majd kivégzése előtt a vállatöszobában beismerte, hogy karrierizmusa vitte a kommunista pártba, a munkáshatalom eszméje idegen volt tőle. (Vö. Cserényi-Zsitványi Ildikó: *A Politizált gazdasági rendőrség. A Gazdaságrendészeti Osztály, 1945–1948.* Bp., 2015, Nemzeti Emlékezet Bizottsága.)

7 Úri származású volt rajtuk kívül Sötér, Szauder, Klaniczay, Kéry, Lutter, Köpeczi és sokan mások. – Fodor András *Naplójából* (lásd alább) sokat megtudhatunk arról, mit gondoltak egykori tanárukról a negyvenes években egyetemet végzett népi származású és jól érvényesülő irodalmárai. Fodor, miután (más ügyben) 1971. március 5-én csalódottan elhagyta a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatói irodáját, Illés Endre elegáns, úri viselkedését álságosnak minősítve jegyezte meg: „Öblös, műérzelmes hangja Király Pistáéra emlékeztet, csak (Illés) sokkal higgadtabb nála.” – A következő év november 16-án részletesen beszámolt a „Debreceni Irodalmi Napok” keretében rendezett vitáról, ahol Királyt fölháborította – egyebek között – a „belső turistákra” tett (antiszemitának minősített) megjegyzés. – Máshol szóvá teszi Király Németh László – sőt általában a „népiek” ellen – tett kijelentéseit. (Király megszólalásaiban, mondta állítólag Illés Endre, volt valami „nádtető-gyújtogató hangulat”, amit Fodor többször álságosnak, mesterségesen gerjesztettnek minősít.) – Fodor András költő saját állítása szerint 1943-tól naplót vezetett. Ebből eddig nyomtatásban hét (különböző kiadó által gondozott) kötet jelent meg. Királynál sokkal módszeresebben számol be élete eseményeiről, amelyek során ezen időszak majd minden írójával és irodalmárával, továbbá sok zenészével és képzőművészével került kapcsolatba.

nyolcvanas évekre értelmét veszítette. A megfélemlítettség mindennapi gyakorlata, a velejég hazug társadalmi beszédmód, valamint annak normatörő kijátászásainak beidegződése játszott közre abban, hogy a legértékesebb paraszti és munkás hagyományok mellett fölszámolták az öntudatos polgárságot és a polgári gondolkodás erkölcsi alapjait. Közben a világ szerencsésebb országaiban (itt részletezhetetlenül) olyasmi történt, amit Németh László a „minőség forradalma” metaforájába foglalt: a tudás forradalma vált a társadalmi fejlődés fő mozgatójává.⁸ Oly mértékben, ahogy azt az egyes országok hatalmi rendje elősegítette – illetve akadályozta.⁹ Az irodalom szakos tanár – aki a szólamok kötelező ballasztját hordozva is – elismert értelmezője lett nagyhatású műveknek, idősebb korában szembesült a technológiai elmaradottság végzetes következményeivel, de fölfigyelt az egyre elvontabb beszédmódra váltó tudomány előidézte nyelvi-megértési szakadék veszélyeire is.

Mintha azonban az egész *Napló*, sőt hiányzó (meg sem írt?) részei is azzal az önkínzó és öncsaló kérdéssel viaskodnának, helyes volt-e az önéletrajzi beszélgetésekben kiemelt döntése, hogy a „polgári világ” helyett a belátható időn belülre ígért szocializmus (majd kommunizmus) megvalósítása mellett kötelezte el magát? Jól döntött-e, amikor a választásokon nyertes, de a politikai küzdelemben előre látható gyorsasággal „leszalámizott” pártok helyett a Moszkvából hazatérteket választotta? Vajon személyes jóléte, szakmai sikere és a hatalom egy részének birtoklása megérte-e annak a szerepnek a vállalását, amit egyetlen elemében sem akart megkérdőjelezni? Talán azért, mert minden ilyen kérdés az igazába vetett hitét veszélyeztette volna, ami nélkül nem lehetett az, aki volt. Miközben a *Napló* írója gyakran sajnálja önmagát, hallgat arról, a választott és mindvégig kívánatosnak tartott szerep mennyi önfeladást, öncsalást, színlelést kívánt tőle. Így arra, ki volt Király István, annyi válasz kínálkozik, amennyi az érdeklődők eltérő világnézetéből, személyes sorsából, ismereteiből és szöveg-olvasatából következik.

*

Nem találtam pontos adatot arra, mikor került Király a pesti egyetemre: de 1947-ben már az Eötvös Kollégiumban¹⁰ tanított – a miniszteri tisztségét elvesztő, költőnek és irodalomtörténésznek ekkor nála sokkal jobban elismert Keresztury Dezső helyén.¹¹ Vajon mit gondolt a naplóíró az eltávolított kiváló

8 Ahogy az ipari forradalom elképzelhetetlen a nagy felfedezések nélkül, a „Nyugat” irigyelt jólétét is jórészt a termelés technológiájának óriási átalakulása hozta létre.

9 Magyarország ipari-technikai fejlődése régen szükségessé tette a tanulási lehetőségek kiszélesedését, s az erőszakolt nagyüzemi mezőgazdaság, valamint az iparosodás más életfeltételeket biztosított a koráibanál.

10 1950-ben – egy időre – az Eötvös Kollégiumot is fölszámolták.

11 Miután önállósították a hit- és az orvostudományi kart, 1950-ben megváltoztatták a tudományegyetem névét: Pázmány Péteré helyett Eötvös Lorándét kapta a Tudományegyetem.

tanárokról?¹² Hiszen az egyetem átszervezése közreműködésével változtatta – a szakmai minőség és sokszínűség rovására – fő céljá a „szocialista szakember” nevelését, és a marxizmus minden tantárgyat átítató egyeduralmát.¹³ 1953-ban – hónapokkal Nagy Imre miniszterelnöksége előtt – a „pártszerű” értékelvek érvényesítésének feladatával¹⁴ bízták meg a vezető irodalmi lap, a *Csillag* szerkesztésével. Ha Nagy Imre körének (meghatározhatatlan) szelleme beszivárgott a lapba, az részéről legföljebb az irodalmi közeg hangulatának tett engedmény volt, nem tudatosan vállalt cél. Mintha azonban már akkor előkészítette volna szerkesztőutódai egy részének későbbi gyakorlatát: tiltott szerzőket ugyan nem közölt, de pártírók sokasága mellett teret adott a „tűrés” határán lebegő „igazi” íróknak. Mintegy próbára téve a pillanatnyi (és fölötte álló) irodalompolitika tűrőképességét.¹⁵

Vajon a naplóíró észrevette-e, hogy az irodalmi élet működtetésében csak kisebb szerepeket kaptak a vidéki alsóközéposztályból nyelvtudásukkal, műveltségükkel, művészeti érdeklődésükkel magas értelmiségi szintre emelkedett kissé fiatalabb pályatársai? A parasztsaládok jónéhány leszármazottja viszont kiszorult a pályájáról, vagy súlyos küzdelmekre kényszerült.¹⁶ Ők ugyanis másoknál jobban átértékelték azt a már 1946/47 körül kezdődő folyamatot, amelyben a parasztság minden rétegét – az újonnan földhöz jutottaktól a kuláknak minősítettékig – elszegényítették, majd a kommunista elképzelésekhez igazított (megrekedésre ítélt) mezőgazdasági üzemekbe (illetve gyárakba) kényszerítették.¹⁷ A „munkás” származásúak többsége is faluról került a városokba, szíve a parasztsághoz húzta, de a valódi szakmunkás hagyományok (pl. a magas színvonalú – „tökéletes” – munka tudatosan vállalt igénye) áldozatul esett az ipari munkaalkalmak földuzzasztásának. Közben a szegények és kiszolgáltat-

12 Tóth Gyula: *Egyetemi éveim a Pázmány Péter-Eötvös Loránd Tudományegyetemen (1946–1950)* című emlékezésében olvashatjuk. (A szerző kiadása, 2000): „Leckekönyvem (indexem) jól mutatja a professzori karban történt durvaságokat, kitűnő tanárok eltávolítását és nem tudós politikusok felülletését a katedrára.” Hozzá kell tennem: a „tudós” jelzöt nem lehet a fiatal Királytól elvitatni, akinek neve itt elő sem fordul.

13 Továbbá kötelezővé tették a („birodalmi”) orosz nyelv tanulását.

14 Nagy Imre a jelek szerint nem játszott lényeges szerepet Király életében.

15 Vekerdi László szerint Király Istvánt „egy hosszú tudományos pálya során végig elbűvölte, magával ragadta és segítette Németh László...” Ugyanakkor küzdött szellemével, mert az ellentétes volt „következetes marxista fölfogásával”. Vekerdi nagyra értékeli Király érdemeit a Németh László életmű megjelenítésében. S ezt egy alaposabb életrajz kiegészítheti majd más – a marxista keretet átlépő – tetteivel.

16 Tanulságos a Király által a pályán tartott – és állandóan támadott – Czine Mihály példája. Még inkább Illés Lászlóé, akit kizártak a pártból, az ország összes egyeteméről, gyári munkára száműzték, majd visszavettek az irodalmi életbe. Fodor András naplójából ismerhetjük megpróbáltatásaik történetét.

17 A legendává magasztalt „szocialista nagyüzemek” helyett az ország hússzükségletének kétharmadát a „háztáji gazdaságok” állították elő. – Lásd Bertók László: *Priusz*. Budapest, 1994, Századvég.

tottak nagy része még szegényebbé és még kiszolgáltatottabbá vált. Ahogy Gyilasz nyomán sokan tudták: kialakult az „új osztály”.¹⁸ Király István pártbeli elismertségével annak nagyra becsült tagja lett.

Gyilasz könyve sokáig tiltott volt Magyarországon. Állításait sikerült is oly mértékig eljelentékteleníteni, hogy a hazai köztudat – és szakirodalom – igen keveset tud a kiváltságosok új rétegének létezéséről. Minden hatalmi szervezet (a legdemokratikusabb is) csak saját – bizalmi alapon kiválasztott – vezetőivel lehet működésképes, ami kizárólag személyes alapon valósulhat meg, noha – szerencsés esetben – ebben a képességek és a teljesítmény is közrejátszik. Király életében fontos kiváltságok voltak például a különböző színvonalú lakás-kiutalások, a hiánygazdaság külön üzletei – máshol nem kapható árucikkkel –, a magasabb színvonalú üdülési lehetőségek – mint a balatonöszödi „ötszallagos” luxus, az elegáns párt- és akadémiai üdülők, Szocsi, a nyugati szakszervezetek tengerparti szállodái – stb. stb. És persze a hozzáférhetetlen lapok, a bizalmas kiadványok zárt körben – több változatban – terjesztett tájékoztató anyagai.

Aligha véletlen, hogy a forradalom után őt – a „megbízható” – küldték „rendet teremteni” Szegedre, ahol leváltották és bebörtönözték az „ellenforradalom” előkészítésében való közreműködéssel vádolt rektort, Baróti Dezsőt.¹⁹ Király feladatát – jelek szerint – kedvetlenül és emberségesen végezte, de azt nem győzte hangoztatni, hogy a forradalomra okot adó korszak része az általa „haladónak” tartott magyar történeti folyamatnak, a nép „évezredes” elnyomás alóli felszabadításának.

A háború előtt felnőtt Király tudatába beépült az a csalódás, mely a Nyugat hatalmi politikájából vezette le a trianoni nemzetcsönkítést. A sokat utazó Király a nyugati országokban jómódot, árubőséget tapasztalhatott – szemben a hazai hiánygazdasággal. Ez azonban kiváltságos helyzetéből másként látszott, mint az átlagember nézőpontjáról.²⁰ Ő sokáig – talán mindvégig – bízott a szovjetvilág (meg nem valósult) lehetőségeiben.

1956-ban Király már túl volt első házasságán, és benősült a munkásmozgalmába. Feleségét, Landler Máriát²¹ – az éles nyelvű Ungvári Tamás, aki szívesen mondott (írt) pletyka szintű véleményeket kortársairól – rokonszenves, intelligens asszonynak minősítette. A pártközpont hajdani munkatársa, Széchenyi Ágnes még egyértelműbb lelkesedéssel beszélt róla. Más lapra tartozik, hogy az asszony gyermekkorában kialakult kapcsolati hálójá befolyásos moszkvai

18 Milovan Gyilasz (Đilas) *Új osztály* című könyve magyarul először zárt terjesztésben évszám nélkül, majd 1958-ban Nyugaton jelent meg.

19 Szabadulása után – régi barátai – a Petőfi Irodalmi Múzeumba helyezték.

20 Akkor is, ha neki soha nem jutott eszébe megvetően beszélni a Nyugatra csak „vásárolni járó” tömegről, ahogy ezt a „demokratikus ellenzék” arisztokratikus-elitista vezéreinek írásaiban olvassuk.

21 Landler Mária nem a Kreml falában nyugvó Jenő, hanem fivére, az 1919 után Magyarországon letartóztatott, majd fogolycseré keretében Moszkvába került Ernő lánya volt.

köröket is magába foglalt. Férje a szovjet elvtársaktól kapott megbízást a *Szovjet irodalom* főszerkesztői tisztségére azzal (ahogy a *Napló* is rögzíti), hogy csak ott megjelent (ellenőrzött) írásokat közölhet. Hogy ez – sok más megbízatása mellett – mekkora jövedelmet eredményezett, nem tudom, nem is fontos. De a *Napló* idézi egyik tanítványát, aki megjegyezte, könnyű kommunistának lenni egy luxuslakás kényelmében.

Politikai megnyilvánulásaiban Király professzor ötvenhat után alapvetően Kádár János fölfogásával azonosult: elítélte az „ellenforradalmat” és az azért bűnösöket. Ugyanakkor saját korábbi szerepét nem tartotta felülvizsgálatra szorulónak. Miután szó nélkül hagyta a ’45 utáni tisztogatásokat, amelynek nemzetközi híré tudósok is áldozatául estek; a koncepciós pereket, a kínzások, kivégzések és bebörtönzések ismétlődő gyakorlatát, „elvtársai” meghurcolását; a (parasztságra kirótt) beszolgáltatások okozta szenvedést, a „munkaverseny” álságát, a tízezreket megnyomorító kitelepítések borzalmait; nem vette észre azokat a fiatalokat sem, akik a Balassi Bálint utcán²² – talán szeme láttára – menekültek az 1956. október 25-ei Kossuth téri vérfürdő elől. A fél Budapestet leromboló szovjet tankok ugyanúgy kihullottak az emlékezetéből, mint az egész besúgórendszer.²³ (Az emlékezetéből? Vagy csak abból, amit megörökített?) Noha naplójegyzeteit 1956-ban kezdte írni, a „sajnálatos eseményeket” gondosan kihagyta, akárcsak a történelmi fordulatokban bővelkedő 1968-as évet. A hetvenes években megszorodnak a bejegyzések, a ’73-as év első fele megint hiányzik, noha őt a baloldali elhajlással vádolt „Lukács-iskola” ügyében május 8-án hozott határozat – akaratán kívül – a „jobboldali (nacionalista) elhajlók” felé sodorta.²⁴

22 Király a Balassi Bálint utca 1. alatti – ma is „zárt” – házban lakott. Otthonát sokan megcsodálták, s ezzel ő is tisztában volt. Arról viszont sehol nem beszélt, előtte ki lakott ott, az hová tűnt el, ő miért részesült abban a kiváltságban, hogy – valószínűleg második házassága után – neki utalták ki. – Radnóti Sándor, aki az ő ajánlásával jelentkezett a pártba (majd szándékát 68-ban visszavonta), végül nem maradt „hűséges tanítványa”. Neki Király az ellenforradalom bizonyítékaként egy golyónyomot mutatott lakása mennyezetén. E környéken azonban október 25-éig csak a kommunista karhatalom tüzelt, ahogy erre Radnóti is utal. Őt és feleségét (a szovjet követség alkalmazottját) több nappal később a hisztéria készíthette, hogy barátokhoz meneküljön – nem létező – üldözői elől. Radnóti Sándor: *Sosem fogok memóriát írni*. Bp., 2019, Magvető, 154.

23 A besúgórendszer kiszolgáltatót ügynökökre, jól fizetett tartótisztekre épült. Király és családja a kiváltságosok közé tartozott, akik külön bizalmas tájékoztatásokat kaptak, ha a rendszer veszélyt érzett. Sokkal közelebb állt a főhatalomhoz annál, hogy besúgónak használták volna.

24 1972. augusztus 30-án egyetlen mondat rögzítette a tény, hogy megkapta a „Lukács-tanítványoknak írásait”, akiket ismert. – Fehér Ferenc kandidátusi vitájához szükségesnek tartotta megjegyezni: „meggondolkodtat, mennyi fiatal tehetséget tudnak maguk köré gyűjteni. Jobban kell törekedni a saját körünk megteremtésére.” *Napló*, 249. – Az „ők” kilétét találgathatjuk. Jelentheti a Lukács-iskolát (és óvodát), a „zsidókat”, a „balosokat” (akiknek politikai kapcsolatai ekkor Kádár irányzatának megdöntésén fáradoztak, s akik ellen Aczél Pándit mozgósította), valamint azoknak a „nyugatián modernista” irodalomtudósoknak a törekvéseit, akikről munkám utolsó részében még szót ejtek: TTE.

Király az irodalom és a művészetek területén egyszerre volt kiszolgáló, irányító és végrehajtója annak, amit a legfelsőbb szinten elfogadott – sűrűn változó – „forgatókönyv” előírt.

*

Amikor Király *Naplójában* az Aczél Györggyel folytatott vitáit olvassuk, tudnunk kell, hatalmas helyzetétől függött kiváltságai megtartása. Ezek a kötet leg gondosabban fölépített, írójuk által legfontosabbnak tartott bejegyzései, noha elvi kérdései a megjelenés idejére elvesztették jelentőségüket. Meglepő az olvasók többsége által roppant sikeresnek látott Király állandó sértettsége, amire magyarázatot talán – noha a *Napló*ban csak elvétve villannak föl jelei – a korabeli tudományos-irodalmi élet jó néhány szereplőjének vele szembeni ellen-szenve kínál.²⁵ Aczél nem az egyetlen, akivel nem mindenben értett egyet – Kádár teljhatalmát viszont következetesen elismerte, a főtítkár helyzetének késői megingása aggodalommal töltötte el. A *Naplóíró* a hetvenes évektől érzékelte a világ változását, s egyre kevésbé tudta önmagát meggyőzni arról, hogy a dolgok alapvetően jó irányba haladnak. Ennek fő okát azonban sokáig a hatalmat gyakorlók személyében s azok befolyási övezetének határaiban kereste, nem a „rendszerben”. Miután a nyolcvanas években megrendült a rendíthetetlennek vélt hatalmi helyzet, s a párt főtítkárát 1988-ban leváltották, Király professzor teljesen elbizonytalanodott, noha ezt megelőzően még a Központi Bizottságba vágyott.

A *Napló* sok nézeteltérést örökít meg életének fontos vagy jelentéktelen – különböző társadalmi helyzetű – szereplőivel.²⁶ Tamás Gáspár Miklós szerint Király egész környezete a pártelithez tartozó zsidókból állt,²⁷ mások viszont „népi” kapcsolataira emlékeznek. Meg kell ismételnem: a hatvanas évektől az irodalmi és művészeti életben – főleg Aczél György támogatásával – korlátlan hatalommal bírtak ők hárman Pándi Pállal és Szabolcsi Miklóssal. Ám a hetvenes évektől a korlátlan jelző szinte észlelhetetlenül kezdett kilúgozódni, noha befolyásuk tovább érvényesült.²⁸ Az viszont tisztázásra vár, hogy a naplóíró

25 A *Napló* szerint Kati lánya ekkor együtt élt Karsai Elekkel, aki gyűlölködve beszélt Királyról. Javasolta az asszonynak, hogy változtassa meg nevét. *Napló*, 205. Ennek alátámasztására mondhatta – vagy szülei mondhatták – el a lánynak azt a pletykát, miszerint ő Horváth Márton lánya lenne, Király pártutasításra vállalta mégis az apaságot. E két naplóírói bejegyzés a hatalom részesét – a messzemenően elismert egyetemi tanárt – körülvevő ellenséges légkör miatt érdekes. A második után nincs semmi megjegyzés. *Napló*, 249.

26 Gyermeket váró feleségének 56-os menekülése jobban érthető, hiszen lakásukban jól hallható lehetett Nagy Imre Kossuth téri szófordulata, a tömeg dühe, de még aznap éjjel bevonultak a szovjet tankok. Rémlátásuk legfőljebb a fegyveres harcok néhány nappal későbbi hírére kaphatott tápot. De a felkelők csak az ÁVO-ÁVH tisztjeit keresték, ha keresték, egyetemi tanárokat nem, „oroszkokat” sem – november 4-éig.

27 *Magyar Narancs*, 2017. május 18. – A világhálón is olvasható.

28 Pándi 1987-ben meghalt.

mire fordította hatalmát (befolyását) adott viszonyok között fő területén, az irodalom értékrendjének alakításában? Sokan vannak – és nem csak a visszarendezésen fáradozók között –, akik hálával gondolnak rá, és gondolkodásának rugalmasságát hangsúlyozzák.²⁹ Ez jó néhány irodalomtörténeti munkájában is érvényesül, noha a marxista értelmezésű realizmushoz következetesen ragaszkodott. Tegyük hozzá, Pándival támadt nézeteltérései többnyire arról szólnak, hogy más-más személyeket támogattak, s irodalmi ízlésük, érdeklődésük is különbözött.³⁰ Ez vezetett néha irodalompolitikai beavatkozások eltérő fölfogásához, noha alapvetően ugyanazt a célt szolgálták. A hetvenes évek második felében, mintha irodalmi magabiztossága megingott volna. Akárcsak a vele sok tekintetben hasonló helyzetű Tóth Dezső: egy 1978. január 24-ei bejegyzésű vitájuk alapján ma már elég nehéz eldönteni, mit tartottak helyesnek, elfogadhatónak és mit tűrhetetlennek. A nyílt (zárkörűen nyilvános) vitát bizalmas beszélgetés követte. Királyt a rendszer elerőtlenedése izgatta akkor, amikor „a szellemi életben jelen van a morális terror. Aki nem akarja, hogy megsemmisítsék, annak meg kell védenie magát” – írta erről. Párttársa és kollégája azt válaszolta: mivel ő a „hatalom részese”, nincs lehetősége arra, hogy azzal ne éljen. (Csak éppen nem él vissza vele, tette hozzá.)³¹

1990-ig a magyar politikában állandó tényező csak az erőszak, a megfélemlítés és a párt „vezető szerepe” maradt. Mindezt a hatalom eltérő módszerekkel, más-más fölfogásban, de ellentmondást nem tűrően érvényesítette, amit tudós naplóiírónk úgy méltányolt, mintha észre sem venné vagy magától értetődőnek tartaná.³² A hirdetett „osztályharc” mellett a párt vezetői is folyamatos küzdöttek – egymással. Az ebben való részvétel indokolása Király István *Naplójának* legterjedelmesebb témája. A *Napló* lapjain ellenfeleinek (akik egyszemélyben szövetségesei, pártfogói, sőt barátai is) a bemutatása egyedülállóan érdekes. Aczél György, Pándi Pál és a kor neves irodalmárai mellett – ahogy látni fogjuk – „irodalmi hősként” jelenik meg az olvasó előtt a kor hazai világát mindenki másnál jobban meghatározó Kádár János. Már csak ezért is érdemes a *Naplót* elolvasni: Király tollán a kor főszerelői közül többen színes egyéniséggé válnak. Megrendítő belülről látni, átérezni azt, amit legtöbbször kívülről élte át. A kort a szabad választásokig uraló félelem – és korlátlan kiszolgáltatottság – csak annyiban jelentkezik a *Naplóban*, hogy írója jobban fölfigyel a fiatal irodalmárok saját útkeresésére, ami csak fokozta tehetetlenségérzését, miközben úgy látszik, mintha a hatalom csúcsán állna.

29 Mások ellenszenvvel vagy gyűlölettel írnak róla.

30 Azok a fiatalabb írók, akik önmagukat a „demokratikus ellenzék” hangadóinak tartották, Pándit a pártfölfogás Királynál könyörtelenebb érvényesítőjének látták.

31 *Napló*, 568–570.

32 1989-ig ugyanúgy engedélyezték, mi jelenhet meg. 1944 óta mindvégig a párt határozta meg – változó szempontok alapján – az érvényesítési lehetőségeket.

Király professzor a polgári világból hozta makacs hűségét mindannak vállalásához, aminek vizsgálatától elzárkózott. Megőrizte és gyakorolta az eszményi úriember viselkedési normáit. És azt az erkölcsi fölfogást, miszerint az adott szó kötelez, az ember hű marad eszméihez, azaz önmagához. Népi származású idősebb pályatársai ezt – ahogy fentebb hivatkoztam rá – idegenkedve szemlélték, a fiatalabbak viszont ebben a rendíthetetlen etikai tartás bizonyítékát látták. Néhányan zseninek tartják. De beleütközhetünk abba az abszurdumba is, hogy a történelmi fejlődés – azaz szüntelen változás – elvét valló marxista-kommunisták úgy vélték, hogy a szocializmus, illetve annak kommunizmussá alakuló folyamata lényegében végleges, változatlan állapot. Időnként szüksége van kisebb módosításokra, de társadalmi rendje úgy jó, ahogy van – a sajtóban, az írott anyagokban, a határozatokban. Többen öncsalóan azt hirdették, csak vissza kell állítani az „igazi” marxizmust, s a „hibák” (bajok, ellenmondások) megszűnnek. Ám azt senki nem tudta, mi is az „igazi” marxizmus.³³

A *Napló*ban ötvenhattól a hetvenes évekig esetleges bejegyzéseket olvashatunk. Majd egyre inkább élete legfontosabb benyomásainak megörökítésével találkozunk. Irodalomtörténeti munkáiban kifejtett nézeteiről és kutatási eredményeiről viszont ritkán beszél. A hetvenes években egyre gyakran kell szembeszólnie azzal, hogy a hozzá közelállók – tanítványai, pártfogoltjai – másként gondolkodnak, mint ő, másként látják a világot és benne az irodalom lehetőségeit. A *Napló* kiadása arról tanúskodik, hogy Agárdi Péter maradt legbizalmasabb tanítványa. Bizonyára Király tudtával és támogatásával lett az MSZMP KB (és közvetlenül Aczél György) munkatársa, ami aztán a Magyar Rádió elnöki székébe röpitette. Agárdi azonban pártfogója meglepetésére Fejtő Ferencről, a Kádár-rendszer Párizsban élő harsány bírálójáról írta kandidátusi disszertációját. (Az értekezés persze nem erről, hanem Fejtő fiatalkori munkásságáról szól.)

Nem kétséges, professzorunk alapvetően barátkozó természetű ember, de hisztériára hajlamos alkat volt. Kedvelte az oldott beszélgetéseket, aki közelebb került hozzá, azzal elkoccintgatott, de ügyelt arra, hogy a kevésbé kedvelt hozzáfordulók se menjenek el üres kézzel, noha többnyire csak tanácsokat adhatott. (Állást, előmenetelt igen ritkán.) Érezte támogató szándékát mindenki, aki egymáshoz nem illő személyekből álló köréhez tartozott. Harcba ritkán szállt valakiért. Leggyakrabban – és legtöbbit – Czine Mihálynak segített. Annak ellenére alkalmazta a tanszékén, hogy az ő köréhez tartozók közül többen a jó föllépésű, hatásos előadó széles körű népszerűségét antiszemita kijelentéseivel magyarázták.³⁴

33 E gondolatmenetet a marxizmusból kiábrándult Lukács-tanítvány, Vajda Mihály fejtette ki *Szög a zsákból* című önéletrajzi esszéjében (Bp., 2017, Magvető., Tények és tanúk. Vö. pl. 109).

34 1987. július 8. szerdán írta a *Napló*ba: „Juli (második házasságából származó, nálunk nevelkedő lánya) volt nálunk reggel. Indulunk Balatonvilágosra, búcsúzni jött. Beszéltem a Károlyi Társaság (radikális liberálisoknak Csoóri, Csurka, Pozsgay elleni) lapjának engem (is) támadó cikkéről. És mellékesen azt mondtam, hogy akik ezt írták, zsidók. Ennyi elég volt Julinak: »Na, akkor engem is lezsidózhatsz« – mondta. – »Miért nem azt mondd, hogy ez és ez

A szovjet hódoltság évtizedei alatt a korrupció kezdettől része volt a rendszer működésének, Király helyzetéből azonban ez sokáig nem tűnhetett föl. Az ideológia, amit szolgált az irodalomértelmezésben érvényesült. Másfelől tanárként feladata volt ugyan (vagy inkább: lett volna) a „szocialista ember” eszményének tanítványai tudatába ültetése, de annak tartalma ugyanúgy változott, ahogy a „marxista elképzelések” (és a „népi demokrácia” alattvalóinak életformája) is. A korrupcióhoz a „szocialista társadalom” alattvalói annyira hozzászoktak, olyan magától értetődőnek tartották, hogy csak a legkiemelkedőbb visszaélések keltettek kisebb-nagyobb érdeklődést. Ezért meglepő, hogy a *Naplóíró* ezen csak az általa pártfogolt Czine Mihály esetében akadt fenn. Czine újonnan készült háza „felszentelési” ünnepségén fakadt ki, hogy az ottani luxuskivitel minden elemében lopás (korrupció) eredménye.³⁵

*

Király 1986. november 23-án fejezte be Fodor András – akkor megjelent – „naplójának” az olvasását.³⁶ „Megkavart ez a könyv” – írja. – „Furcsa érzés kívülről, idegen szemmel látnom magamat.” Fodor 1947-től, az Eötvös Kollégiumból ismerte, de kezdettől fogva fenntartásokkal viszonyult hozzá. Mégis korábbi tanára meghívására került a *Csillag* szerkesztőségébe, s ez nagy lökést adott irodalmi pályájához. Fodor a népre hivatkozó szólamokból már Rákosi idején kiábrándult, az ötvenhatos forradalom mégsem ragadta magával. Viszont milyen benne élt a magyar valóságban, Budapestre telepedése után is szoros

a véleményük? Miért fontos, hogy zsidók?» Én: »Ők sem mondták, hogy ez a Király véleménye, csak azzal érvelnek, hogy jobboldali vagyok.« – Juli: »De ezek megbántott emberek. Rémes, de Magyarországon szégyen zsidónak lenni.« – Én: »Miért lenne tilos beszélni róla? Kimondani, hogy valaki zsidó« – Ő: »Ha itt olyan lenne a helyzet, mint Amerikában, nem lenne tilos. De egy olyan országban, ahol a futballpályán olyasmiket kiabálnak, mint itt, egy ilyen országban törvényt kell hozni az ilyen vélemény elnémításáról.« – Ez nekem egy igazi probléma: jó-e, vagy rossz, hogy tabutémát csinálunk ebből a kérdésből? Igazam van-e, hogy áthágtam ezt a szabályt?» *Napló*, 765–766.

35 *Napló*, 1981. szeptember 4. Péntek, 633, – Azt viszont megjegyzésre érdemesnek tartotta, hogy „Rajk lakásán van az illegális íráskönyvtára (Galamb utca 3.)... Amikor (Knopp Andrásék) beszéltek velem, kijelentette: neki ez kötelessége, mert ha mások csinálják, azokat azonnal börtönbe zárják. Ehhez az ő nevére van szükség...” Korrupciós tény az is, hogy származása neki ezt a kiváltságot biztosította (ha nem is korlátlanul). – Még keserűbb, amikor Bárdos Pált, a rendszer egyik futtatottja idézi azerbajdzsáni élményeire hivatkozva arról: ott is kialakult az új osztály: „fent jómód, lent nyomor” – „2) (a) személyes mozgásszabadság korlátozott... – [...] az őszintétlenség: a külvilág »közhasznú« és »magánvéleményre«. – 1976. január 9. péntek. *Napló*, 404, – A *Napló* szerint 1987. május 30-án vett részt Czine Mihály új házában avatásán Szentendrén, s azt írja: „büncselekményről beszéltem (a magyarban nincs külön szó az íratlan és írott törvénybe ütköző bűnre). Később Mari mondta, hogy ebben a házban mindent úgy loptak.” Túl nagyinak és hivalkodónak találta a házat, amit Czine egy író-társa közreműködésével vett telken „egy építőipari vállalat jogtanácsosa segítségével”, a cég tégláiból épített. *Napló*, 759.

36 Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*, I-II. Bp., 1986, Magvető.

kapcsolatban maradt falusi családjával, otthon volt vidéki városokban és falvakban. Majdnem mindenkit ismert a kulturális élet másod-harmadvonalában is. Elképesztő mennyiségű nővel és férfival tartott baráti jellegű kapcsolatot. Egészen más nézőpontból ítélte meg a „tényeket”, mint a dolgozósobájában, a katedrán, a könyvtárban vagy pártgyűléseken otthonos professzor és főszerkesztő. Kezdetből erőltetettnek és képmutatónak tartotta Király „párthúságát”. Tehetségét és alapvető jó szándékát viszont nem vonta kétségbe. Csak viselkedésére tett irigységgel átitatott elmarasztaló megjegyzéseket. Saját megfogalmazásában Fodor észrevételeiből a következő képet rajzolta önmagáról Király István. Fodor szerint ő:

„– Ellenszenves ember, de ami elsősorban ellenszenves, a hatalom, a rendszer és a világnézet.³⁷ Mik az innen beléivódó legfőbb vonások:³⁸

- a. Elvont, valahol kívül él azon, ami valóság. A tények fölött áll.
- b. Félelem a fenttől, a hatalomtól. A kiszolgáló benne, a készséges kutya.
- c. Ezért (a) jutalom, az üdülés Hawaiiin, Balaton s a palotalakás.
- d. Az emberek nem szeretik, idegenül néznek rá.

– Mi az, amit ezzel szembehelyezhetek?” – Kérdezte a naplóiíró. – „Azt érzem csak mindenképp, hogy meg kell írnom a magam élete mentségeit.”³⁹

Átérzem a „megkavart” ígét, hiszen engem is megkavartak azok a szemponatok, amelyekkel e naplókban találkoztam. Igazat adok a szerzőnek: meg kellett volna írnia élete mentségeit, amelyeket külső szemlélő nem élhet igazán át. Ahogy – részben – igaza van azoknak, akik szerint Fodor naplója „hálószo-batitkokban kukucskálás...” Emlékei kitergetését sokan mások is rossz néven vették.⁴⁰ Meg kell ismételnem: Fodor 1943 óta vezette Királyénál sokkal részletesebb naplóját. Ebből ekkor a Fülep Lajosra vonatkozó részletek jelentek meg, s az óta még öt további terjedelmes kötet.⁴¹ Korrajz ez a javából – a maga elfogultságaival, egyoldalúságaival együtt.

*

1973. november 8-án, csütörtökön Király kitépett, majd visszaillesztett naplójába egy gondolkodására – és rokonszenvének jellegére – mélyen jellemző bejegyzést: az ekkor leírt Kádár-portré hosszú és eredeti megfigyelésekben gazdag. Azzal kezdődik, hogy ő, az „ideológus professzor” szerepének megfelelően

37 Fodoréval ellentétes fölfogása.

38 Már mint a naplóiíró vonásai.

39 *Napló*, 744–745.

40 *Napló*, 748.

41 Fodor vasutas családból származott, már a háború vége előtt tanulhatott, s e lehetőséget alaposan kihasználta később is. Több idegen nyelven beszélt, elismert műfordító és zenekritikus volt. A naplókban sok szó esik barátainak, ismerőseinek a családi ügyeiről, szerelmeiről, főleg pedig az ő írói tevékenysége sikereiről, illetve – vélt – mellőzöttségéről. – A naplók hálózati kiadásban is megtalálhatók a világhálón.

írásban átadta a forradalmiságról szóló eszmefuttatását,⁴² de az nem érdekelte Kádárt. A pártfőtitkár munkatársai által fölkészítetlenül találkozhatott vele, ezért szabadabban, közvetlenebbül beszélt, mint hivatalos tanácskozásokon. Emberi arca jobban kibontakozott: az életéről és élményeiről beszélt, származásáról, anyjáról, a Wesselényi utcai fiatalságáról. Megállapította, sok a 600 000 párttag, „kevesebb jobb lenne”, akkor több „elvtársban” erősebb lehetne a vágy, és „több az eltökéltség, hogy a társadalmi fejlődés előreviteléért dolgozzon”, esetleg áldozatokat is hozzon. Gondolatmenete a nevelés szükségességével folytatódott, s Király igyekezett követni töprengéseit. A fiatalok fogékonyak, mondta a mindenható pártvezér, de életük irányítására eszmények – és tanítók – kellenek. Őt tapasztalt elvtársai a kommunista sejtekben nevelték. „Megkérdezi tőlem” – írja a naplói –: „maga mit ír a kérdőívekre (foglalkozásként): – »Tanár« – Tanár, nincs ennél szebb... [...] Bármennyire szeretnénk is emelni jobban a pedagógusfizetést, valahogy nem megy. Mindenki inkább arra szavaz, akitől a holnapi termelés emelése függ. A pedagógusok munkáján pedig csak a húsz évvel későbbi termelés múlik. S az nem olyan sürgős.”⁴³ Noha az nem derül ki, hogy erre Király mit mondott, bejegyzése egyetértését emeli ki, hiszen az iskolákban dolgozó tanítványai sokszor panaszkodtak anyagi gondjaikra és a megbecsültség hiányára. Bérük valóban – ahogy Kádár is mondta – messze elmaradt más egyetemet végzett rétegekéhez (és néhány munkáscsoportéhoz) képest. Pedig Király jól emlékezett rá, hogy diákkorának tanárai a középosztály anyagi szintjén éltek, még a falusi tanító is félig-meddig „úriembernek” számított.

*

Radnóti Sándor (ismétlem) nem tartozik hívei közé, de véleménye szerint Király István nagyszerű (egyetemi) tanár volt, „teljesen szabadon lehet ellentmondani neki...”⁴⁴ Am a tanítványok szakmai érdeklődéséről és eredményeiről alig esik szó a *Napló*ban, erről a szorosán hozzákötődők esetében is csak igen ritkán tesz említést. Pedig tanári hivatását olyan fontosnak tartotta, hogy 1972. április 12-én, szerdán egész délelőtt a pécsi főiskola Tudományos Diákköri pályázóinak előadásait hallgatta. Komoly fenntartásokkal: „Kassák, Ady, Weöres elemzések. Strukturalista és információs elméleti halandzsza rémuralma. Fel kellene szólítani⁴⁵ ez ellen. Az irodalom, a művészet nem veszhet el műszavak kódében. Az értelmiség és a nép elszakadása jelentkezik benne. – (Egy) pécsi (diák) a *Párizsban járt az őszről* beszél. S meg sem említ. Rosszkedv, csömör bennem. Az életem igazolása még hátra van.”⁴⁶

42 A forradalmiság az ötvenes évektől fontos értékmérője volt az írói műnek, de fokozatosan vesztett hangsúlyából miután megjelent a „maoista”, szélső balos irányzat.

43 *Napló*, 298, illetve 288–298.

44 Radnóti, i. m. 22.

45 E szó talán elírás a „szólalni” helyett, hiszen itt magára gondolhatott. Igaz, gondolatmenet szerint a tanárokat is föl kellene szólítani.

46 *Napló*, 239.

Másnap: „Összbenyomásom: – a) A jól képzettség. – b) A vidékieknél erősebb sznobizmus, mint Pesten. A legújabb nyugati divatjelenségek állandó emlegetése. Európéerek a pusztán. – c) Ugyanezzel függ össze a tudományos és strukturalista madárnyelv kedvelése. Ez ellen lassan valóban fel kell lépni. – d) Nincsenek tanítványaink. Erősebb, markánsabb, tanítványokat teremteni tudó szellemi arc kell.”⁴⁷

A bejegyzés – talán először – emeli ki azt, ami az „ideológus párttag” feladatainál és a hatalom lehetőségeinél jobban érdekelte: a tanári hivatás eredményessége. A TDK-viták adnak alkalmat, hogy benyomást kapjon a következő nemzedék törekvéseinek irányáról, amit a tudástöbbletre törekvőkben tanáraik indítanak el. Itt néz szembe azzal, ő és pályatársai milyen hatással vannak a jövő magyartanáraira (és kutatóira).⁴⁸ Ezért hallgatja a diákokat a jó tanár figyelmével és felelősségtudatával. Aggasztotta az, amit tapasztalt. Az „ideológiától”, aminek terjesztését fiatalon vállalta, nem tartotta elválaszthatónak az irodalom értelmezését, s azt kellett észrevennie, hogy az eredmény nem az, amire életét föltette. Érthetően nem foglalkoztatta, hogy az ő marxizmusa is „madárnyelven” jutott el a diákokhoz. Az viszont annál inkább izgatta, hogy helyette az újabb tudományos irányzatok, főleg az akkor divatos strukturalizmus beszédmódját használták. Ha a sznobizmus eredeti értelmét (nem nemesek) nézzük, akkor azt is nehezményezi, hogy a „szocialista ember” magasabb rendű világnézete helyett polgári, avantgárd, illetve „européer” befolyások alá kerültek. Ezek a hallgatók tizenkét-tizenhárom éve (vulgár) marxista könyvekből tanultak, a marxizmus című tárgyakból sikeresen letettek számos egyetemi vizsgát, hallhatták az ő előadásait, olvashatták tanulmányait, könyveit, s íme mégis tőle idegen utakat választottak, s ezzel az övét elvetették, megtagadták.

Egy jó évtizeddel később, 1985. január 3-án ismét egész napját „gyerekek vizsgáztatásával” töltötte, és erről a következőket írta: „Elveszítettük az ifjúságot. Csak személyiségben, a személyiség méltóságában, önmegvalósításban hajlandó gondolkodni. Akit legszívesebben idéz: Heidegger. Olvasni semmit sem olvastak tőle, de Németh Géza révén ez maradt meg bennük.

– Ugyanakkor az irodalmi oktatás teljes krízise:

– a) Elemezni nem tudnak, az önmagában való poétikai elemzésnek nincs is különösebb célja.

– b) Mivel az életrajz és a történelem nem szerepel, mint a »részesedés« lehetősége (a másik szemlélet kiküszöbölve).

– c) Mivel filozófiai műveltségük egzisztencialista, perszonalista⁴⁹ kultúrájuk, ismeretanyaguk nincs.

47 *Napló*, 239.

48 Keveseket érdekelt ez oly alaposan, mint Király professzort.

49 Perszonalizmus – a protestáns teológiából levezetett fölfogás arról, hogy a legfontosabb a személyiség, a világban egyre tökéletesebb személyiség közelít Isten – a legfőbb személyiség – eszményéhez.

- d) Mivel a szellemtörténet stíluskategóriái nem engedélyezettek – teljes üresség, tartalmatlanság az elemzés meddő »eredménye«.

- e) Még egy figyelemre méltó dolog: az élő irodalomtól is idegenkednek, nincs is ismeretük róla.”⁵⁰

Induljunk ki a 1972-es bejegyzésekből tanári gondjai megértése felé, mert az időpont történelmi jelentőségű.⁵¹ A „strukturalista halandzsa” ugyanis nem csupán Királyt izgatta, de (szövevségese és ellenfele) Pándi le is csapott rá. Az év kezdetén elvette az Irodalomtörténeti Intézettől a *Kritika* című folyóirat szerkesztését,⁵² mert aggasztotta az a folyamat, amelynek eredményeként az MTA kutatóintézete (sokat mondó) új nevet választott magának. Az Irodalomtudományi Intézet fogalma alapvető szemléleti változással járt. Az irodalomértelmezés tudományként fölfogása ugyan – részben – Lukács esztétikájának újragondolásától indul, de megkérdőjelezi a marxizmus minden hatalmi eszközzel körülbástyázott hadállásait, amit Pándi – és Király – elszántan védelmezett. Életrajz-központú irodalomfölfogásuk az értékelést a marxista forradalmiság tételéhez és a realizmus kisajátított eszményéhez kötötte, aminek a hetvenes években pártértelmezése is megingott.⁵³ A fiatalabb nemzedék számára – világnézettől majdnem függetlenül – fontossá vált a változtatási szándék. A „történetiség” Király – Révai Józseftől vett – fölfogásában magába foglalta a magyar, ezzel együtt: a népi sajátosságokat is. Az elméleti alapon megközelített tudományosság viszont az egyetemes értékekre helyezte a hangsúlyt.⁵⁴ A strukturalizmust később újabb irányzatok háttérbe szorították, de Király észere vette, hogy a tudományos meghatározásokat közvetítő „halandzsa” az irodalommal frissen ismerkedőket inkább elriasztja az olvasástól, minthogy elősegítené az abban rejlő fölfedező-élmény érvényesülését. A *Napló* azt a tanácsstalanságot tükrözi, amivel a párt mindenható vezetői a nyugati szellemi áramlatok betörését fogadták.

Király, a nagyhatalmú, de töprengő alkatú professzor fontos döntése volt, hogy – ízléséből eredő fenntartásai ellenére – átvette tanszékére a magyar modernizmus tanítómesterévé váló Németh G. Bélát, majd 1981-ben Szegedy-Maszák Mihályt. Nagy fájdalommal lehetett, hogy ők a hallgatók törekvő részére

50 *Napló*, 692.

51 Ezzel egyidejű a Kádár-ellenes baloldali mozgolódás, amelynek szála a „Lukács-iskolához” vezetett.

52 A lap szerkesztőbizottságának többségét „népies” fölfogásúak tették ki, szerepük még földerítésre vár, mert a támadás a „modernkedés” (pl. Miklós Pál) ellen indult.

53 A hatvannyolcas diákmozgalmak hírei alapján nálunk is megjelent a forradalmiság radikálisan baloldali – maoista – fölfogása, egyebek között „Che” Guevara kultusza.

54 A nemzeti és nemzetközi értékrend különbözősége együtt érkezett Révai Józseffel és Lukács Györggyel Moszkvából. Lukács „iskolája” (és óvodája) ugyan hosszú ideig uralta a filozófiát, és az irodalom filozófiai alapú megközelítését, Révai fölfogása a magyar irodalom haladó hagyományáról viszont és a Petőfi-Ády-József Attila kultusz kibontása – Király közreműködésével – jóval szélesebb körben hullott termékeny talajra.

nálánál nagyobb hatást gyakoroltak.⁵⁵ Németh G(éza) Bélát már az Eötvös Kollegiumból ismerte, de neve csak 1972. január 1-jén jelenik meg a *Napló*ban: Miután a naplóiíró egy szilveszteri mátraházi üdüléséből hazaért, „elkapta” Mezei József egyetemi docens. „Őszintén megmondom neki: Németh Gézát megfelelőbbnek tartom a tanszék⁵⁶ vezetésére s egyetemi tanárságra” – olvassuk a *Napló*ban. Hiába hivatkozott Mezei arra, hogy ő munkáskáder (ami húsz évvel korábban döntő érv lehetett volna), Király tudta, hogy az MTA Irodalomtudományi Intézetének fiatal kutatói közül a filozófiai eszmékre épülő új irodalomértelmezési iskola hívei Németh Gézát tekintik mesterüknek. Ennek szellemében fokozatosan háttérbe szorult az ideológia központi szerepe – és ezzel a történetiség érvkészlete. Ahogy láttuk, Király észlelte ennek új távlatokat nyitó jelentőségét, és aggasztotta az abban rejlő egyoldalú elvontság, ami rendkívül megnehezíti befogadását, s ezzel „arisztokratikus” magasságba emeli az irodalomértelmezést, amit a lehetséges olvasók nehezen tudnak követni.⁵⁷

Igen jellemző Királyra a következő bejegyzés egy 1976-os tanszéki értekezletről: „Németh Géza szeretne egy speciális tárgyat magának⁵⁸ [...] Némileg sért, mert ez azt jelenti, hogy külön úton akar járni, független akar lenni a mi törekvésünktől, a mi céljainktól.”⁵⁹ A „mi” itt egyszerre jelentheti a pártot és saját, történetalapú népi-nemzeti irodalomfölfogását.⁶⁰ Szegedy-Maszák Mihály és Veres András, akik ekkor még az Irodalomtudományi Intézet nagy jövőjű munkatársai, arról vitáztak a naplóiíróval, hogy tanulmányai „túl ideologikusak és nem eléggé tudományosak”. Véleményük szerint nem figyel kellően arra, hogy az irodalom a „nyelv köntösében jelentkezik”. Otthonának ifjú vendégei – jegyzi meg Király – „gondolkodó emberekkel gondolkodó világot” akarnak. Támadnak „mindent, ahol felületességet gyanítanak. És igazuk van. Már csak ezért is rokonszenvesek nekem.”⁶¹ Ő, aki az irodalomértelmezés szövegeközpon-túságából – és annak alapos megértéséből – indult ki, talán azért ismeri el tehetségüket, mert a nyelvközpon-tú fölfogásától egyáltalában nem idegenkedett. Az elméleti megközelítés egyoldalúsága (kizárólagossága) és magyar anyanyelvűeknek igen nehezen befogadható – idegenségekkel teli – szaknyelve zavarta. A *Napló*ban nem találtam nyomát, hogy belátta volna, az általa használt „madárnyelv” elidegenítő hatású hamissága nyitott (saját érveinek súlya mellett) teret az elméleti irányzatok elterjedésének.

55 „Népi” származású egyetemista volt, és lelkes párttag. (L. Fodor András naplóiban több helyen.)

56 A 19. század második felének külön tanszéke volt ekkor, Király a 20. századit vezette.

57 Közvetve tehát Király észrevette – ahogy más logika alapján a tőle távol álló Vajda Mihály is –, hogy a „tömegkultúra” meghatározó befolyásának egyre nagyobb érvényesülését „a magas kultúra” növekvő arisztokratizmusa is elősegítette.

58 *Napló*, 427. – Az „új tanszéket” – Összehasonlító irodalom címmel – majd Szegedy-Maszák Mihály alapítja meg.

59 *Napló*, i. m. 427.

60 A bejegyzés következő sorai félrevezetőek: a „korrupció” veszélyét említi a már idézett formában.

61 *Napló*, 450.

1976 augusztusában az AILC⁶² kongresszusán szembesült – le nem írt fenn tartásokkal – a nyugati irodalomszemlélet új irányzataival. Ahogy a *Napló* jegyzete fölhívja a figyelmet rá, Király valószínűleg itt találkozott először Gadamer és Jauss irodalomtudományi irányzatával. Ebben is a Kelet-Nyugat megosztottság jelét látta, de fölfigyelt az egyhangú szovjet öntudat nevenséges elemeire is. Zavarta, hogy kollégái nemzetközi hírnévre vágnak, amit elérhetetlennek tartott: Az irodalomtudományban az „ügynevezett világnév nem egyéb, mint önadminisztráció”, írta. Keserűen állapította meg, hogy a nyugati tudósok „modernista” elveik alapján provinciálisnak minősítik a Keleten fontosnak tartott realizmust. Nem egészen világos, mit akart rögzíteni, amikor a következőket jegyzi föl a „nyugati szemlélet” tanulságként: „a) Az irodalomtörténetet veszélybe sodorta a marxizmus, a strukturalizmus és a recepcióesztétika. – b) Mindezek kívülről hoznak be normákat a tudományba. – c) Csak a tiszta irodalmi jelenségeket kell vizsgálni. Ez azt jelenti: van a mű, a szerkesztő, a kritikus és a kapcsolat más művészetekkel. Ez a régi fajta racionális-pragmatikus megközelítés, amely nagyon büszke tárgyának autonómiájára, és tart attól, hogy alárendelje ezt az ideológiának, nyelvészetnek és így tovább.”⁶³ A jegyzetből nem derül ki, ebből mivel értett egyet, és mivel nem.

Talán e konferencia elgondolkodtató benyomásai alapján figyelt föl arra, hogy beszédtema lett a „párt” Fehér Ferenc és Heller Ágnes elleni támadása. A külső szemlélők – többek között – George Steiner antiszemitizmust lát ebben. A naplóiíró dühösen tagadja, hogy *A tragédia halálának* szerzője – antikommunistaként – őszinte baloldali lehetne. Állítását mondvacsinálnak minősíti. Ezen a ponton ragadja meg figyelmét két távrolról jött művelt asszony nyelvtudása, akik nem európai származásúak. Kiemelkedő műveltségük azt bizonyítja, „Nem létezik faji kérdés (különbség)”. Bárki lehet „sokkal okosabb, képzetesebb és kulturáltabb, mint egy fehér ember”.⁶⁴ (Nemcsak színes bőrrel, de magyar jobbágyivadékként is.)

Még másfél évtized van hátra az életéből, s az ifjúság „elvesztésének” a panasza – közvetett formában – egyre többször jelentkezik. Számon tartotta tanítványait, de sokan eltáncoltak tőle. Néhányan szembe is fordulnak vele. Érdekes módon a szakmai érvényesülést a hivatalos pártvonaltól távolabb keresők a hűségesebbek, a „párttagok” határozottabbak egyéni útjuk kialakításában. Az ember mindent saját szemszögéből, saját előítéletei alapján lát. Előítéletei, világnézete, élettapasztalatai, vívódásai, csalódásai, kiábrándulása adja a műként olvasott följegyzések jellegzetességét.

*

62 International Comparative Literature Association – 1955-ben alapított, folyóiratot megjelentető és kongresszusokat rendező, máig létező, de legnagyobb érdeklődést a hetvenes években kiváltó szervezet.

63 *Napló*, 462–463.

64 *Napló*, 483–464.

1985-ben a mátraházai üdülőből hazafelé tartó autóúton a jól tájékozott, előrelátó Vámos Tiborral folytatott beszélgetésnek lényegét január 3-án foglalta össze *Naplójában*. Eszerint:

- „a) az elektronika forradalma új korszakot jelent a tudomány fejlődésében.
- b) A Szovjet és szocialista világ ebben a forradalomban teljességgel lemaradt.
- c) A Szovjetet zártsága, egész rendszere, bizánci struktúrája képtelenné teszi, hogy ezt az elmaradást valaha is behozza.
- d) Kína sokkal többet ígér a jövőnek.
- e) A történelem menete Európából s az atlanti világból áttolódott a csendes-óceáni térségekbe.

Vámos (folytatja) csak kiélezettebben s őszintébben mondta el azt, amit majd minden akadémikusunk vall: a Szovjetunió szerepében megdőlt minden hit. A Szovjet elleni indulatok soha nem látottan mélyek. Nő az ország skizofréniája. A tabu fogalmak:

- 1) a SZU-hoz való viszony;
- 2) a párt vezető szerepe;
- 3) a munkásosztály vezető szerepe;
- 4) a szocialista tulajdon termelékenységé stb. stb. – bent a lélek mélyén mind megkérdőjelezve.”⁶⁵ – Azaz szerepvállalásának ideológiai alaptételei rendültek meg.

Minden bizonnyal a „hárommillió koldus fölemelése” volt az a nagy cél, amire hivatkozva 1945-ben belépett a pártba. A nyolcvanas évek viszonyai teljesen mások voltak, mint amit remélhetett. Ellenzékiségbe sodródó tanítványaitól – a párton belül érvényesülőktől (urbánusoktól és népiektől egyaránt) – hallhatta a vádat, hogy megrögzött „dogmatikus”. Hallhatta ezt saját lányaitól, különösen Júliától. Ugyanakkor a leírtaknál többet vehetett észre a pártfegyelemmel ellentétes szabadságvágyból is. Nem tudjuk, hogy megdőbbenése elvezetett-e a fölismerésig: a szovjet hódoltságon kívül maradt országokban végbe ment technológiai megújulás hozta magával az ottani életszínvonal nagyarányú emelkedését, a társadalmi feszültségek jó részének a levezetését. Magyarország viszont végzetesen lemaradt. Drámai – és persze nem egyszeri – szembesítés volt az, amit Vámos mondott, azokkal a megvalósulatlan – ismeretségi körében is elégedetlenséget kiváltó – szölamokkal, amelyekre a hatalmi politika épült.

Az irodalmárokat máig megosztja a kérdés, ki volt valójában Király István? E kötet olvasása elősegítheti annak jobb megértését, hogy a kor tragikus ellenmondásai – megválaszolhatatlan kérdéseikkel – milyen nehezen elviselhető terheket raktak minden gondolkodó emberre.

65 *Napló*, 692–693. Vámos 2021-ben halt meg, a CEU kuratóriumának tagja volt.

A szabadságkeresés szépsége

A 77 éves Kiss Gy. Csaba köszöntése

„Ha Lengyel napló, akkor a lengyel én. Vagyis ez a napló az én lengyeliségemről szól. Ami valahogy belém fészkelődött; nem született velem, nem valamelyik felmenőmtől kaptam. Hogy mikor kezdődött, azt pontosan tudom, 1964 nyarán, amikor első ízben jártam Lengyelországban.” Ezekkel a sorokkal indul Kiss Gy. Csaba *Lengyel naplója*, amelyet – többszöri sikertelen próbálkozás után – 1980 őszétől vezetett. Az elhatározás pillanata is fényképként rögzült emlékezetében: Kovács Istvánék konyhaasztalánál hárman kanalazták a gulyást, s egymás szavába vágva magyarázták a legújabb lengyelországi eseményeket. Csoóri Sándor biztatta őket, jegyezzék fel, Magyarország hogyan fogadja a lengyel változásokat, hogy reagál a magyar értelmiség mindarra, ami ott történik. Merthogy az éppen a Szolidaritás születésének pillanata volt, amelyről a szerző is megállapította, „semmi kétségem nem volt: a történelem mozdult meg Lengyelországban”. Kiss Gy. Csaba tudta, hogy a lengyelországi változások történelmi jelentőségűek, s hogy azok nemcsak a mi életünket, a magyarokét, de egész Közép-Európáét befolyásolni fogják. A napló első szándéka szerint – még ha nem is tűnhetett túl hatékony eszköznek – ellenszegülés volt annak a „hazugsággépezetnek”, amelyet az akkori kommunista rezsimek működtettek a Szolidaritás mozgalommal szemben.

Mi is történt akkor Lengyelországban? Meg kell emlékezzünk arról a katarzistról, reményről és biztatásról, amelyet a Szolidaritás születése váltott ki mindazokból, akik Közép-Európa felszabadításán vagy legalábbis szabaddá tételén dolgoztak. Mert negyven évvel ezelőtt, 1980. augusztus 31-én, a 20. század egyik legfelemelőbb és az egész világ, de bizonyosan Európa sorsát alapjaiban megváltoztató esemény történt Lengyelországban. Békés lázadás – ha szabad ilyen képzavarral élnünk, mert hogyan is lehet egy lázadás, felkelés békés?, hát úgy, ahogy azt a Szolidaritás csinálta! – mondhatnánk, vezetett el az egypártrendszerű kommunista lengyel hatóságok beleegyezéséhez, ahhoz, hogy

PETRIK BÉLA (1965) irodalomtörténész. Jogászként dolgozik. Legutóbbi kötetei: *„Engem csak a vers véd” – Írások Nagy Gáspárról* (Antológia Kiadó, 2018); *Borbándi Gyula. Egy sors a küldetés és szolgálat jegyében* (MMA Kiadó, 2020).

megszülethessenek a független szakszervezetek. Az augusztusi megállapodás tehát nem kevesebbet, mint a kommunista blokk politikai rendszerének lengyel megtörését jelentette. Az esemény egyúttal azt is jelezte a lengyel társadalom és a keleti zóna országai részére, hogy a hatóságokat – ha már fegyverrel nem is lehet célt érni – kényszeríteni lehet engedmények megtételére erőszak és fegyveres megmozdulás nélkül. Hogy erővel nem érnek el eredményt, a keleti blokk társadalmi a vérbe fojtott 1956-os magyar forradalom, és az 1968-as csehszlovákiai „baráti” bevonulás óta tudták. Ezért kétségkívül 1980 augusztusa után ismét volt értelme elgondolkodni a történelem valódi változtatásának lehetőségén. A Szolidaritás ezt a reményt hozta el ismét a „keleti blokkba”.

A megállapodást országos megmozdulások előzték meg, augusztus 28-án és 29-én hatszázezer munkás sztrájkolt országsszerte közel 600 üzemben. Ennek eredményeként Lech Wałęsa, a Szolidaritási Unió Solidarność – az NSZZ „Solidarność”, Független Önkormányzó Szakszervezet, a Szolidaritás – vezetője és Jagielski, a kormány képviselője augusztus 31-én aláírta a gdański megállapodást. A kormánydelegáció kénytelen volt hozzájárulni egyebek mellett új, független, önálló szakszervezetek létrehozásához, az 1970. decemberi áldozatok emlékműve építéséhez – az emlékmű el is készült, a látványtervet Andrzej Wajda készítette –, a vasárnapi misék közvetítéséhez a Lengyel Rádióban és a cenzúra korlátozásához. Kiss Gy. Csaba naplója felidézi az 1970. decemberi eseményeket, s ahogy az emlékmű hatalmas kereszt mementója, úgy ő is emlékeztet azokra a véres napokra, amikor a decemberi drasztikus áremelések hatására tüntetések kezdődtek a gdański hajógyárban, s az elkeseredett tüntetők megütköztek a rendőrséggel. A fegyveres erők belelőttek a tömegbe, ártatlanok tucatjai veszítették életüket.

A Szolidaritás 1980-ban mindent elért, ami abban a helyzetben elérhető volt, így a legfontosabbat: független, önálló szakszervezetek létrehozásának jogi lehetőségét. A tüntetők számára ugyanakkor a megállapodás csak az első lépés volt, eszköz a szabad, szociális intézmények felépítése és a társadalom valódi önkormányzatának megteremtése felé. A Szolidaritást 1980. november 10-én vette nyilvántartásba a varsói tartományi bíróság.

Az autoriter kommunista kormány elleni harc, az ellenállás Lengyelországban nem sokkal azután kezdődött, hogy a kommunisták elcsalták az 1946-os parlamenti választásokat éppúgy, ahogyan az 1947-ben Magyarországon is történt a „kékcédulás” választásokkal. Több évtizedes polgári ellenállásban – idővel változó taktikával és intenzitással – szervezte meg önmagát a lengyel társadalom, amely folyamat a Szolidaritás, mint szervezet és úgy is mint mozgalom megalakulásával tetőzött 1980 augusztusában. A szakszervezetiségben gyökerező szolidaritás megrázta és „törvényen kívül helyezte” a kommunista rendszert azzal, hogy rámutatott a szabad „munkásállam” ideológiájának hamis állításaira. Ez a nemzeti mozgalom önálló politikai tereket hozott létre, ahol alternatív intézmények, tevékenységek és párbeszédok fejlődhetnek és virágozhattak, Bibó szavaival élve, a demokrácia kis köreit. A Szolidaritás mindig

erőszakmentes fegyelemmel és a saját maga által szabott korlátokkal – de igen határozottan, tudatosan – követte politikai céljait. Mindkét elem – az erőszakmentesség és az önkorlátozás – döntő szerepet játszott a nemzeti kompromisszumban és a későbbi, 1989-es békés hatalomátvételben. Ez a tárgyalásos átmenet vezette Lengyelországot a sikeres demokratizálódás útjára, amely azonban a polgári ellenállási örökség fontos jegyeit is magán viselte.

A magyar értelmiségnek, ahogyan Kiss Gy. Csaba naplójában is beszámolt róla, fontos találkozója volt a lengyel történelemmel Karol Wojtyła lengyel bíboros II. János Pál pápává történő választása 1978-ban, aki az első nem olasz pápa volt a 16. század eleje óta. A pápa szülőföldjén tett látogatása 1979-ben milliókat vonzott Varsóba, Krakóba és Czeszochowába. Az állami tévében és rádióban sugárzott zárandoklat során a pápa nyíltan beszélt az emberi jogokról, valamint a véleménynyilvánítás és a lelkiismereti szabadság jogáról. A lengyel kommunista történelemben először fordult elő olyan hatalmas társadalmi mozgósítás és tömeggyűlés, amelyen a rendőrség vagy az állam biztonsági erői láthatóan nem voltak jelen. A lengyelek évtizedekig „ők”-ként emlegették kormányukat anélkül, hogy meghatározták volna, hogy mit jelent a „mi”. Ezek a demonstrációk talán inkább érzelmileg, de megfogalmazhatták a választ erre a kérdésre is. „1978-ban, épp amikor II. János Pált megválasztották pápának, találkoztam valójában a földalatti Lengyelországgal” – írta naplójában Kiss Gy. Csaba. Ez a találkozás nagy hatással volt rá, ahogy ő is fogalmazott, megvilágosodott, s „egyszerűen megváltozott a nyelvhasználatom”. Addig baráti körben sem emlegette, hogy a szovjetek megszállók s a párttagok egyszerűen vörösök, de ezután szinte reveláló hatású volt baráti környezete számára is akkor durván szókimondónak tűnő, de a lényegét illetően igaz megnyilatkozásai. Kiss Gy. Csaba egy egészen újfajta kommunikációs stratégiát honosított meg az ellenzéki nemzeti demokrata körökben, amelyet, ezt a közel sem megengedő fogalmazást, mi fiatalok őszinte örömmel fogadtunk. Ekkor kezdődött kapcsolata a *Tygodnik Powszechny* krakkói katolikus hetilap szerkesztőségével is – amely a pápa értelmiségi köréhez tartozott –, évekkel később, 1987 novemberében nekik küldte, akkor még álnéven, tudósítását az MDF lakiteleki találkozásjáról.

Kiss Gy. Csaba nemcsak követte a lengyelországi eseményeket, nemcsak nagy hatással volt rá mindaz, ami ott történt, de ahogy előbb utaltunk is rá, egy kicsit lengyellé is vált, s évtizedek óta tartása és emberi mentalitása valahogy az is maradt. „Lengyelsége” egy sajátos, egyedi színt jelentett a magyar civil mozgalmak, ellenzékiek történetében, egy olyan sajátos, világos, egyszerű, a lényegét látó és arra pontosan rátapintó attitűdöt, az autonómiára törekvés egy olyan különleges magatartásformáját, a hétköznapi viselkedésben és a szóhasználatban is megnyilvánuló, célratörő világnézetet, pontosabban a világra való nézés egy olyan formáját, amelyet például Bibó sajátos, mindenkitől különböző, de ugyanakkor jól érthető és szerethető példájában is felfedezhetünk. Így vált Kiss Gy. Csaba a nyolcvanas évekre a magyar értelmiség egy egészen

sajátos, egyedülálló intézményévé, talán hétköznapi szóhasználatlaltal úgy mondanánk, civil kurázsijával egy személyében és közösségében is autonóm szereplővé.

A nyolcvanas évekre a lengyel példa tanulsága alapján eljutott oda, hogy tudatosan építeni kell a közép-európai személyes kapcsolatokat, s keresni kell – ahogy fogalmazott – a „szabadságmezőket”, kijátszani a cenzúrát, s minél többet írni Lengyelországról. Úgy, hogy közben semmi olyat nem vállalni, amely ellentétes értékeivel, következetesen elutasítva a kollaboráció minden formáját. A Kiss Ferenc irodalomtörténész által vezetett „Hurál” – bár a hatvanas-hetvenes években az egyedül lehetséges közösségteremtő fórumként hatékonyan fogta össze a hegemon kommunista uralommal szembeni, a magyarság érdekeit képviselő eszméket és személyeket – a nyolcvanas évek elejére már nem biztosított elegendő mozgásteret, új formák felé kellett fordulni, s Kiss Gy. Csaba az egyik legígéretesebb és lehetséges iránynak éppen a mások mellett Kiss Ferenc által támogatott Bethlen Gábor Alapítványt tartotta, amelynek aztán évtizedekig hűséges szolgálója, mozdatója volt. Bizonyosan neki is köszönhető, hogy az Alapítvány fennállása alatt mindvégig kitüntetett figyelmet fordított a közép-európai népek kiemelkedő személyeinek elismerésére, közöttük számos lengyel, cseh, szlovák, horvát, szlovén, román író, tudós, egyházi személy, közéleti szereplő magyar kitüntetésére, akik oly sokat tettek azért a határokon átívelő szellemi, kulturális közösségért, a német és a szovjet birodalom közé szorult térségért, amelyet Közép-Európának nevezhetünk: így kaphatott Bethlen Gábor Díjat Zbigniew Herbert, Bohumil Hrabal, Veno Taufer, Jurij Skrobinec, Marius Tabacu, Lubomir Feldek, Nedjelko Fabrió, Vojtech Kondrát, Krzysztof Czyzewski és sokan mások.

Visszakanyarodva a naplóhoz és a Szolidaritáshoz, megállapíthatjuk, hogy az nem pusztán ellenzéki mozgalom volt, hanem Vaclav Havel megfogalmazásában, az igazságon belüli élet kollektív tapasztalata. A Szolidaritás ugyanis az élet minden területén élők mozgósítására törekedett, a kommunista hazugság elleni egyesülésre, az állam fennhatóságán kívül önállóan szerveződő tömeges társadalmi politikára, amely a kommunista ideológián kívüli történelmi, kulturális, filozófiai és emberi tapasztalatot és tudást ölelte fel. Mint ilyen egyben szocializációs erő is volt, amely elősegítette a kölcsönös felelősségen, szolidaritáson, segítségen, bizalmon, hűségen alapuló viselkedési formákat; tanítás, amely az önszerveződés és a részvételen alapuló demokratikus kormányzás decentralizált formáira kínált leckéket. Ahogyan Kiss Gy. Csaba is megállapította, a Szolidaritás ugyan formája szerint szakszervezet volt, de lényegében nemzeti függetlenségi mozgalomként működött. „Benne volt mindenki, a kommunista rendszerrel kompromisszumot elutasító katolikus csúcsértelmiségtől munkásokon, bányászokon át az önállóan gazdálkodó parasztokig – Lengyelországban ugyanis nem kollektivizálták a földeket. Furcsa lehet a kifejezés, de a Szolidaritás népfreontos szervezet volt, amely egy totalitárius rendszert akart lebontani.”

1981 decemberében bevezették ugyan a hadiállapotot, ám a lengyel kommunista hatalom nem tudta felszámolni az ellenzékét. A '80-as években azután mindez, azaz hogy hogyan működik illegalitásban az ellenzék Lengyelországban, óriási tapasztalati értékkel bírt a magyar ellenzéknek, komoly inspiráló erőt jelenthetett. Kiss Gy. vezetésével 1985-ben félig legálisan meghívták Budapestre az 1948-tól 1956-ig bebörtönzött Waclaw Felczak Közép-Európával foglalkozó történész professzort és tanítványainak egy csoportját, majd egy év múlva a professzor 70. születésnapjára Kovács Istvánnal és Nagy József Zsigmonddal félegális emlékkönyvet állítottak össze, amely nemcsak tisztelgés volt Felczak személye előtt, de a lengyel–magyar barátság melletti tanúságtétel is, ahogy fogalmazott, „szimbolikus üzenet a másik Magyarországtól a másik Lengyelországnak”. Kiss Gy. Csaba politikai értelemben a szabadabb lengyel kulturális és közélet hatása alatt szocializálódott, s valahogy nemcsak magánéletében, de munkahelyein is végig nyomon követhető volt ez a hatás. Bár magyar–német szakon végzett, 1975-től a *Nagyvilág* nyugati szláv irodalmak rovatvezetője lett, 1974-ben lengyel–magyar összehasonlító irodalomtörténeti témából kezdte meg aspirantúráját. A *Tiszatáj* folyóirat rendszeres szerzőjévé vált, ahol időről időre beszámolhatott a lengyel irodalom újdonságairól, 1976-ban lengyel számot szerkeszthetett Kovács Istvánnal együtt, amelyben olyan költők is megjelenhettek magyarul, akik akkor még Lengyelországban is tiltás alatt álltak, így például Stanisław Baranczak, Julian Kornhauser vagy Adam Zagajewski. A Szolidaritás virágzásának idején, 1981 júniusában újabb lengyel számot állítottak össze a *Tiszatájban*, amelynek középpontjában Krakkó állt. Tájékozódásának horizontjába azonban nemcsak Lengyelország került, hanem a többi közép-európai társadalom és szellemi életük is, így az Ilia Mihály fémjelzte *Tiszatáj* folyóirat Kiss Gy. Csaba és Kovács István szerkesztésében, Németh László tejttestvériség gondolatát felidézve, *Most–Punte–Híd, Kelet-európai Néző* címmel rovatot indított a szomszédos országok irodalmának, a kapcsolatok történetének és jelenének vizsgálatára.

Kiss Gy. Csaba idestova fél évszázada járja a Magyarország–Lengyelország utat. Hazajön, és újra elindul, tanít és tanul. Ahogy a könyv fülszövegében írta, ott megpróbálja elmondani, mi a magyar, itthon pedig, hogy mi a lengyel. „Szüntelen kaland és kísértés. Látszólagos sikerek és látványos kudarckok sorozata. Nekem mégis öröm és izgalom. A közvetítés öröme és a fölfedezés izgalma.” Ezekből az élményekből született a *Lengyel napló*, s mégha csupán két történelmi esztendő – az 1980-as és 1981-es – jegyzeteiből állt is össze, átfogó emlékezést jelent lengyel útjaira és tanúságtételt Lengyelországról, „ha lehet így mondani: az én lengyelségemről”.

De ne higgyük, hogy csak ennyiről szól ez a *Lengyel napló*! A szerzőről érdemes tudni, hogy Közép-Európa eszméjének egyik legértőbb, legfelkészültebb és fáradhatatlan szakértője, népszerűsítője. Tudós egyetemi tanárként, íróként és közéleti szereplőként egyaránt egy eszmének szentelte munkáját, Közép-Európa újjáteremtésének, a közép-európai nemzetek „tejttestvériségének”. Nála többet

kevesen tettek a Németh László-i gondolat jegyében azért a határokon átívelő szellemi, kulturális közösségért, amelyet Közép-Európának nevezhetünk. Ez az eszme értelmezésében azt feltételezi, hogy Európát nem lehet mereven két egymással szembenálló részre, Keletre és Nyugatra osztani, hogy kontinensünk ennél jobban tagolt térség, és legalább három alapvető tömbjét kell elkülönítenünk: Nyugat- és Kelet-Európa mellett Közép-Európát. Milan Kundera úgy vélte, hogy a második világháború után Közép-Európát letörölték a föld felszínéről, hogy a helyén maradt üszkös romokon már nem lehet újjáépíteni az egykori kultúrát. Másoknak, így talán Kiss Gy. Csabának is alapvetően más a véleménye, nevezetesen, hogy erre az újjáteremtésre nemcsak lehetőségünk van, de szükséges is, hiszen az európai identitás egyik alapvető összetevője a kultúrák sokszínűsége, s hogy ebben a gazdag kultúrkörben helye és fontos szerepe van mindazoknak az értékeknek és sajátosságoknak, amelyeket Közép-Európa képvisel. Kiss Gy. Csaba – ahogy Gróh Gáspár is megjegyezte – ma is a menthető mentésén dolgozik: a sokféle nyelvhez, gondolkodáshoz kötött műveltség, mentális örökség egyik legjelentősebb ismerőjeként. Sőt: alighanem egyedülálló abban is, hogy nemcsak a délszláv (különösen a horvát, szlovén) vagy a szlovák kultúrában, hanem a történelmi sorsközösség okán a cseh és kiváltképp a lengyel világban, történelemben és irodalomban is járatos, ami annál is könnyebb, hiszen az iskolai francia és német mellett egyetemi szinten beszél horvátul, szlovákul, lengyelül. Nem hiszem, hogy volna a magyar szellemi életnek még egy olyan alakja, aki vendégtanárkodott volna Zágrábban (1999–2004), Nyitrán (2005–2006), Prágában (2007–2010) és Varsóban (2010) egyaránt.

Ryszard Kapuściński, a híres lengyel író ajánló soraival jelent meg Kiss Gy. Csaba könyve, amely ajánlás újra felhívja a figyelmet Közép-Európa eszméjére, Kiss Gy. Csaba munkásságának középpontjára, az „ésszel és szívvel” készült *Lengyel naplóra*. Valóban többretegű könyv a napló, hiszen a lengyel történelmi eseményeket a személyes élmények, emlékek sora hitelesíti, Waclaw Felczak krakkói professzor előadása, Norwid verse, Wajda filmje összefonódik egy baráti levéllel, egy erdélyi hírrel, párhuzamosan megjelennek a magyarországi események, Kovács István, Csoóri Sándor barátsága, a Szolidaritás sorsa és annak magyar sajtóvisszhang, E. Fehér Pál ellenszenvet kiváltó és lengyel ellenes cikkei az *Élet és Irodalomban*.

Kiss Gy. Csaba különösen érzékenyen reagál a lengyel világ minden rezdülésére, szinte mindent a maga „lengyelségén” keresztül lát. Örömmel veszi észre Kapuściński cikkét a szegedi egyetem hirdetőtábláján, felejtethetlen élménye a lengyel himnusz éneklése a Szolidaritás gyűlésein, elégtétellel olvassa a *Tiszatáj* „lengyel számát”, Miłosz verseit a *Nagyvilágban*, megdöbben, amikor Rómában merényletet követnek el a „lengyel” pápa ellen, komoran látja Rakowski cikkeit a *Politykában* és E. Fehér Pálét az „*És*”-ben. Pontosan érzi a lengyel robbanásveszélyt, a sztrájkok keménységét, látja a sajtó torzításait s mindeközben a mindennapok szabadságkeresésének szépségét. Sohasem felejtí azt, hogy

a jogokért és szabadságért folytatott küzdelemben – ahogyan Kapuściński írta – kiegyenesedtek a gerincek, felemelkedtek a lehajtott fejek.

A *Lengyel napló* minden sorában és reflexiójában ott van az ellenzéki értelmiségi Kiss Gy. Csaba is, amit az 1981–82-es lengyelországi eseményekről ír, az teljes mértékben összhangban áll magyar ellenzéki magatartásával. Nem a politikuséval, hanem az évszázados sajátos magyar viszonyok és hagyományok szerint a szellem emberének ellenzékiességével, akik elsősorban az irodalom és a társadalomtudományok világából verbuválódtak. Kiss Gy. Csaba is ebből a világból érkezett, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetéből, a Magyar Írószövetség, a *Nagyvilág*, a *Mozgó Világ* és a *Tiszatáj* című folyóiratok világából. A *Nagyvilág* című lap rovatvezetőjeként olyan, hazájukban tiltás alatt álló lengyel szerzők műveinek sorát közölte, mint Witold Gombrowicz vagy Czesław Miłosz. Politizáló értelmiségiként ott volt a magyarországi rendszerváltás első vonalában, egyik főszereplője az 1986-os *Tiszatáj-ügynek* – az 1986 nyarán betiltott *Tiszatáj* folyóirat újraindítása érdekében Nagy Gáspárék kezdeményezésére aláírásgyűjtés indult a Bethlen Gábor Alapítvány égisze alatt –; a Magyar Írószövetség 1986-os lázadó Közgyűlésének – ahol kemény kritikával illették és szembehelyezkedtek az aczéli kultúrpolitikával, és ahol Kiss Gy. Csaba olvasta fel a legfelsőbb párt- és állami vezetőkhez intézett petíciót, melynek hatására az Írószövetség újraválasztott vezetőségéből párttag vagy a hatalommal együttműködő írók sora maradt ki; a kádári rendszer megbuktatásában kiemelt szerepet játszó Magyar Demokrata Fórum alapítója, később ideiglenes elnökségi tagja, egy időre alelnöke és a szervezet első szóvivője lett; illetőleg az MDF szervezeti és eszmei előzményét jelentő Bethlen Gábor Alapítvány egyik szervezője, később titkárságának tagja, majd kurátora és szellemi irányítóinak egyike. Mivel a cenzúra miatt nem számolhatott be itthon ezekről az eseményekről, írásait külföldi lapokban jelentette meg, a *Bécsi Naplóban*, a *Párizsi Magyar Füzetekben* és az akkor már függetlennek számító lengyel *Tygodnik Powszechnyben*, Martonvásári, Varga Dávid és Szabadfalvy Árpád álnév alatt. Bár 1990 nyarán a Magyar Demokrata Fórum alelnökévé választották, azon kevés politizáló értelmiségi közé tartozott, aki a választási győzelmet követően nem lépett politikai, esetleg diplomáciai pályára, hanem visszatért eredeti hivatásához, az egyetemi katedrához, a lapok szerkesztőségébe – a legendás kététheti *Hitel* folyóirat szerkesztője lett, máig egyik legjelentősebb szerzője –, pedig sokunk számára kézenfekvő és talán elvárt is lett volna, hogy jelzésértékűen, a közép-európai eszme jegyében külügyminiszterként ő lesz a magyar diplomácia vezetője.

Ezeknek az éveknek a történetét – a lakiteleki sátorbontástól az ötvenhatos mártírok újratemetéséig, 1987–1988–1989 júniusáig tartó időszakot – ő maga írta meg, a *Lengyel napló* tehát e későbbi személyes történelemírás előképe, ha úgy tetszik, első felvonása. Nagy szerencsénk, hogy ezeknek a sorsfordító esztendőknél, 1980–81-nek és 1987–89-nek személyes hangvételi – ugyanakkor megbízható, hiteles és pontos, elfogulatlan – lenyomata, Kiss Gy. Csaba szemszögéből,

nézőpontjából és értékelésében megszületett. A *Lengyel napló*, és természetesen a személyes történelem későbbi darabjai is bepillantást engednek ebbe a páratlan életműbe, ebbe az egyedülálló és kivételes tudósi, tanári, szerkesztői és egyáltalán nem botcsinálta politikusi és az önkéntesen vállalt Közép-Európa „szellemi-kulturális követi” életútba. Abba a mindenkor erkölcsös, vallottan protestáns etikán alapuló, következetes és a magyarság, a nemzeti demokrácia és szabadság eszméihez hűséges és elkötelezett munkába, amely a magyar nemzeti demokratikus átmenet, a közép-európai gondolat és eszme történetének, a magyar kultúrtörténet és önismeret egyik legnagyobb eredménye, nyeresége és szerencséje volt, és példája a jövőnek. Máig büszkén nézem a lakiteleki sátorban Kiss Gy. Csabáról készült fényképet, ahol az egyik legfiatalabb résztvevőként mellette ülhettem.

(Kiss Gy. Csaba: *Lengyel napló*. Budapest, 2020, Nap Kiadó)

